ԱՐՏԱՇԻՐ ԲԱԲԱԿԱՆ

ԿԱՐՆԱՄԱԿ

ՊԱՀԼԱՒ ԲՆԱԳՐԷՆ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

ՀԱՆԴԵՐՁ ԾԱՆՕԹՈՒԹԵԱՄԲՔ

ՏՕՔԹ. Յ. ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ

ՓԱՐԻԶ

Բազմալեզուեան Տպարան Բասմաճեանի

Ց, Սիմօր փողոց, 3

1907

ԱՐՏԱՇԻՐ ԲԱԲԱԿԱՆ

ԿԱՐՆԱՄԱԿ

ՊԱՀԼԱՒ ԲՆԱԳՐԷՆ
ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ
ՀԱՆԴԵՐՁ ԾԱՆՕԹՈՒԹԵԱՄԲՔ

ՕՐԲ. Յ. ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ

ՓԱՐԻԶ
Բազմալեզուեան Տպարան Բանանայեանի
3, Սիմոր փողոց, 3
1906

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Սոյն աշխատութիւնը, իմ՝ Պարսկաստան անցուցած տասն երկար տարիներուս՝ պտուղն է։

Ի վաղուց արդէն ընդնշմարած էի Իրանական ուսմանց կարեւորութիւնը հայ բանասիրութեան համար եւ մերթ ընդ մերթ, պատեհութիւններէ օգտուելով, կը սիրէի ու զբաղէի պարսիկ եւ հայ լեզուաց բաղդատական ուսմամբ։

Սակայն, ա՛յլ է հեռու եւ օտար տեղեր, խորթ եւ անյարմար միջավայրերու մէջ կցկտուրով եւ մտացածոյթ գոհանալ, եւ ա՛յլ լեզուին բուն կեդրոնին մէջ գտնուիլ եւ ժողովրդեան կենդանի բարբառէն եւ ցեղին դարաւոր ճոխ գրականութենէն օգտուիլ։

Բախտ կամ անբախտութիւն, այս վերջինը վիճակեցաւ ինծի։ Բժշկութիւն եւ գիտութիւն ունին ամէն տեղ ելումուտ ընելու, ամէն խաւերու մէջ թափանցելու, ամէն կարգի գաղափարաց արտայայտութիւնը լսելու եւ խելամտելու։

Ամէն օր ժողովրդեան բերնէն կը լսէի նոր նոր բառեր որ հայացի կը հնչէին ականջիս. ո՛չ թէ այն ազատ՝ ակահ՝ Նախճիր՝ մարդ եւ այլ այսպիսի բառեր որ յայտնի եւ ամենուն գիտցածներն են, այլ թաքուն՝ վարագուրեալ՝ այլակերպեալ որ առաջին եւ անսխալ հայկացուածով աչքի չեն զարներ եւ միտք ալ չի գար թէ հայ ըլլին։ Ո՞վ արդարեւ կ՚ակնկալէ որ բուն հայ կարծուած դեւ բառը Մազանդարանի գեղջուկ կնկան մը բերնէն պիտի լսուի, որ կ՚ըսէ.

« Ղուբբունու գիմիզ բուչուռ »

որ կոկիկ պարսկերէնով պիտի լինի՝

« Ղուրբանը դիմէդ բէշէվէմ »

قربان دیمت بشوم

« Քո դէմքիդ ղուրբան լինիմ »

Այս եւ սոոր պէս անթիւ բառեր որոց մեծ մասը կրցածիս չափ հաւաքած պահած եմ հանդերձ մեկնողական բացատրութեամբք․ թերեւս օր մը լոյս տեսնէ ։

Ֆիրդուսիի ուշադիր ուսումը մանաւանդ, յայտնութեան նոր հորիզոններ պարզեց իմ աչաց առջեւ ։ Այնպիսի բառերու պատահեցայ անդ որոց այժմ խօսուն լեզուի մէջ հետքն անգամ չգտնուիր․ եւ զարմանք այս է որ ես, հայ, այսինքն օտար, կը հասկնայի զանոնք, եւ պարսիկն՝ ընտանի եւ տէր լեզուին՝ չէր հասկնար ։

Պատճա՞ռ. — Քանզի, որչափ ալ ազգով՝ ցեղով եւ քաղաքական արդի հանգամանօք օտար, այլ սակայն լեզուաց ծննդաբանական օրինօք եւ բերմամբ, ես իրօք աւելի մօտ էի պարսկին քան ինքը պարսիկը որ արաբական հեղեղին տակ ողողեալ, շատո՛նց հեռացեր օտարացեր է հին ձեւերէ ։ Արաբ լեզուն եւ գրականութիւնը, շնորհիւ եւ հարկադրութեամբ կրօնի, այսօր ա՛յնքան եւ ա՛յնպէս ընկճած կաշկանդած եւ հեղձուցած է բուն պարսկական տարրը որ երկու տող բան չկրնար գրուիլ կամ խօսուիլ առանց մէջը ութը տասը արաբական բառ խառնելու ։ Կղերական դասը՝ մանաւանդ՝ անողոք է այս մասին․ այնպէս որ եթէ կարելի լինէր, համակ արաբերէն պիտի խօսէին, աւելի եւս անհասկանալի լինելու համար ռամկէն որով աւելի բարձր հովեր կ'ապահովուէր իրենց ։

Այս մոլութիւնն այլ եւս ընդհանուր դարձած է այսօր․ Մէնշիներուն (منشی դպիր) մէջ նա՛ աւելի խորունկ՝ հմուտ եւ ներհուն կը համարուի որ գիտէ, բայերը միայն պարսկերէն պահելով, մնացածը արաբերէն շարադրել ։ Ո՛րչափ աւելի մութ՝ սեթեւեթեալ եւ դժուարիմաց (իմա՛ անիմանալի), ա՛յնչափ աւելի բարձր է շարադրութեան մը յարգը ։ Հասարակ մահկանացուներն իսկ, զ. օ. սպասաւորներ՝ խոհարարներ՝ կառապաններ, չըսեմ անոնցմէ մի աստիճան բարձր դասակարգի մարդիկ, առ հասարակ մոլեալ զակատեալ՝ արբշիռ են այս արաբերէնի ։

Բարեւն արաբերէն կը տրուի سلام علیکم թէ՛ միւսիւլմանի եւ թէ քաֆիրի (کافر) անխտիր․ իսկ երբեմն, անոնք որ սովորական ոճի՝ մի

գանազանութիւն անել կ'ուզեն صباحكم بالخير կ'ըսեն եւ սա բառը մա-մանաւանդն՝ չուրջ ալ կը նային թէ հիացող զարմացողներ կա՞ն այս սը-փռուած մարգարիտներուն։

Մնաց այս տրամադրութեան մէջ աւելորդ է պարսիկ ժողովրդէն լեզուի նախանձախնդրութիւն եւ հնութեան հետաքրքրութիւն պահան-ջել։ Անզգայութիւնը՝ անխուժութիւնը իր գագաթնակէտին հասած է։ Լեզուին հնագիտութեամբն զբաղող մէ՛կ հոգի մը. այո՛ մէկ հոգի մը չգտ-նուիր այսօր ընդհանուր Պարսկաստանի մէջ. այս ուսումը եւ այս գիտու-թիւնը թողուած է օտարներուն. պարսիկը կը գոհանայ լեզուին մեքենա-կան կիրառութեամբը միայն յորում եւ կը գերադասէ։ Այժմու ընթա-ցիկ լեզուն — այս է պարսիկին գիտցածը. հին լեզուի՝ հին գրականութեան հետ գործ չունի նա. ամէն բառ որ իր հասկացողութենէն վեր է՝ հին պարսկերէն է (فرس قديم) կամ «զէնդ ու փազէնդ» (زند و پازند) պատ-րաստ առ ձեռն ատութիւն մը որով կը մերժէ ամէն ինչ որ հին է, առանց հիւլէի չափ գանազանութեան գաղափար ունենալու զէնդի փա-զէնդի, եւայլնի վրայ։

Ազգային սեփական առանձնայատկութիւնը, Ֆիրդուսին կը կարդացուի խարխափմամբ՝ մերձաւոր եւ անհատական իմացողութեամբ, առանց վերլուծական ոճերու բառից ծագման՝ կազմութեան՝ ստոյգ ի-մաստին եւ քերականական կապակցութեանը։

Հազարէն մի օրինակ՝ լինելու համար՝ յիշենք գերահռչակ Դիւ-ցազներգուին հետեւեալ տողերը ուր, հինգ վեց հարիւր ամաց առաջին անդրդուելէն՝ հայ հանճարին (Եզնիկ)* ձայնակցելով կ'ըսէ.

بهستيش بايد كه خستو شوى
ز گفتار بيكار يكسو شوى

բառ առ բառ

« Էութեան Նորին պարտ է խոստովան լինել.
« յԸնդունայն խօսից ի բաց կալ։ »

Կը տարակուսիմ շատ թէ մի հատ պարսիկ գտնուի այսօր որ հաս-կընայ թէ ի՛նչ է خستو եւ خستوان ը, մինչդեռ հայու մը համար պարզ եւ ակներեւ է (խոստովան)։

(*) «Եւ արդ քանզի մի էութիւնն անքնին է և անճառ բնութեամբ, առ նորա ան-քննութիւնն ընծայութիւն անգիտութեան մատուցանելի է, և առ էութիւն նորին դա-ւանութիւն պէտութեան և ոչ քննութեան։»

Այս առաջին եւ միակ օրինակը չէ․ պիտի տեսնենք թէ հայ լեզուին ծանօթութիւնը ո՛րչափ կարեւոր է, ոչ թէ Ֆիրդուսիի պէս մեծին պարսկերէնը՝ այլ աւելի հին այսինքն բուն իսկ պահլաւ մատենագրութեան բազում մութ եւ մինչեւ հիմա անորոշ մնացած կէտերը լուսաբանելու ։

Աւելին պէտք չէր իմ վաղնջուց լարուած հետաքրքրութիւնս խըրթելու․ սկսայ այնուհետեւ աւելի լուրջօրէն վերաբերուիլ ուսման եւ աւելի եռանդեամբ հետեւիլ այս զարմանալի երեւոյթներուն ։

Ընթերցողին համար կարեւորութենէ զուրկ լինի գուցէ, եթէ մանրամասնաբար պատմեմ թէ պարագայից ո՛րպիսի անակնկալ բերումներով եւ յաջողուածներով եւ ո՛րպիսի եւ ո՛րքան դժուարութեանց եւ արգելքներու յաղթելով առաջնորդուեցայ զէնդի եւ մանաւանդ փէհլէվիի փոքր ի շատէ ծանօթութեան որ ինձ համար ա՛յնպիսի հորիզոններ բացաւ որոյ ոլորտը չեմ կարող տակաւին չափել ։ Իրանական ճիւղերուն մէջ, պահլաւիկ մատենագրութիւնը միակը՝ եզականն է, որչափ ես տեսայ, որ ա՛յնչափ սերտիւ ընդգրկէ հայերէնը ։ Կրնամ ըսել թէ, մինչեւ այս օրս, օր չանցաւ որ նոր հանդիպման մը, նոր յայտնութեան մը եւ մին քան զմիւսն աւելի հետաքրքրաշարժ նոր առնչութեանց՝ նոր չօշափմանց հանդիպատես չլինիմ ։

Որ աւելի զարմանալին է, այս աղերսները՝ այս առնչութիւնները հասարակ բիրտ (grossier) հանդիպումներ չէին երեւնար, այլ, մեծաւ մասամբ, ա՛յնպիսի նուրբին՝ հիւթական՝ հիւլէական, ըսենք, զուգախառնութիւններ էին որ խորունկ մտածութեան եւ լուրջ եւ անսպառ եւ անաչառ դիտողութեանց տեղի կուտային ։ Եւ թէպէտ կը վարանիմ, բայց, եթէ իսկը՝ ճիշդը եւ ամբողջականն ըսել պէտք եւ ներելի է, պիտի յայտարարեմ թէ մինչեւ իսկ զարհուրելի թուեցաւ ինձ ա՛յսչափ սերտ (intime) չգիտեմ ինչութիւնն ըսեմ պահլաւի եւ հայու մէջ ։ Առանց ո՛ եւ է անհաստատ եւ գաջալէժ կարծիքներու հապճեպով տեղի տալու, ուզեցի իմ բոլոր կարողութեամբս պեղել բրել պրպտել այս հանքը, տեսնելու թէ ի՛նչ դուրս կուգայ, վերջապէս ո՛ւր պիտի յանգի եւ ի՛նչ որոշ եւ բանաւոր եւ անդիմադրելի եզրակացութեան կարելի պիտի լինի հասնիլ ։

Գիտենք որ մեր լեզուին պատմութիւնը տակաւին եղած չէ․ այնպէս որ, ինչ որ ալ ըսուեցաւ՝ գրուեցաւ մինչեւ հիմա, թէ՛ մեր եւ թէ օտարաց կողմանէ, թուեաց կարծեաց սահմանին մէջն են բոլորն ալ․ Ճշմարիտն այս է որ թարգմանչաց ձեռնարկութենէն առաջ լեզուին ունեցած վիճակին վրայ ոչ ոք ստոյգ բան մը գիտէ ։

Գրի գիւտով եւ Ս. Գրոց թարգմանութեամբ, յանկարծ, հիանալի

կատարելութեամբ հրաշալի եւս լեզու մը կ'երեւնայ ի միջի · այս է մեր բոլոր գիտցածը ։ Լեզուին բոլոր պատմութիւնը այս յիշակարծ երեւման Թուականէն յետոյ կրած վիճակներու պատմութիւնն է , ո՛չ առաջ ։ Նախորդն ա՛յն ատենեան չօշափելի , լռութիւնն ա՛յնքան բացարձակ է այդ նախնական վիճակին վրայ որ մարդ չհամարձակիր մի որ եւ է փորձիչ հաւանականութեամբ կարծիք մը գոյացնել կամ ըսել ։ Այն մի քանի հատակտորներն ալ որ Խորենացին « Թուելեաց » անուամբ մեզ կ'աւանդէ , իբր հին բարբառոյ մը նշխարք կամ նշմարանք , եւ շատ կը տարակուսիմ թէ Պատմահայրը զանոնք իսկապէս tale quale իր ժամանակի ռամկին կամ Գողթնացւոց բերնէն լսած ըլլայ ։ Ըստ ամենայն հաւանականութեան , մի օտարաձայն աշուղի կամ աշուղներու համառօտեալ հագներգութիւններն էին առքա զորս հայրենասէր քերթողահայրը թարգմանաբար տուած է մեզ՝ հայացնելով ։

Ազգ · պատմիչք մեզ կ'աւանդեն թէ , առ ի չգոյէ սեփական նշանագրաց , յունականով եւ ասորականով կը վարէին ի կրօնականս եւ պարսկականաւ ի քաղաքականն եւ ի վարչականս ։ Որոշ չգիտցուիր թէ լեզո՞ւն ալ օտար էր , թէ ոչ լեզուն հայ էր եւ գրչութիւնը միայն օտար էր ։ Ամենքս ալ այս վերջին կարծիքին մէջ հաստատուած ենք եւ յայս կը միտին մեր պատմչաց ակնարկութիւններն ալ ։ Արդ , ի՞նչ մտածել , ինչ ըսել ։ Ինչպէ՞ս եղեր է որ մինչեւ հիմա օտար նշանագրօք գծուած բայց մեզ հասկանալի հարազատ եւ անվիճելի հայերէնով տող մը՝ կէս տող բան · մի եւ եթ բառ անգամ մը գտնուած չէ ։ Մեր նախնեաց անխնամատանէր բարքը , Մեհրուժանայ այրեցաւերութիւնները եւ այլ հազարաւոր այսպիսի պատահարք որոնցմով արդարացնել կը ջանայ Խորենացին այս բացասական երեւոյթը , անզօր եւ անարժէք ճիգեր եւ ունայն ենթադրութիւններ են ։ Չկրնար երբեք ընդունիլ թէ ժամանակը՝ դիպուածը եւ այլ արտաքին կարելի ո՛ւ եւ է արկածք եւ պատահարք խնամով եւ անմեկնելի իրարութեամբ , ասո՛նք միայն բարձած եւ անհետացուցած ըլլային ի միջոյ ։ Գաղանիքներ կան այնտեղ որոնց թափանցած չենք ։

Եթէ ես , արբշիռ իմ նիւթոյս · չափազանցութեան սահմաններուն չեմ տարած իմ յափշտակութիւնս , եւ խորապէս համոզուած եմ որ Արիա-Եւրոպական լեզուախմբին խորագնին ուսումնասիրութենէն պիտի ծագի մեզ լոյս ։ Մեր այս համոզումը կ'արդարանայ ոչ միայն անով որ դարուց այն երկա՛ր եւ հետաձիգ յաջորդութեան մէջ , թէ՛ սահմանակից , թէ՛ կրօնակից եւ թէ ըստ ամենայնի գաղափարակից եղած ենք Պարսից ազգին եւ թէ մինչ նոյն քաղաքականն եւ ատենին կարգ ու սարքերը տիրած են երկուստեք որք ի հարկէ եւ բնականաբար իրենց փոփոխակի ազդեցութիւնը պիտի ունենային ժողովրդեան մտքին եւ լեզուին վրայ ·

այլ եւ արդիւնք իսկ իրաց, ինչպէս իմ այս կարգի անկատար եւ փո-նաքի ուսումնասիրութիւնս կը սեպեմ, գերայլրապէս գալու ժամանակ է կը թուի, ամէն օր նոր լոյս, նոր յայտնութիւն եւ նոր հաստատիք բե-րելով առաջ։

Եթէ խնդիրը մինչեւ հիմայ լուծուած չէ, պատճառն այն է որ ա՛յն օրինօք եւ պայմաններով որ պէտք էր, առաջարկուած չէ. այն է՝ յե-տուլ չաղկապել ծանօթն անծանօթին հետ, այն կերպով եւ պայմաններով որ անոնց վերաբերութեան խնդրամոռ թէ եւ ինքնին բնականաբար բղխէ եզրակացութիւնը։

Արդ՝ այն ձեւով եւ տարազով որ կ՚առաջարկենք մենք խնդիրը՝ լուծ-ման ընդունակ չէ, քանզի անհրաժեշտ պայմանները (données) չունի։

Բացայայտ խօսելով, մենք մինչեւ հիմա, մեզ հետ ամենաւերա-ընչութիւն ունեցող աղգայ լեզուն եւ պատմութիւնը ուսումնասիրած չենք որ ծանօթ եւ յենլի եզրներ ունենանք ի ձեռին. յայտնի բան է որ ցորչափ այս հիմը չդնենք, յաւիտեան խոյս պիտի տայ մեզմէ լուծումը։

Ուրեմն նախ քան չափել ձեւել կերտել, հիմերը ամրացնելը պա-տրաստենք. յետոյ կուգայ ճարտարապետել եւ ամբառնալ շէնքը։

Այս է ահա մեր ալ ըրածը ներկայ աշխատութեամբ. Նիւթ ժող-վելու վրայ ենք առ այժմ, տեսնենք ապա ի՛նչ կարելի է մտածել տուե-լիք ձեւին վրայ։

Վերը անցողաբար յիշեցինք պահլաւիկ լեզուին անհնարին կարե-ւորութիւնը հայ լեզուի համեմատական ուսման համար. այս է որ այժմ պիտի առաջի աչաց դնենք թանձրացեալ կերպով. Բախտի մի անակնկա-լելի յաջողութեամբ այնպիսի գործի մը վրայ ինկանք որ, մեր նպա-տակին համար, չէինք կրնար աւելի քան զայս յարմարագոյնը երեւա-կայել։

Այս գործը հինգ փոքր պրակներէ բաղկացեալ մի պահլաւերէն հաւաքածոյ է, հին, այսինքն Սասանեանց օրով գրուած, շատ յարգի. բո-լորն ալ եւրոպական լեզուներու թարգմանուած եւ մեկնաբանուած են։ Բայց ճշմարտութիւնը մերկ հոլանելու համար աւելցնեմ որ ես եւրոպա-կան թարգմանութեանց հետ բնաւ գործ ունեցած չեմ. յետոյ, շատ յե-տոյ, ես իմս կատարելէս վերջը իմացայ եւ Եւրոպա անցնելուս մի քանի հատը ձեռքս անցուցի եւ իմինիս հետ բաղդատեցի, նշանակելով տեղն ի տեղը տարբերութիւնները։

Իմ աշխատութիւնս ուրեմն ուղղակի պահլաւերէնէն է, առաջնորդ ունենալով Խոտաեար-Շէհրիար անուն Զրադաշտադաւան փարսի գիտնա-կան Դաստուր (دستور)ը որ իւր համայնքներուն պահլաւ լեզուի ուսումը

դիւրացնելու համար՝ այս հաւաքածուն թարգմաներ է, ոչ թէ արդի սահուն եւ ընթացիկ պարսկերէնի՝ այլ միջին եւ խրթին մի տեսակ ոճով զոր իրենք փարսիները միայն դիւրութիւն ունին իմանալու ։

Այս անձը այսօր Պարսկաստանի միակ զէնդ ու պահլաւական գիտնականն է, որ բազում տարիներէ ի վեր Հնդկաստան կը գտնուէր իւր ուսումը կատարելագործելու համար եւ այս հրատարակութիւնն ալ ըրած է անդ ի Բոմբայ ։

Տե՛ս ինձ ժամանակի յաջող բերումները որ մինչ ես աստ ի Շիրազ, ուր տարիէ մը հետէ կը գտնուիմ ընկերակցելով Ն. Իշխանական Բարձրութեան Մելիք-Մանսուր-Միրզա Արքայորդւոյն, աչքէ անցընել եւ մաքուրը գնելու վրայ էի իմ ձեռագիրներս, ահա նոյն փարսի գիտնականը ի քաղաքիս մէջ կ'երեւնայ, Հնդկաստանէն իւր հայրենիքը Եզդ վերադառնալով ։ Սա մի անակնկալ բարեբախտութիւն էր ինձ համար, քանզի բազում լուծելի խնդիրներ տարակուսութիւններ կային որոնց համար ի բազմաց հետէ կը մտադրուէի գրել կամ յատկապէս իրեն եւ կամ Փարսի կաճառին ի Բոմբայ ։

Պատեհութիւն ունեցանք ուրեմն այս տեղ այն ամենուն վրայ երկա՛ր օրեր խօսել եւ իրար հասկնալու ։

Կը մնայ այժմ խօսել բուն գործոյն վրայ ։

Այս թարգմանուած հինգ պրակներէն ես առ այժմ մի հատը, «Արտաշիր Բաբակեան»ը պիտի տամ, միւսներն ալ հետզհետէ աչքէ անցնել եւ տալու մտադրութեամբ ։

Այս «Կարնամակ»ը Բոմբայի հին տպագրութեան մը վրայ թարգմանուած եւ տպուած է եւ այն հինն ալ ընդօրինակուած է Պարսկաստան գտնուած միակ բնագրէ մը որոյ համար կ'ըսուի թէ ձեռք անցած պհլ. հին նշխարաց մէջ ամենէն հնագոյնն է եւ քաղուած հին ձեռագիրներէ, ի թուին 691 Եազկերտի վերջին արքայի Սասանեան յորմէ կը հաշուեն Փարսիք իւրեանց թուականը ։

Նիւթը պատմական է եւ պատմութեան յոյժ երեւելի դէմքերէն միոյն, Սասանեանց Հարստութեան հիմնադիր Արտաշիրին վրայ կը խօսի ։ Ոճը վիպական է եւ մասամբ ալ միստիկ, բայց վերին աստիճանի հետաքրքրական եւ հրահանգիչ, այնու զի ժամանակին ոգին, ընկերական եւ քաղաքական կացութիւնը եւ մտաց ընդհանուր ձգտումը քաջ ի հանդէս կը բերէ ։

Գործոյն բուն ոգին քաջ ըմբռնելու համար կարեւոր է մի հարեւանցի ակնարկ նետել Պարսկաստանի այն ժամանակի դրութեան եւ հանգամանաց վրայ ։

Արշակունիք կամ Պարթեւք (Parthes) միշտ օտար եւ բռնաւորող համարուած են բուն պարսիկ տարրէն։ Համաձայնութիւն, ներդաշնակութիւն եւ հետեւաբար խմորումձուլում երբեք տեղի ունեցած չէ, այլ տեսակ մը խուլ եւ ճնշեալ համակերպութեամբ կրաւորաբար տարած են Պարսիկք այս օտար լուծը։ Այս անկցորդ եւ անզանգ օտարութիւնն այնո՛ւ առաւել չեշտուած էր մանաւանդ որ Արշակունիք կրօնական նոր (յունական) գաղափարներ եւ օտարոտի աստուածոց պաշտամունք ներմուծելով սաստիկ վիրաւորած էին Մազդէզի եւ Զրադաշտի սկզբունքներով եւ աւանդութիւններով տոգորուած զգացումները։

Պարթեւաց յունասէր բարուց բերմամբ հելլէն եւ հռովմէական բազմաստուածութիւնը բազմացած տիրած էր ի Պարս։ Յունական լեզուն, յունական կրթութիւնը՝ ճարտարութիւնը, թատերական՝ մեհենական եւ այլ ընկերական երեւոյթներն ու սովորոյթներն ի յարգի էին եւ բուն տեղական եւ ազգայիններն արհամարհեալ. Նոյն իսկ դրամոց վերտառութիւնը յունարէն էր եւ Արշակունի թագաւորք պարծանաց տիտղոս մը կը համարէին հելլենասէր (philhellène) կոչուիլը։

Մի ուրիշ ոչ նուազ կարեւոր պարագայ եւս կուգար շեշտելու այս խորթութիւնը եւ ընդլայնելու այն վիհը որ բացուած էր այս երկու տարրաց միջեւ. այն է զարգացման անհաւասարութիւնը։

Դարեհեանց ժամանակը, գիտենք որ, Պարսկաստանը բարգաւաճման բարձրագոյն կէտը հասած էր, այնպէս որ բազում ինչ յաղթական Մակեդոնացիք անոնցմէ օրինակելու պէտք տեսած էին եւ ինքն իսկ Ալեքսանդր ա՛յնքան հոգւով փարած էր Պարսկաստանի մէջ տիրող կազմակերպութեան որ, հակառակ իր աւանդական խրատուց եւ թելադրութեանց, ամենեւին փոխել խանգարել չուզեց տիրող ընկերական կարգը, այլ ամէն բան իր վիճակին մէջ (statu quo) պահելու կողմը գտնուեցաւ։ Այնպէս որ կրնար ըսուիլ թէ եղած փոփոխութիւնը ոչ թէ իշխանութեան էր, այլ անուան միայն, Դարեհին յաջորդելով պարզապէս Մակեդոնացին։ Այս անցումն այնքան բնական երեւցաւ որ, օրինաւորութեան դրոշմով ալ նուիրագործելու համար, ազգային մատենագիրք՝ ծննդեամբ եւ ծագմամբ ալ Դարեհազն առասպելեցին զԱլեքսանդր, որպէս թէ Դարեհի մէկ դուստրը, Փիլիպպոսի կին եղած էր ժամանակին։

Ալեքսանդրի դէմ եթէ մէկ դժգոհութիւն մը կայ որ մինչեւ ցարդ խորարմատ մնացած է փարսիներուն մէջ, այն է թէ անոնց սադրանաց տեղի տալով բոլոր հին մեհենական մատեանները այրել տուած լինի։ «Զարդեն, դրուժանն Ահրիման, կ՚ըսեն, մարմնաւորեալ յանձին Ալեքսանդրի, արշաւեց Իրանի վրայ եւ ոչնչացուց բոլոր աստուածային կտակարանները եւ հազիւ ուրեմն այս աղետէ զերծ մնացած նշխարներն են որ այս-

որ այս կամ այն անկիւնէ կամ խորշէ երեւան կ'ելլեն ։

Մակեդոնական իշխանութեան յաջորդելով Սելեւկիականը՝ Պարսկական աշխարհի պերճութիւնէն դարձեալ բան մը չփոխուեցաւ. Յունական նուրբ եւ ճկուն հանճարը հրաշալի կերպով կը դաշնաւորէր պարսկական նրբացեալ ճաշակի հետ ։

Իսկ Պարթեւք, ի բնէ բիրտ եւ անտաշ, շատ ստորին էին զարգացմամբ քան զնուաճեալ Պարսիկս որք բարբարոս դիտէին զանոնք եւ այս իսկ անհաւասարութիւնն էր որ յարելութիւնն անկարելի կը դարձնէր երկուստեք ։ Ազգային պատմագիրք որք ա՛յնքան ճոխ եւ ճոռոմ են Աքեմենեանց Սասանեանց մասին. Արշակունեաց իշխանութիւնը գրեթէ լռելեայն կ'անցնին, հազիւ մի քանի տող մութ եւ անկապ յիշատակութեամբ, եւ այն՝ «անիշխանական շրջան» (ملوك الطوائف) յորջորջութեան տակ. քան օրինաւոր իշխանութիւն ճանաչելով ։

Ֆիրդուսի, միակ ազգային պատմիչը, քանի մը տող հազիւ կը նուիրէ այս մի քանի հարիւր տարի տեւած եւ փառաւոր եւ փայլուն հարստութեան ։

از ایشان جزاز نام نشنیده ام

نه در نامهٔ خسروان دیده ام

կ'ըսէ, այսինքն,

«Անոնց (Արշակունեաց) անո՛ւնը միայն լսած եմ
«Եւ ոչ ալ Արքայից Պատմութեան մէջ հանդիպած եմ (նոցա յիշատակութեան) ։

Ատելութիւնը զարտուղի եւ խորարմատ էր ուրեմն ազգին մէջ ընդդէմ տիրող օտար ցեղի, եւ մոգերը գերազանցապէս պատրաստ եւ տրամադիր՝ սիրով ընդունելու այն ճարպիկ եւ բախտաւոր փրկիչը որ պիտի յաջողութիւն ունենար ներկայանալու ։

Այս եղաւ Սասանեանց Արտաշրի արագ յաջողութեան բուն գաղտնիքը ։

Պարսկաստանի մէջ Արտաւան վերջին ներկայացուցիչն էր Պարթեւական տոհմի եւ ազգակից մերոյս Խոսրովու, հօր Սրբոյն Տրդատայ ։

Արտաշիր սերեալ էր Դարեհ Գ.է որոյ պարտութեամբ յԱլեքսանդրէ՝ վերջացած էր Աքեմենեան կամ (ըստ Պարսից) Քայեան Տունը ։

Դարեհի գերդաստանը (օճախ) ցիր ու ցան եղած էր եւ նորա որդ-

ւոյ մին . Սասան , Հնդկաստան ապաստանած էր եւ անոր անչուք եւ անշըշուկ կեանք մը կը վարէր : Դարեր յետոյ , սորա սերունդներէն մին , նոյնպէս Սասան անուն , Պարսկաստան անցնելով ամուսնացեր էր « Բաբակ » անուն հողատէր իշխանի մը աղջկան հետ յորմէ ծնաւ Արտաշիր , դիւցազն յառաջիկայ պատմութեանս :

Այս պատմականը :

Գալով թարգմանութեանս .

II.

Ցիշեցինք թէ գործոյս բնագիրը պահլաւերէն է : Արդ թէպէտեւ իրանական ճիւղերուն վրայ մի առանձին աշխատութեամբ ուրոյն ուրոյն խօսելու միտք ունինք , սակայն անհրաժեշտ կը համարինք այժմէն իսկ մի փոքր եւ հարեւանցի գաղափար մը տալ այդ լեզուին վրայ , զէ՛թ այնչափ որչափ պէտք է մեր նիւթոյն ընծայած բազմադիմի դժուարութիւնները զգացնելու համար :

Փեհլեվի ըսուած բարբառը , ըստ արդի գիտնոց համաձայն վկայութեան , Արշակունեաց վերջին ժամանակներու մօտ կերպաւորուած եւ Սասանեան Հարստութեան ատեն ծաղկած եւ մահմետական շրջանին մէջ բոլորովին խափանած եւ դադրած է :

Այս լեզուին մէջ կը գտնուին հին պարսկերէն (փարսի)է եւ զենդէ բազում տարերք , բոլորն ալ քիչ ու շատ , մանաւանդ թէ շատ քան թէ քիչ , այլայլեալ ու աղաւաղեալ : Ասոնց հետ սաընթեր կը տեսնենք նաեւ շատ մը սեմական խառնուրդներ որք տարօրինակ կերպիւ այլանդակած եւ կնճռոտած են լեզուն : Զարմանալին այս է որ այս սեմական բառերը՝ բայերը եւ այլ քերականական մասերը , ոչ թէ առհարկէ փոխառութիւններ են , ինչպէս լեզուաց բնական պահանջն է , այլ ըստ քմաց եւ հաճոյս (par caprice) կատարուած իմաստակական խաղեր . այնպէս որ սեմական բառարաններէն ո՛ր եւ իցէ մէկը , ըսենք , զօ. արաբերէնը քիչ շատ չհասկցող մէկը անկարելի է որ փեհլեվի գրուած մը կարողանայ ընթեռնուլ եւ հասկնալ : Այս մասին տիրող կարծիքը սա է թէ այսպիսի խըրթնութիւններով անմատչելի դարձած լեզու մը անկարելի է որ հասարակ ժողովրդէն խօսուած ըլլի , այլ ժամանակին դպրաց կամ գրագէտ դասուն յատուկ քմածին մի ոճ կամ համառօտութիւն էր զոր իրենք միայն կը հասկնային եւ այնչափ աւելի կը խրթնացնէին որչափ աւելի բարձր երեւնալ կ'երեւակայէին յաչս ռամկին : Վասն որոյ , բոլորովին արուեստական կը համարուի այսօր փեհլեվին եւ , ինչպէս ըսած է Մորտմանը՝ է-

փէնդիական մը չէնք ։ Աւելի ճշտելու համար գաղափարները՝ ըսենք — մի բարձր եւ զուտ գրական (littéraire) արտադրութիւն էր սա , մանաւանդ եւ ճախարակեալ , խորթ եւ խրթին , միրզաներու منشی ներու սեփականութիւնն էր եւ ժողովրդեան հետ գործ չունէր ։ Երբ հարկ կը լինէր ժողովրդին հաղորդել փէհլէվի հրաշակերտ մը , բուն ընթացիկ պարսկերէնը կը գործածուէր . չէին ըսեր, զօ . ملکان ملکا որմէ պարսիկ արտօնեները բառ մը չէին հասկնար , այլ , շահէնշահ (شاهنشاه) որ տեղական՝ որ սովորական եւ ամենուն գիտցած termeն էր ։ Ըսենք — պարզապէս կը թարգմանէին , երբ հասարակ մահկանացուաց հետ էր գործը ։

Այս՝ մէկ դժուարութիւն ։

Երկրորդը , որ գրեթէ անյաղթելեաց կարգէն է , այփաբետին անկատարութիւնն է ։ Ո՛րչափ եւ ինչ ալ ըսեմ այս մասին , գիտեմ որ ճիշդ ու ճիշդ գաղափար չեմ կրնար տալ ընթերցողին ։ Արամաքականէն առնուած 14 նշանագիր կայ որով պիտի ձեւանայ ամէն ձայն . այսչափ աղքատութիւն ոչ մէկ լեզուի մէջ կը տեսնուի ։ Ո՛ւր է զէնդին առատութիւնը ճոխութիւնը եւ գունաւոր պէսպիսութիւնը , ո՛ւր փէհլէվիին ճիշդ ու ուղիղ գծութիւնը ։ Առաջնով ամէն կարելի ձայն մարթ է տալ , եւ ասոր համար է որ Փարսիներէն անոնք որ անգլիերէն կ'ուզեն ուսանիլ , նախապէս զէնդ այփաբետին հետ կը ծանօթանան որպէսզի անգլիերէնի անհաստատ եւ անկանոն հնչումներն անով պատկերացնեն եւ գրոշմեն ։ Իսկ պահլաւին համար , այսպիսի դիւրութիւններ երեւակայելի չէ ։

Նշանագրաց կանոնաւոր յօդաւորութեամբը չէ որ մարդ պիտի առաջնորդուի · այլ մտքի մէջ անոնց արթնցուցած գաղափարներուն յարմարութեամբը ։ Բանզի մի եւ նոյն նշանը , ըստ տեղւոյն , այլ եւ այլ ձայնով պիտի կարդացուի . երբեմն ա , երբեմն շ , երբեմն տ , երբեմն կ , եւն . եւն ։ Տառ կայ որ 8 , 10 , 15 եւ աւելի ձայներու ընդունակ է , որմէ կը ծագի , ընթերցանութեան համար , անհնարին դժուարութիւն եւ բազում ուրեք անհաստատութիւն բացարձակ ։ Բառ կայ որ 10 , 20 , 30 եւ աւելի տարբեր կերպերով կրնայ կարդացուիլ ։ Բառի մը համար , չեմ յիշեր ուր կարդացի թէ , 240ի չափ ընթերցուած առաջարկուած է ։ Առասպելական թուելու չափ անհեթեթ անշուշտ . այլ սակայն սա ճշմարիտ է որ շատ մը բառերու համար գիտնոց մէջ մինչեւ ցայսօր համաձայնութիւն կը պակսի · իւրաքանչիւրն իւր ընթերցման վրայ պնդելով ։

Ի մի բան, կրնայ ըսուիլ պահլաւերէնի համար թէ չկարդացուիր, այլ՝ կը գուշակուի։ Խօսքին բերումը, իմաստին պահանջումը, նիւթին ծանօթութիւնը, խնդրական բառին մերձաւոր բառերու մէջ գոյութիւնը, պատմութիւնը՝ աւանդութիւնք եւ այլ այսպիսի պարագաներն են, վերջապէս, որ պիտի օգնեն լուծելու առեղծուածը։ Այս ամէն հանգամանաց զուգընթացութեամբն է որ lectureի մը ճշտութեանը եւ հարազատութեանը մարթի գիտակցօրէն հաւատք ընծայել։

Մի զարմանալի յայտնութի՛ւն։

Եթէ գիտնական աշխարհը եւ ինքեանք իսկ Զրադաշտեանք գիտնային թէ ի՛նչ մեծ եւ անգնահատելի ծառայութիւններ կրնայ մատուցանել հայերէնը պհլ. բնագիրներուն ընթերցումը եւ իմաստը ճշդելու, աւելի բուռն անձկիւ պիտի փարէին անշուշտ հայերէնի ուսման(*), եւ անհունապէս պիտի օգտուէին։ Հետաքրքրութեան համար առանձինն նշանակած եմ այն կէտերը ուր հայերէնո՛վ միայն հնար եղած է հաստատել եւ լուսաբանել texteը։ Այս տարօրինակ հարազատութիւն կամ արեանառութիւն, Խորենացիին բառերը գործածելով, ոչ մէկ ուրիշ լեզուի վրայ կը տեսնուի. կարծես թէ իրարու փոխնակի լրացուցիչներն են այս երկու լեզուները։ Թարգմանութեանս ընթացքին մէջ պիտի տեսնուի որ երբեմն տեղ տեղ հարազատութիւնը նմանութեան կամ մերձաւորութեան սահմաններու մէջ ալ չէ մնացեր, այլ նոյնութեան յանգեր է։ Բանի անգամներ պատահեցաւ ամբողջ տող մը կամ տողեր ոչ թէ թարգմանել այլ նոյնութեամբ հայ նշանագրօք ի մերս փոխադրել։

Ի՛նչպիսի ոճ եւ եղանակ բանելու էինք ուրեմն որ այս նոյնութիւնները՝ այս նմանութիւնները եւ այս համազօրութիւնները անայլայլ եւ անփոփոխ եւ բոլորանդակ եւ կատարեալ առաջի աչաց դնէինք եւ հպման եւ շփման կէտերը յայտ յանդիման զգալի եւ շօշափելի ընէինք որ է մեր միակ նպատակը։

Եթէ վարուէինք լեզուին ընտել սահուն եւ կանոնաւոր ոճովը, ողորկ հայերէնով պարսկական պատմութիւն մը թարգմանած կը լինէինք եւ ոչ այլ ինչ, մինչդեռ մեր շարժառիթն այս չէր։

(*) Աւելի երեք տարիի չափ առաջ Թէհրանէն, Փարսի Արտաշիր Ջիի միջոցաւ որ Հնդկաստանի Պէհդիններուն կողմանէ Պարսկաստանի Փարսիներուն վրայ այցելու վերատեսուչ է, մի ընդարձակ նամակ ուղղելով Բոմբայի Փարսի կաճառին, մատնանիշ ըրած էի փէհլէվիի եւ հայերէնի այս սերտ գրկախառնութիւնը։ Զգացուցած էի, պէտք եղած ապացոյցներով, թէ ո՛րչափ անհրաժեշտօրէն պէտք որ ունինք մենք փէհլէվին մշակելու, մեր լեզուին թափանցելու համար, նուազագոյն չափով նոյն անհրաժեշտութիւնը իրենց համար ալ կայ հայերէնը ուսանելու, իրենց լեզուին եւ քէշին շատ մը մութ մնացած կէտերը լուսաբանելու համար։ Իմ Եւրոպա ճանապարհորդութեանս վրայ գալով եւս ու կաճառի նախագահին մահը, անարդիւն մնաց այնուհետեւ այդ խնդիրը։ Բայց Դաստուր Խոստակարին հետ բանակցեցանք վերստին արծարծելու։

Ուստի նախընտրեցի զոհել լեզուի գեղեցկութիւնը՝ մաքրութիւնը եւ այլ գրական առաւելութիւնները ուր ուրեք հարկը կը պահանջէր ։ Անկէ ծագեցաւ մի տեսակ հայերէն որ արդի կոկիկ՝ ողորկ՝ վայելուչ հայերէնը չէ եւ ոչ ամէն հայու մերձենալի ․ եւ ոչ ալ օտար եւ խորթ լեզու մը ․ քանզի բացի բուն՝ հարազատ եւ վաւերական հայերէնէ՝ ընդհանուր ուրիշ օտար յոլա մի գործածած չեմ ։ Եթէ անուն մը գնել հարկ է մեր ոճին (genre) ․ կրնանք ըսել թէ ճայապանդաւ է ։ Եւ որովհետեւ մեր գործը ռամկին հետ չէ ․ այլ այն դասուն որ հայերէնի բոլոր թագուն գանձերն գիտակ եւ տեղեակ է ․ վասն որոյ չենք ալ մտատանջուիր բնաւ. թէ յաչաղանաց տեղի տուած լինինք մեր այս երեւութապէս (en apparence) անսովոր ոճովը ․ քանզի նոքա գիտեն թէ զուտ հայերէն է ինչ որ գրած ենք ․ միայն թէ մի այլ տեսակ հայերէն քան զոր ամենքը գիտէ եւ կ'իմանայ ։

Այս յայտարարութեամբ ․ մանրամասնենք հիմա թէ ինչ կերպով վարուած ենք ։

1 ․ Այն բառերուն համար որ յայտնի եւ պարզ էին․ զ. օ. ոզաւ․ ապաստան ․ տապ ․ ջերմ ․ հեն ․ ․ դժուարութիւն չկար ․ իսկ այն կարգի բառերն որ թէեւ լեզուին մէջ կային՝ այլ գործածութենէ ինկած ․ բառարաններու զանխուլ խորշերը կորսուած եւ կամ զաւաճառքայրքաններու մէջ թաղուած ․ մենք զանոնք խնամով որոնած գտած եւ գէմ հանած ենք իրենց պարսիկ ընկերակցին ։ «Անդարձ» բառը․ զ. օ. ․ չատ մարդ չգիտեր այսօր թէ կյաֆ խուրաս նշանակէ ․ գոնէ՝ մեզ Տաճկահայոց համար բոլորովին անծանօթ է ․ այլ սակայն բուն հայերէն է եւ մինչեւ հիմա ալ Միջիլիսեցւոց լեզուին մէջ կիրառութիւն ունի ․ ինչպէս իմացանք ։ Արդ՝ փոխանակ կյաֆ խուրաս՝ խոռհուրդ ․ ընտանի եւ հանրածանօթ բառերու ․ նոյն «անդարձ»ը գործածեցինք ․ քանզի սորա համազօրն էր ․ պահլաւի մէջ ․ اندرز ։

Այսպէս շատ մը բառեր որ իրենց կեանքը՝ շրջանը բոլորած եւ այլ եւս մոռացութեան մէջ թաղուած եւ գրեթէ անհետացած էին ․ մեր նպատակը կը պահանջէր որ քաշէինք հանէինք զանոնք մոռացութեան անդունդէն եւ նոր կեանք եւ կենդանութիւն տալով գործոն շրջանի եւ վիճակի մէջ դնէինք ։

2 ․ Երբեմն կը պատահէր որ բառերը նոյն էին երկուստեք ․ كرثمان եւ գերեզման, զ. օ. ․ այլ առումները տարբեր ։ Լեզուաց պատմութեան մէջ ամենասքնական եւ հանապազօրեայ մի երեւոյթ է աս որ իւրաքանչիւր ցեղ կամ ժողովուրդ ․ արմատէն իրեն բաժին ինկած սեփականութիւնը, իւր կեանքին՝ ցեղին եւ այլ բնութոր պիտոյից եւ հանգամանաց համեմատ կը փոփոխէ՝ կը պէսպիսացնէ՝ կ'ընդլայնէ՝ կը սեղմէ ․ վերջապէս

հազար կերպերով կը յեղեղակերպուի։ Սակայն եւ այնպէս. նշադրեալ՝ թել մը կայ միշտ, թագուն եւ անտեսանելի շատ անգամ, որ կը զատէ կը կապէ իրարու հետ գաղափարները որչափ ալ հեռացած ըլլան։ Դժուարութիւնը այս թելը գտնելն է որ միշտ չյաջողիր։ Սոյն կարգէ է մեր վերի բառը։ كرغان ը որ երկինք կամ անդրաշխարհեան վիճակ մը կը նշանակէ հին պարսից մէջ։ Հայը միթէ եւ երկինք չելլելով՝ սահմանափակեր է գաղափարը երկրի եւ հողոյ անդորրութեան մէջ. եւ այս իմացուածով անա կուգան կը միարանեն كرغان եւ գերեզմանը. կ՚ուզէ՝ երկինք ըլլայ այս անվիճա՝ անդուլ՝ խաղաղաւէտ վայրը. կ՚ուզէ երկիր եւ հող։

Դարձեալ, كرغان կը կոչէ պարսիկը նա՛ եւ կենդան արգանդը (matrice)։ Հայը այս մերձեցումը (application) ըրած չէ. կենդան արգանդը գերեզման կոչած չէ, այլ գերեզմանը արգանդ իմացած է զոր եւ ծոց (entrailles) եւ սիրտ երկրի* կը կոչէ։ Յայսմ իսկ, անա, Թէոդոս կոզմաւերի գծերով. կուգան դարձեալ իրար կը շօշափեն գաղափարները (Տես ծան. 129)։

Այս նկատումներն առաջի աչաց ունենալով, մենք երբեմն արգանդ եւ երբեմն ալ «գերեզման» գործածած ենք անխտիր, որչափ ալ լսելեաց խորթ եւ անսովոր գայ այս վերջինը։

3. Կան այնպիսի պէս. բառեր որ հայերէնի մէջ նոյն ձեւով կերպարանքը եւ ազատ գործածութիւնը չունին՝ այլ թաղեալ են բարդութեանց եւ ածանցմանց մէջ, մինչ անկշմարելի մնալ գլխովին։ Այս պարագային մեզ համար նշանակութիւն չունի, բաւական է որ բառը լեզուին մէջ գոյութիւն ունենայ. այս է էականը եւ պահանջելին։ Ուստի մերկացուցի այդ կարգի բառերն իրենց ծածկոյթէն եւ ի դէմ հանեցի պահլաւին պահելով երկուստեք նշանակութիւնները։ Օրինակ ըլլի دخت բառը որ, ինչպէս գիտենք, մեր մէջ առանձինն եւ այս ազատ ձեւի տակ գործածուած չէ, այլ բարդութեանց մէջ, ինչպէս «Խոսրովիդուխտ», «Սանդուխտ», «Վարազդուխտ», «Շահանդուխտ», եւլն։ Բայց տակի ունինք նաեւ «դուստր» որ լծորդն է دختر, տակի մը զանազանութեամբ որոյ այլուր պիտի տեսնենք օրէնքները։ Մենք այս երկու ձեւերն ալ ազատաբար գործածեցինք, հաստատել եւ յանդիման դնելու համար երկուքին ալ գոյութիւնը։

4. Վերի նշանակուած բառերն ուրոյն առնչութիւն կամ թէ ըսենք անհատականութիւն ունեցող բառեր են։ Բայց կան պարագաներ ալ որ պահլաւի համապատասխանող տարերքը հայերէնի մէջ ալ կան, սակայն լրութիւն՝ եղականութիւն չկայ, միացած չեն այդ տարերքը որ մի խնդրակայ անհատ կազմեն, այլ ցրիւ եւ անկապ վիճակի մէջ են։ Յունական էր պարզապէս մերձեցնել յօդել այդ տարերքը. Նոր իմաս-

* Եղնիկ.

տով նոր անհատ բառեր ունենալու համար իմ. նոր բառեր կերտելու մասին ունեցած եւ գտանած երկիւղածութեանս հակառակ, ամենեւին արգելք մը չտեսայ մտցնել այս անհատ մասունքը, քանզի լեզուն ինքն իսկ օրէնքը եւ օրինակը ցոյց կուտայ նմանօրինակ յարակցութեանց։ Այսպէս, օրինակի աղագաւ, دن اكاس բարդութիւնը կայ պհլ.ի մէջ որ մեզ կը պակսի, չէ՛ թէ այն անհատ կազմութեամբ։ Այլ սակայն տարերքը կան «գետն» եւ «ակահ»* որոց մէջ գիծ (-) մը քաշել միայն բաւ է, կամ, մեր լեզուին օրինացը հետեւելով պարզ զօդիչ ա մը դնել, «գետակահ» (دن اكاه) բառ մ'ունենալու համար որ նշանակէ կրօնագէտ, օրէնագէտ, ինչպէս իր համազօրն ի պահլաւի։

5. Կը պատահէր երբեմն ալ որ բառը բառին ուղղակի չէր պատասխաներ հայերէնի մէջ. այն պարագային, մերձաւոր արմատ մ'առնել հարկադրուած եմ, յօրինման օրէնքը ճշտիւ պահպանելով։ دش خدائی բառը, զօ, պահլաւերէնի մէջ կը նշանակէ իշխանութիւն կամ տիրապետութիւն մը որ գտան եւ ապիտարեր եղած է ժողովրդեան։ Բառը կազմուած է ի دش (դժ) մասնիկէ. եւ خدا է որ մեծ, աւագ, իշխան, տէր՝ կը նշանակէ։ Ես այս կուռ եւ գեղեցիկ իմաստը հայացնելու համար առեր եմ նոյն «դժ» մասնիկը զոր մենք ալ ունինք, բարդեր եմ «պետ»-ին. հետ որ ինքն ալ արիական է (զնդ — պաւտի), որով եղեր է «դժպետութիւն» հարազատ հայ բառ մը որ ամենեւին նոյն է دش خدائی հետ թէ՛ շէնքով, թէ՛ իմաստով։ Այսպէս բաւական նորաթեւք բառեր երեւցան նոր առումներով, բայց ոչ քմածին, ոչ աղօրէն եւ ոչ անարուեստ, այլ կատարելապէս համաձայն լեզուին ոգւոյն եւ օրինաց եւ ընծայած օրինակաց ինչպէս են, մեր այս գրքին մէջ, «դժգոհ, դժխեմ, դժկամ, դըժուար» եւ այլ այսպիսիք։

6. Անուանց ուղղագրութեանը մէջ նախնեաց սատարութեան հետեւեցայ. նախ որ քանզի բոլորը հին աշխարհի անուններ լինելով՝ անպատճէն էր անոնց նոր եւ օտարոտի կերպարանքներ տալ. երկրորդ որ՝ մեր արեւմտեայ հայոց եւ ի մասնաւորի Կ. Պոլսոյ հնչման ուղղութեանը համոզուած չեմ։ Հին հելլէն եւ հռովմէական մատենագրութենէն ի հայ փոխուած անունները կը տեսնենք որ բոլորն ալ հին տառադարձական օրինօք կատարուած են եւ ճիշտ կը համապատասխանեն այն հնչման որ այսօր կը լսուի արեւելեայ հայոց եւ Տաճկաստանի ալ գաւառացւոց բերնին մէջ։ Եւրոպացիք ալ ի վաղուց հետէ այսպէս ըմբռնած եւ տառադարձած են հայ բառերը, հին եւ նոր. եւ Հիւբշմանի եւ Մէյէի

* Ա-ի եւ Հ-ի փոխանակութեանց օրինակները շատ են. Ա հնագոյն է քան զՀ, ինչպէս ուրիշ տեղեր ալ պիտի տեսնենք։

տախտակները այսօր ընդհանուր գիտնական աշխարհէն ընդունուած եւ հաստատուած պատուական պատկերներ են ։

Նոր անուանց համար թո՛ղ ամէն մարդ իր վարժուած կերպովը գրէ եւ հնչէ ․ իսկ հիներուն համար ըստ հաճոյս խաղալու իշխանութիւն չունինք ․ նոքա արդէն բազմադարեան հնութեամբ իրենց հաստատութիւնն առած որոշուած եւ սահմանադրուած են ։

Այս համառօտութիւնը լրացնելու համար աւելցնեմ որ այս թարգմանութեան մէջ , փէհլէվին ուղիղ եւ անսայթաք կարդալու առաջնորդս եղած է փէհլէվի բնագրին զէնդ տառերով փոխագրութիւնը (transcription) զոր գեղեցիկ ներշնչմամբ ըրած էր Յօտահար Դաստուրը մի եւ նոյն երեսին վերի կէսը փէհլէվի textեր , իսկ վարի կէսը նոյնին զէնդ արտագրութիւնը (reproduction) դնելով ։ Որով դեղեւելու՝ գայթելու տեղի չէր մնար պահլաւի ընթերցման համար ։ Դժուարին կէտը այս էր , ուղիղ ընթերցումը ․ իսկ ուղիղ հասկացողութեան համար գլխաւորաբար Դաստուր Յօտահարին տուած [illegible] թարգմանութիւնը առաջնորդ ունեցած եմ որ անշուշտ ամենէն վստահելին է , ըստ որում նոյն ազգը՝ նոյն լեզուն եւ նոյն կրօնքը ներկայացնող եւ բազում տարիներ այս ուսմամբ պարապած գիտնականի մը ձեռքով կատարուած է ։

Մի այլ պարագայ եւս եկաւ եւ մի նոր երաշխաւորութիւն ընծայեց ինձ, այն է Nöldeke գերման գիտնականին հմտալից թարգմանութիւնը զոր վերջերս ձեռք անցընելով ծայրէ ի ծայր եւ կէտ առ կէտ բաղդատեցի* իմինիս հետ , եւ ամենամեծ գոհունակութեամբ տեսայ որ ըստ ամենայնի համաձայն ենք , բացի մի քանի մանր տարբերութիւններէ յընթերցուածս եւ յիմաստս, որոց համար երբեմն ինձ հարկ եղաւ անոր մօտենալ, երբեմն ալ զնա առ իս հրաւիրել ։

Այս ամէնը տեղն ի տեղը կատարեալ ճշտութեամբ նշանակած եմ ծանօթութեանց մէջ ։ Այսպէս վարուած եմ նաեւ ամէն անոնց համար որոց հետ պատահում ունեցեր եմ ո՛ եւ է առթիւ , ոչ միայն ծածկած լռած չեմ անոնց անունները , ի՛նձ միայն սեփականելու համար զանոն պատիւը, այլ ընդ հակառակն , ամենայն երկիւղածութեամբ յիշած յիշատակած եմ ամէն անոնք որ ինէ առաջ խօսած են մի եւ նոյն խնդրոյ վրայ , անոնց ձգելով միշտ առաջնութեան պատիւը , որչափ ալ անկախաբար ես ինքս

* Աստ առ ի քաջալեր կը յիշեմ որ գերմանական լեզուին ես ծանօթ չլինելով՝ այս համեմատութիւնը կատարուեցաւ օժանդակութեամբ որդւոյս Միհրդատ խանի որ յիշեալ լեզուի, ինչպէս նաև հայ և պարսիկ և անգլիականին մէջ բաւական հմտացած լինելով և բանասիրականին ոչ անճաշակ , թէ՛ այս և թէ այլ պարագաներուն ինձ մեծապէս օգտակար եղաւ ։

ալ միւենոյն հայեացքին հասած լինէի ։ Ա՛յս էր պարկեշտութեան պահանջը ։

Դալով իմ սեփական հայեացքներուն ճշտութեան կամ անճշտութեան գա՝ մի առանձին խնդիր է եւ ինձ չվերաբերիր անշուշտ անոնց մասին դատաւոր կանգնիլ ։ Այսչափը միայն կրնամ , խղճի կատարեալ անդորրութեամբ , յայտարարել որ դժուարութեան՝ յոգնութեան՝ աշխատութեան, ըսեմ նաեւ, զոհողութեան առջեւ բնաւ չընկրկեցայ. ամէն բան ուձամբ եւ անընդմիջաբար եւ ինքս քննեցի ճշտեցի եւ ստուգեցի համբերատար ոգւով , այնչափ անշուշտ , որչափ իմ իմացողութիւնս եւ ոյժերս կը ներէին ինձ ։ Այսու ամենայնիւ , յաւակնութիւն եւ ապայմանութիւն չունիմ կարծելու թէ ամէն բան գտած եւ անթերի գտած եմ ։

Գիտեմ թէ որ՛ն է եւ որչափ մեծ է այն վտանգը որ այս կարգի աշխատութեանց մէջ ամէն քայլափոխին ընդ առաջ կ՚ելլէ. —բանագողութիւնը —որմէ ամենէն լուրջ՝ ամենէն ծանր հեղինակներն իսկ , շատ անգամ , չեն կրցած խուսափիլ ։ Հրահրուած երեւակայութիւնը , յօժար արամադրութիւնը , խաբուսիկ երեւոյթները կ՚առնեն կը տանին անզգուշապէս մարդը այն սահմաններուն ուր չէր պարտ կոխել ։ Պատրանքը՝ հրապոյրը ո՛րչափ մեծ եւ անդիմադրելի է շատ անգամ որ ամենափոքր անզգուշութիւնը կը բաւէ սահել սայթաքելու ։

Թէեւ յամենայն զգուշութենէ ջանացած եմ չիյնալու այդ վտանգին մէջ , սակայն չեմ գիտեր ինչ աստիճան կրցած եմ յաջողիլ. ինչ որ քննադատութիւնը պիտի ցուցնէ ։

Հեղինակաց մէջ սովորութիւն է , երբեմն , յառաջ գործոյն կամ ի վերջեան , իրենց ընթերցողաց ներողամտութեանը կը դիմեն յակամայից սպրդած թերութեանց կամ սխալանաց համար , առաջի առնելով գործոյն ընծայած դժուարութիւնները , անաչառ՝ աննպաստ պարագաները . այլովքն հանդերձ ։

Եթէ ներողամտութիւն հայցելու պարագաներ թուել հարկ լինէր եւ առաջի դնէի այն ամէն կարգի դժուարութիւնները որոց դէմ մաքառիլ հարկադրուած եմ այս գոյզն արդիւնքը ձեռք բերելու համար , վստահ եմ որ ներողամտութիւնն արդէն շնորհուած էր ինձ ամէն բարեմիտ եւ փորձառու ընթերցողին կողմանէ ։ Ա՛յն պարագայն լոկ թէ սա առաջին փորձն է թարգմանութեան որ կը կատարուի ի պահլաւէ ի հայ , բաւ էր արդէն իբր բազում թերութեանց աչք գոցել տալու ։

Սակայն գործին բնութիւնն ա՛յնպէս է որ ես չեմ կրնար եւ չպարտիմ ներողամտութիւն խնդրել. ընդ հակառակը՝ քննադատութիւն պէտք է ես

հայցեմ եւ հրաւիրեմ ։ Քննադատութեամբ միայն պիտի շահի գործը եւ ոչ աչք գոցելով ։

Եւ քննադատութեամբ կ'իմանամ ես այն բանաւոր (raisonné), հիմնաւոր եւ լուրջ դիտողութիւնները որ ուսեալ եւ ողջամիտ անձանց կողմանէ կ'ուղղուին բարեկրթութեան եւ պատշաճից սահմանին մէջ ։

Կեղծ համեստութիւններէ եւ դձուձ ամբարտաւանութիւններէ հեռու չեմ ախորժած ես. ուստի կատարեալ անկեղծութեամբ կը յայտարարեմ որ յիշեալ պայմաններով արտայայտուած կարծիքները, որչափ ալ խիստ լինին, ամենայն սիրով եւ շնորհակալութեամբ պիտի ընդունիմ եւ պիտի վիճեմ. Եթէ ակար եւ անզօր են, պիտի ջանամ ցրել. իսկ եթէ զօրաւոր եւ համոզկեր, պիտի ուղղեմ սրբագրեմ իմ հայեացքներս ։

Ամենամեծ ուրախութիւն պիտի լինի ինձ համար տեսնել որ հայ բանասիրութիւնը կը հետաքրքրուի այս էական եւ, ինձ համար, ամենակարեւոր հարցով։ Գործը եւ ոչ գործողը։ Այս է եւ այս պէտք է մնայ միշտ գերագոյն նպատակը ։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Կ Ա Ր Ն Ա Մ Ա Կ*

ԱՐՏԱՇԻՐԻ ԲԱԲԱԿԱՆԻ։

*Յանուն եւ զօրութեամբ եւ օժանդակութեամբ Դատաւարարին2 Որմզդի3 , Լուսոյ եւ պայծառութեան**։*

Առողջութիւն եւ երկայնակեցութի՛ւն համայն բարի արանց եւ բարեգործաց ։

*Եւ յանուն մանաւանդ Անօր*** որոյ վրայ այս կը գրուի**** ։*

---

* [illegible] = کارنامه (*պատմութիւն անցից*)։

** *Որպէս թէ ասէր*
«Որ լոյսն է և աղբիւր լուսոյ»։

*** *Արտաշիր կ'ակնարկուի։*

**** *Մեր այս յառաջաբանը մի քիչ կը տարբերի* Nöldeke*ինէն որ ունի պարզապէս․ «Յանուն Ստեղծողին Որմզդի, լուսաւորին և վեհափառին։»*

Ա.

Բաբակ երազին մէջ Սասանը կը տեսնէ եւ իր դուստրը անոր կուտայ։

1. Արտաշիրին4 Բաբականի պատմութեանը մէջ այսպէս5 գրուած է որ, յետ մահուան Աղեքսանդրի Հոռոմայ6, Արեաց7 աշխարհին վրայ երկու հարիւր քառասուն տանուտերք8 կ'իշխէին։

2. Սպահան եւ Փարս եւ շրջակայք9 Արտաւան Սարդարին ձեռաց տակն էին.

3. Բաբակ Փարսի մարզպան եւ չահապետն10 էր եւ Արտաւանի գումարտակէն11 էր։

4. Արտաւան Ստահր12 կը նստէր.

5. եւ Բաբակը իր անունը կրող զաւակ չունէր.

6. եւ Սասան Բաբակի հովիւն էր եւ միշտ ոչխարաց հետ կը համալարէր13 եւ Դարեհեան Դարեհի տոհմէն14 էր. եւ Աղեքսանդրի դժպատեհութեան15 ատենը փախած եւ թաքցած էր եւ Քուրդ խաշնարածներու հետ կը կենցաղավարէր։

7. Բաբակ չէր գիտեր որ Սասան՝ Դարեհեան Դարեհի տոհմէն սերած16 է։

8. Բաբակ գիշեր մը երազին մէջ այսպէս տեսաւ որ արեգակը Սասանին գլխուն վերեւէն կը ծագէր եւ համակ աշխարհը կը լուսաւորէր17։

9. Ուրիշ գիշեր մը այնպէս տեսաւ որ Սասան զարդարուն սպիտակ փղի մը վրայ նստած էր եւ բոլոր այն կողմերու մարդիկը Սասանին շուրջը ժողվուած, անոր երկրպագութիւն կ'ընէին եւ կը փառաբանէին զայն։

10. Մի երրորդ գիշեր այնպէս* տեսաւ որ Ատր - Հրուքա, (Ատր)-Գուշասպ եւ Բուրզին - Միհր18 Սասանայ տանը մէջ կը ցոլային եւ բոլոր աշխարհը կը լուսաւորէին։

11. Բաբակ երբոր ասոնք այսպէս** տեսաւ, զարմացաւ մեծաց.

---

* Բնագիրը «համգունական այգուն» կը դնէ, իբր համանիշ եւ համազօր expression մը։ Եւ որովհետեւ «գոյն»ին վրայ յեցած կը տեսնենք տառին եզրը, անտրամաբանական չէ մտածելը թէ նոյն այն եզրն է նաեւ երկրորդին համապատասխան մասը կազմողը, տառի մը (գ) բացակայութեամբ։ Այս երկու բառերուն այս միօք և այս բարդութեամբ գործածութիւնը նոր ապացոյց մ'ալ կը յաւելու մեր նախընթաց տեսութեան «այգուն»ի առթիւ։

** Բն. « այնինակ », որ կը յիշեցնէ մեր « այսանակ մը կամ նոյն կազմութեամբ

12. Եւ մօկերը եւ երազահանները առջեւը բերել տալով, այն երեք գիշերուան երազները, ինչպէս որ տեսած էր, անոնց պատմեց։

13. Երազահանները բաին թէ — «Այն որու վրայ այս երազները տեսար, կամ ինքը կամ թէ անոր սերունդէն մէկը աշխարհի թագաւորութեան կը հասնի. քանզի արեգակ եւ զարդարուն սպիտակ փիղ՝ զօրութեան եւ կարողութեան եւ յաղթութեան նշանակ են. եւ Ատր-Հըրուբա՝ մեծ մարդկանց եւ մոգուց դենդիտութեան*, եւ Ատր-Կուշասպ՝ սպասալարութեան19 եւ առաջնորդութեան եւ Ադր-Բուրզին-Միհր՝ գիւղատնտեսութեան եւ երկրագործութեան նշանակ են։ Եւ այս ամէնը, կա՛մ այն մարդուն եւ կա՛մ նորա սերնդէն մէկուն թագաւորութեան հասնիլը կը ցուցնեն։

14. Երբ Բաբակ այս խօսքը իմացաւ, մարդ ուղարկեց եւ Սասանը առջեւը կանչել տուաւ եւ հարցուց թէ «Դու ո՛ր ատոհմէ եւ գերդաստանէ20 ես. քո հարց եւ նախնեաց մէջ մէկը եղա՞ծ է թագաւոր կամ սարդար»։

15. Սասան Բաբակէն ապահովութիւն խնդրեց որ—«ինձ չարիք եւ վնաս մի՛ հասցնես21»։

16. Բաբակ խօսք տուաւ եւ Սասան իւր գաղտնիքը, ինչպէս որ էր, Բաբակին մերկացուց։

17. Բաբակ ուրախացաւ** եւ հրամայեց որ վրան գլուխը մաքրեն22.

18. Եւ ձեռք մը իշխանավայել պատմուճան23 բերին եւ տուին Սասանին որ հագնի24. եւ նա այնպէս ըրաւ։ Եւ Բաբակ Սասանին հրամայեց որ քանի մ'օր լաւ եւ արժանավայել խորտիկներ ուտէ, եւ ապա իւր դուստրը անոր կնութեան տուաւ։

Բ.

Ծնունդ Արտաշիրի Բաբականի եւ դէպք որ նորա եւ Արտաւանայ մէջ, որուն ժամանակ, տեղի ունեցաւ։

1. Եւ ինչպէս նախասահմանուած էր, նոյնժամայն աղջիկը յղի մընաց եւ Արտաշիր անկէ ծնաւ։

«այնանակ» մը։ Մեր արեւմտեան աշխարհաբարի մէջ գործածուած «անանկ»՝ «ատանկ»ը չեմ կարծեր թէ ուրիշ աղբիւր ունեցած լինին։

* կրօնական ուսմունք և գիտութիւն։

** Բն. «շատ եղաւ» այսինքն գոհ (satisfait)։

2. Բաբակ տեսնելով Արտաշիրին գեղակազմութիւնը եւ կայտառութիւնը՝ խելամուտ եղաւ որ այն երազը որ ես տեսայ* ճիշտ էր։

3. Որդեգրեց Արտաշիրը եւ պատուով կը պահէր զայն եւ կը մեծցնէր եւ երբ հրահանգի** տարիքին հասաւ, դպրութեան եւ ձիավարութեան25 եւ այլ հրահանգաց մէջ այնպէս քաջավարժ հանդիսացաւ որ Փարսի կողմերը անուն հանեց։

4. Երբ Արտաշիր տասնուհինգ տարեկան եղաւ, Արտաւանին ականջը հասաւ որ Բաբակը որդի մ'ունի որ ասպատակարական մարզից մէջ քաջ եւ կատարեալ է։

5. Նա (Արտաւան) նամակ26 մը գրեց Բաբակին թէ — «Մենք այսպէս լսեցինք որ դու որդի մ'ունիս կարի արժանաւոր եւ ձիարշաւի հրահանգաց մէջ յոյժ յաջողակ։

6. Իմ կամքս է*** որ զայն մեր Դուռն ուղարկես27, մեր մօտը, որպէս զի մեր որդւոց**** եւ վասպուրականաց28 հետ լինի եւ վարձատրել29 հրամայենք նորա քաջավարժութիւնն ի հրահանգս»։

7. Բաբակ, քանզի Արտաւան մեծ կամ-կարթար էր, նորանից զաթարուել եւ հրամանին սպուժել31 չէր արժան։

8. Իսկոյն Արտաշիրը յարդարեց32 (պատրաստեց) եւ տասն ծառայի հետ, բազում ընտիր եւ արժանաւոր ընծաներով Արտաւանին մօտ ուղարկեց։

9. Արտաւան զոհ մնաց տեսնելով Արտաշիրը եւ մեծարեց զայն եւ հրամայեց որ ամէն օր իւր որդւոց եւ վասպուրականաց***** հետ որսի† եւ ճոկանի33 երթայ։

10. Եւ Արտաշիր համգունակ (այնպէս) ըրաւ։ Օգնականութեամբն Աստուծոյ, ճոկանի եւ ձիավարութեան, ճատրակի եւ նարտի34 եւ այլ հրահանգաց մէջ ամենէն գերապանծ35 գտնուեցաւ։

---

* Տես ծան. 21։

** Բն. [illegible] (փրահանգ-հրահանգ) նպ. فرهنك։

*** [illegible] (կա՛մակ)=کام=կամք։

**** Այս ընթերցուածը Nöldekeինէն կը տարբերի։ Նա կը դնէ. «մեր ազատաց (վասպուրականաց) որդւոց հետ»․ մինչ մեր թէ՛ բնագիրը և թէ՛ թարգմանութիւնը բացարձակապէս կ'որոշեն «մեր որդւոց և վասպուրականաց»։ Մեր ընթերցուածը ինձ ուղղագոյն կ'երեւի, քանզի մի քիչ առջեւ պիտի տեսնուի որ Nöldekeի օրինակն ալ կը համակցի մերինին։

***** Nöldekeին օրինակը այս տեղ կը համաձայնի մերինին։

† Բն. Նախճիր։

Օր մը Արտաւան՝ Արտաշիրի եւ հեծելազունդին հետ՝ նախճիր (որս) գնացած էր։

12. Դաշտին երեսէն գէշ (վայրի էշ=گور) մ'անցաւ եւ Արտաշիր եւ Արտաւանայ մեծ որդին նոյն գէշին ետեւէն սլացան։ Արտաշիր հասաւ անոր եւ նետ մը ա՛յնպէս անոր դիպեցուց որ նետը մինչեւ փետուրի մօտ խրեցաւ անոր փորին մէջ եւ միւս կողմ անցաւ ծայրը. եւ գէշը տեղն ի տեղը մեռաւ։

13. Արտաւան եւ հեծեալք36 վրայ հասան եւ տեսնելով այսպիսի հարուած մը զարմացան եւ հարցուց թէ — «Ո՞վ զարկաւ»։

— Արտաշիրին ըսաւ — «Ես»։

14. — Արտաւանայ որդին ըսաւ.

— «Ոչ, այլ ես»։

15. Արտաշիր սրտմտեցաւ եւ Արտաւանայ որդւոյն ըսաւ.

—«(Իմ) Հնարը (هنر) եւ քաջութիւնը, ստամբակութեամբ*, անամօթութեամբ**, ստախօսութեամբ եւ անիրաւութեամբ, քեզ սեփականել կարելի չէ, անա լաւ դաշտ եւ գէշ այստեղ շատ. ես եւ դու ուրիշ մրցանքի ելլենք եւ (մեր) լաւութիւնը եւ վատութիւնը եւ ճարպկութիւնը*** հանդէս ածենք»։

16. Արտաւան դժուարեցաւ37 եւ այնուհետեւ թոյլ չտուաւ որ Արտաշիր ձի38 հեծնէ։

17. Կենդանեաց**** ախոռը խրկեց Արտաշիրը եւ հրամայեց որ— «Զգոյշ լե՛ր, գիշեր ցերեկ կենդանեաց քովէն չհեռանաս եւ նախճիր եւ ճոկան եւ այլ հանդիսավայրեր***** չերթաս»։

18. Արտաշիր հասկցաւ որ դժակնութենէն39 եւ վատկամութենէն40 կ'ըսէ։

19. Ինքն ալ փութանակի եղելութիւնը41, ինչպէս որ (անցեր էր), նամակաւ Բաբակին ծանոյց։

---

* Nöldeke Tyrannei (բռնութիւն, ظلم) կը դնէ. մեր «ստամբակ» բառը ճիշդ բնագրինն է։

** Բն. դուշ-շարմի — دش شرمی — դժամօթութիւն։

*** Nöldeke իրաւամբ դիտել կուտայ թէ բառ մը կը պակսի այստեղ՝ հակադրելու ճարպկութեան, ինչպէս վատութիւնը դէմ հանուեցաւ լաւութեան։

**** ستور բառը որ կայ բնագրին մէջ՝ առ հասարակ չորքոտանի կը նշանակէ. մանաւանդ ձի եւ ջորի։

***** Բն. فرهنگستان։

20. Բաբակ, երբոր նամակը տեսաւ՝ տխրեցաւ* ։

21. Եւ Արտաշիրին պատասխան** գրեց որ — «Դու խոհեմութեամբ չվարուեցար. Բանի մը համար որ քեզ անկէ բնաւ վնաս*** մը չէր հասներ, վիճեցար**** հետ ազնուականին եւ անոր կոշտ կերպով խօսեցար, եւ այժմ բոլոր խնդիրները պայման անդար է[42] ։

«Բանիք իմաստունք ըսած են թէ. «Թշնամի թշնամիի չկրնար ընել ինչ որ անգէտ մարդ իւրն իրեն կ'ընէ իր ձեռքով (արարքով)» ։

23. «Նաեւ ըսած են թէ, —«Մի՛ գանգատիր այն մարդէն որ անկէ զատ քամակ (ապաւէն) չունիս ։

24. «Եւ դու ինքդ գիտես որ Արտաւան իմ ալ քու ալ եւ երկրի վրայ գտնուող շատերու ալ թագաւորն, տէրն***** է (թէ՛) մարմնոց. (թէ՛) հոգւոց եւ (թէ) ընչից եւ գոյից ։

25. «Արդ՝ իմ անդարձ† քեզ խրատս այս է. մտերմութիւն ըրէ՛ (աչքը մտիր) եւ հնազանդ եղի՛ր եւ քու դիրքդ վտանգի[43] մի՛ դըներ»†† ։

Գ.

Արտաւանայ հարճին ընտանութիւնն Արտաշրի հետ եւ նոցա փախուստն ի Փարս ։

1. Արտաւան գեղանի հարճ մ'ունէր որ ուրիշներէն աւելի յարգի էր նմա եւ Արտաւանին ամէն տեսակ գործերը (նա) կը կատարէր††† ։

2. Օր մը Արտաշիր ախոռատունը նստած նուագարան կ'ածէր,

---

* Բն. անդոհգին (اندوهكين) ։

** » պատասխան — նպ. پاسخ ։

*** » թէ՛ զ է ն եւ թէ զ ե ա ն կը կարդացուի ։

**** » Nöldeke եղակի կը կարդայ. բայց մեր օրինակին մէջ յայտնապէս յոգնակի է (վզուրկան). թէպէտեւ երկուքն ալ անպատշաճ չեն ։

***** Բն. կամկարթայ (مكارتر)

† » اندرز (խրատ) ։

†† » մի՛ «ապաստպար»եր (مسپار) ։

††† Այսինքն «եւ նա միայն պաշտէր զնա» (پرستش) ։

կ՚երգէր եւ կը զուարճանար. աղջիկը գիտեց զայն եւ սիրտը կոտրե-ցաւ անոր համար այնուհետեւ։ Մանկութիւն՝ սէր եւ համաձայնութիւն պատուաստեցաւ անոնց մէջ, եւ ամէն գիշեր, մինչ տարաբախտ Ար-տաւան կը ննջէր, աղջիկը գաղտագողի Արտաշիրին մօտ կուգար եւ մին-չեւ բամ (լոյս) այն տեղ կը մնար. յետոյ Արտաւանին քովը կը դառնար։

4. Օր մը Արտաւան Դրան գէտերը եւ ախտարհամարները քովը բերել տուաւ եւ հարցուց թէ — «Ի՞նչ կը տեսնէք եւթնից* եւ երկո-տասանից** հանգամանքէն եւ աստեղաց դիրքէն եւ ընթացքէն։ Եւ քա-ղաքաց քաղաքաց տէրերու ժամանակի մասին եւ աշխարհի, մարդոց եւ իմ իսկ եւ որդւոցս եւ մարդոցս համար ի՞նչ կը գուշակէք44»։

5. Ախտարհամարաց սարդարն (պետ) ի պատասխանի ըսաւ. — «Երկոտասանք ինկած են (ի վայր խոնարհեալ)45, եւ Որմզդի աստղը դարձեալ բարձր է եւ Վահրամ եւ Անահիտ դէպի Եւթնարջին կոյս46*** եւ յԱռիւծ կը դիմեն եւ Որմզդի օգնութեան փութալ կը թուին։

6. Մեկնութիւնն այսպէս կը ցուցնէ որ նոր տէր եւ թագաւոր մը պիտի երեւնայ եւ շատ տիրապետներ պիտի մեռցնէ եւ աշխարհ վերըս-տին մէկ միահեծան պետի մը ձեռք պիտի անցնի»։

7. Անոնց մէջէն ուրիշ գլխաւոր մը յառաջ եկաւ ու ըսաւ. «Այս-պէս կ՚երեւի որ ծառայ մարդ մը, եթէ, սա երեք օրուան մէջ, իւր տի-րոջմէն ապստամբելով փախչի, վերկութեան եւ իշխանութեան կը հաս-նի, եւ իւր տիրոջը վրայ իշխան եւ յաղթական կը լինի»։

8. Աղջիկը այս խօսքը, ինչպէս որ Արտաւանին ըսած էին, երբ գիշերը Արտաշիրին քովը եկաւ, անոր հաղորդեց։

9. Արտաշիր այս լուրը իմացածին պէս, միտքը դրաւ փախչիլ անկէ.

10. Եւ աղջկան ըսաւ. «Եթէ քու սիրտդ ուղիղ եւ անկեղծ է, ե՛կ, սա երեք օրը չանցուցած, քանի որ ախտարաց գլխաւորը իւր տիրոջմէն վտարանջողին մեծութիւն եւ թագաւորութիւն գուշակեց, փախչինք այս տեղաց եւ երթանք մինչեւ աշխարհի տիրենք։ Եւ եթէ Աստուած եւ Ար-եաց աշխարհին բախտը**** զօրավիգն լինին մեզ որ ազատինք եւ բարձր դիրքի մը հասնինք, այնպէս ընեմ որ աշխարհիս մէջ քենէ աւելի բա-րեբաստիկ մէկը չգտնուի»։

11. Համաձայնեցաւ աղջիկը եւ ըսաւ. — «Ազատէ՛ զիս եւ ինչ որ հրամայես՝ կը կատարեմ47»։

* Մեծ արք։ — ** 12 կամատեղութիւնք։

*** Բն. «կուսա-ակ»։

**** Nöldekeին մէջ այս կտորը չկայ։

12. (Լուսաբացին) մօտ աղջիկը վերարկուն իր տեղը՝ Արտաւանին քովը դարձաւ եւ գիշերը, մինչդեռ Արտաւանը քնացած էր, նորա գանձարանէն հնդիկ սուր եւ ոսկի թամբ եւ կամար* մեծաստ48, եւ թագ ոսկի եւ բաժակ ոսկի՝ լի ակամբք, եւ դրամ ու դինար49 բազում յոյժ եւ զրահ եւ չքնաղ սպառազինութիւն եւ այլ շատ բաներ վերցնելով Արտաշիրին բերաւ։

13. Արտաշիր, Արտաւանի ձիերուն, որը եւթանասուն հրասանգ ճամբայ կտրող երկու ձի50 հեծնելով. մինոյն վրայ ինք նստաւ եւ միւսոյն վրայ աղջիկը հեծցուց եւ Փարսիստանի ճամբան բռնելով եւ շտապաւ** կ'երթային։

14. Այսպէս կը պատմեն որ գիշերը գիւղի մը վրայ*** հասան։

15. Արտաշիրը վախցաւ որ մի՛ գուցէ, եթէ51 գիւղին մարդիկ տեսնեն՝ ճանաչեն զինքը եւ արգիլեն, գիւղը չմտաւ. այլ մի՛ այլ կողմ**** խոտորեցաւ։

16. Եւ այն տեղ երկու կին նստած տեսաւ. այն կիները ձայն բարձին որ. — «Մի՛ վախնար, Մե՛ծդ***** Արտաշիր-Բաբականն, Սասանեայ եւ Դարեհ արքայի տոհմէն, քանզի ամէն չարիքէ ազատեցար եւ ոչ ոք կարող է քեզ բռնել. եւ քեզ սահմանուած է բազում տարիներ Արեաց աշխարհին վրայ թագաւորել։ Շտապէ՛ մինչեւ ծով, եւ երբոր ծովը աչքովդ տեսնես՝ մի՛ կենար. քանզի Ձերանը որ աչքդ տեսաւ52, այլ եւս թշնամիէ վախ չունիս»։

18. Շատ ուրախացաւ Արտաշիր եւ շտապաւ մեկնեցաւ անկէ։

Դ.

Արտաւանն կ'իմանայ Արտաշիրին փախուստը աղջկան հետ միասին եւ անոնց ետեւէն կը պնդի։

1. Երբոր լոյսը բացուեցաւ, Արտաւան փնտռեց աղջիկը եւ աղջիկը տեղը չէր։

---

* Գօտի։

** Բն. [Pahlavi] (Շուշտապ) = شتاب։

*** » فراز։

**** Բն. «կուստ-ակ»։

***** Բն. کی (քէյ, կայ, կաւ). Nöldekeին մէջ կը պակսի։

2-3 · Ախտապետը եկաւ եւ Արտաւանին ըսաւ որ · — « Արտաշիր եւ ձեր երկու նժոյգները իրենց տեղը չկան » ։ Արտաւան հասկցաւ որ «իմ հարճս* Արտաշրի հետ փախած են» · եւ երբ գանձապահն զեկոյցն ալ իմացաւ՝ սիրտը կոտրեցաւ ։

4 · Աստղահմայից մեծը կանչել տուաւ ու ըսաւ · — «Շուտ ըրէ՛ , ահա այն մեղապարտը** , այն վատաչուէր լիրբին*** հետ ո՛ր տեղ գնաց եւ ե՞րբ կարող ենք բռնել » ։

5 · Բաղէապետը**** գործիքով գնեց թիւեր մը վերջ53 , ի պատասխանի Արտաւանին ըսաւ ․ — «Լուսինը***** Երեւակէն† եւ Վահրամէն†† կը հեռանայ եւ Որմզդին††† եւ Տիրին†††† կը պատուաստի (միաձենայ), եւ կենդանակամարին մէջ տեղի աստեղատան առանուածքը Մերքրին (Ա.-ըեղական) չորրին տակը կը մնանէ54 ։

6 · Այսպէս կը գուշակուի որ Արտաշիրը փախած եւ ի Փարս-կոյս դէմ դրած կ'երթայ · եւ եթէ մինչեւ երեք օր չբռնուի , ա՛լ այնուհետեւ բռնել կարելի չէ » ։

7 · Արտաւան իսկոյն չորս հազար զօրք սպառազինեց եւ ի Փարս Արտաշրի ետեւէն ընդեցաւ · եւ երբ կէսօր եղաւ , տեղ մը հասան որ Փարսի ճամբան անկէ կ'անցնէր ։

8 · Հարցուց թէ — « Այն երկու ձիաւորները որ ասկէ գնացին ո՞ր ատեն անցան » ։

9 · Մարդիկը պատասխանեցին · — « Առաւօտուն կանուխ երբ արեգակը կը ճառագայթէր (տէգ (تیغ) արձակէր) , նոքա իբր հողմ արտայ†††††55 անցան · անոնց ետեւէն ալ գիրուկ խոյ56 մը կը վազէր որ անկէ գեղեցիկը չէ կարելի երեւակայել (լինել) ։ Գիտենք որ մինչեւ հիմա բազում փարսախ տեղ կտրած են , զանոնք բռնել կարելի չէ» ։

---

* Տես ծան. 21 ։

** Բն. «վնասկար» = کناهکار ։

*** » «Ջահ-ի-ռոսպիկ» = անհրես բոզ ։

**** » «ախտարբմար» = ախտար համար ։

***** Nöldekeին օրինակը , երեւի, խոյ ունի որ այնպէս թարգմանած է ։

† Երեւակ = زحل = Saturne ։

†† Հրատ = مریخ = Mars ։

††† Լուսնթագ = مشتری = Jupiter ։

†††† Փայլածու = عطارد = Mercure ։

††††† Բն․ այդպէս ջիգոն վադ-ի-արդաի = այդպէս գիգոն հողմ արդայ (՝յ վերջնատառը հնչելի) ։

10 · Արտաւան չկեցաւ · յառաջ քշեց ։

11 · Երբ ուրիշ տեղ մը եկան ․ մարդոցմէ հարցուց թէ — «Այն երկու ձիաւորները ո՛ր պահուն անկէ անցան » ։

12 · Նոքա ըսին թէ · — «Կէսօրին սաստիկ հովմոյ նման սլացան եւ խոյ մ'ալ անոնց հետը* կ'երթար։

13 · Արտաւան զարմանքի մէջ մնաց եւ ըսաւ · «Անգարէ՛** որ այն երկու ձիաւորները գիտենք · սակայն այն խո՞յն ինչ պիտի լինի » եւ հարցուց Դաստիարէն57 ։

14 · Դաստիարն ըսաւ · — « Նա իշխանական փառքն58 է որ տակաւին անոր հասած չէ · ուրեմն պէտք է շտապենք որ փառքն անոր չը հասած թերեւս կարողանանք բռնել զայն » ։

15 · Արտաւան ձիաւորներու հետ փութոյ պնդութեամբ ճեպեց ։

16 · Միւս օրը եւթանասուն հրասանգ կտրած էին երբ կարաւանի գրոհ*** մը դէմերնին ելաւ ։

17 · Արտաւան անոնցմէ հարցուց թէ · — «Այն երկու ձիաւորները ձեզի ո՛ր տեղ հանդիպեցան » ։

18 · Նոքա պատասխանեցին թէ․ «Ձեր եւ անոնց մէջ տեղը քսան եւ մէկ**** փարսանգ խորոց կայ եւ մեզ այնպէս երեւցաւ որ այն ձիաւորներէն միոյն հետը գէր եւ ճապուկ խոյ մըն ալ ձիուն վրայ էր նստած » ։

19 · Արտաւանը Դաստիարէն հարցուց թէ · — «Ի՞նչ կը նշանակէ այն խոյն որ անոր հետ ձիուն վրայ նստած է » ։

20 · Դաստիարն ըսաւ թէ · — « Յաւիտեան կեցջիք59 Գայեանց60 փառքն Արտաշիրին հասած է · այլ եւս զայն բռնելու ճար չկայ · ի զուր ձեզ եւ այրուձիոյն նեղութիւն մի՛ տաք եւ ձիանը մի՛ յոգնեցնէք եւ մի՛ պակսեցնէք ։ Արտաշիրին ճարը ուրիշ կողմէ փնտռեցէք » ։

---

* Բն․ Համվար ։

** Համարէ (انکار – انکاشتن)։

*** Բնագիրն ալ ճիշդ այսպէս ։

**** Nöldeke 20 կը դնէ ։

Ե.

Արտաւան իւր որդին Փառս կ'ուղարկէ զօրքով. Արտաշիրը բռնելու։

1. Արտաւան երբոր ասոր լսեց, ետ դարձաւ եւ վերստին իւր տեղը գնաց։

2. Յետ այնորիկ գունդ մը կազմեց եւ իւր որդւոյն հետ Փառս ուղարկեց Արտաշիրը բռնելու։

3. Իսկ Արտաշիր ծովեզերքի ճամբան բռնեց։

4. Եւ մինչդեռ այսպէս կը յառաջանար, Փարսի մարզբիկներէն մի քանի հոգի որ Արտաւանէն դժգոհ էին, իրենց բոլոր ունեցածները եւ իրենց անձերը Արտաշիրին առջեւը բերին եւ անոր հնազանդութիւն եւ ծառայութիւն յայտնեցին։

Զ.

Բանակ[61] օգնութեան կը հասնի Արտաշիրին։ Սա կը պատերազմի Արտաւանի հետ եւ նորա դուստրը կնութեան կ'առնէ։

1. Երբ Ռամեչն-Արտաշիր ըսուած տեղը հասաւ Արտաշիր, Բանակ անուն մեծիմաստ մարդ մը որ Արտաւանի ձեռքէն փախչող սպաներէն մին[62] էր եւ այն տեղ բնակութիւն* հաստատած էր, եկաւ յարեցաւ Արտաշիրին, իւր վեց որդւոցը եւ բազում քաջ[63] սպայից հետ։

2. Արտաշիր կասկածոտ էր նորա մասին թէ՝ մի գուցէ Արտաւանի կողմէն զինք բռնելու ապադրուած** լինի։

3. Յետոյ Բանակ Արտաշիրին քովը եկաւ, երդում ըրաւ եւ ապահովութիւն տուաւ որ — « Որչափ կենդանի եմ, ես եւ որդիքս՝ քո հրամանէն դուրս չենք ելլեր »։

4. Ուրախացաւ Արտաշիր եւ հրամայեց որ այն տեղ աւան մը շինուի որ Ռամեչն-Արտաշիր կոչուեցաւ (անդորրավայր)։

---

* Բն. բունակ = بنه ։

** » ավեապարէդ (سپارد)։

5· Բանակը այրուձիոյն հետ այն տեղ թողուց եւ ինք դէպի ծովեզր փութաց։

6· Երբոր ծովը աչքովը տեսաւ՝ Աստուծոյ փառք տուաւ եւ աւան մը հիմնեց Արտաշաւուխտ64 անունով եւ տասը Վռամական կրակ65 ծովամօտերն հրամայեց հաստատել եւ անկէ բանակին եւ այրուձիոյն մօտը եկաւ եւ զօրք գումարելով Ասոր-Հրուբայ մեհեանը ուխտի գնաց եւ անկէ յաջողութիւն խնդրեց եւ Արտաւանի դէմ պատերազմի ելաւ․

7· Եւ Արտաւանի բոլոր զօրքը ջարդելով, գանձ՝ հարստութիւն՝ անասուն՝ կահ կարասի աւարեցին եւ ինք Ստահր նստաւ։

8· Եւ Կրմանէն66 եւ Մակրիստանէն67 եւ ի կողմանց կողմանց Փարսի* անհամար զօրք ժողվեց եւ պատերազմի խրկեց Արտաւանի վրայ։

9· Չորս ամիս ամէն օր մարտ եւ ջարդ կար անխնայ։

10-11· Արտաւան ի կուսից կուսից, ինչպէս ի Հռայեան68, Դուբաւանդէ69, Դայլամանէ70 եւ Բադաշխարկարէ** զօրք եւ ձի*** ուզեց։ Եւ որովհետեւ կայեանց փառքը Արտաշիրի հետն էր, Արտաշիր յաղթող ելաւ։

12· Արտաւանը սպաննեց եւ նորա բոլոր ինչքը եւ հարստութիւնը Արտաշիրին ձեռքը անցաւ եւ Արտաւանին դուստրը կին առաւ եւ դարձեալ Փարս եկաւ եւ Արտաշիր-Խորայ71 կոչուած շահաստանը շինեց։ Մօտերը մեծ լիր72 (գուբ, հոր, լիճ) մը փորել տուաւ եւ չորս առուի ջուր անկէ վիժեցուց եւ (Վռամական)**** կրակին այն տեղ հաստատեց (նստեցուց) եւ տուար***** լեռ մը պեղել տալով մայրուր ջուր անկէ յորդեցուց եւ քաղաք մ գիւղեր եւ դաստակերտներ† շինեցուց եւ շատ Վռամական մեհեաններ հրամայեց անդ հիմնել։

---

* Այժմու Ֆարսիստան։

** بدشوارکر զոր Մազանդարան կը կարծէ Nöldeke։

*** Բն. «ախոռ» կը դնէ։

**** Բնագրին մէջ կը պակսի այս բառը, ինչպէս նաեւ Nöldekeի օրինակին մէջ. բայց տեղէն եւ նման օրինակներէն յայտնի է որ Վռամականն է։

***** Բն. «սատարը» = վիթխարի, հսկայ, յաղթ, ամուր։

† Բն. ידמנ (եռման) սեմական բառ է զոր դաստակերտ ընթեռնուլ կ'առաջարկէ Nöldeke, ده (ձեռք)ը «դաստ»ին փոխանակելով անշուշտ։

Է.

Արտաշիրին Կորդուաց73 հետ պատերազմիլը եւ նեղը մնալը.

1. * Ետ այնորիկ բազում զօրք Զաբուլիստանէն74** ժողվելով Կորդուաց Մադիկ75 թագաւորին դէմ պատերազմի ելաւ. բազում ճակատամարտ եւ արիւնհեղութիւն եղաւ եւ Արտաշիրի զօրքը պարտուեցաւ.

2. Արտաշիր իր զօրքէն նիազ*** ինկաւ եւ գիշերով անապատ տեղ մը հասաւ ուր բնաւ ջուր եւ խորտիկ չկար. ինք իր ընկերներէն եւ ձիանէն զատուած, անօթի ծարաւ մնաց76. յանկարծ հեռուէն77 հովուական կրակ մը նշմարեց.

3. Այն տեղ վազեց Արտաշիր. ծերուկ մը տեսաւ հոն որ իր ոչխարաց հետ լեռը դաշտը 78 կ'ապրէր.

4. Արտաշիր այն գիշեր այն տեղ մնաց եւ հետեւեալ օրը անկէ ճամբայ հարցուց.

5. Նա ասաց որ — «Անկէց երեք փարսախ (հեռուն) գիւղ մը կայ շատ ապատ (շէն) եւ բազմամարդ եւ շատ ուտելիք կայ (հոն)79.

6. Արտաշիր այն գիւղը փութաց. մարդ ուղարկեց եւ իր համայն սպասաւորները**** իր քովը կանչեց.

7. Եւ Մադիկանի զօրքերը այնպէս կարծեցին թէ — Մենք Արտաշիրէն աներկիւղ եղանք, (քանզի) նա յուսահատ, նորէն Փարս դարձած է.

Ը.

Գիշերային կը յարձակի Արտաշիր Կորդուաց վրայ եւ ջարդ կուտայ անոնց.

1. Արտաշիր չորս հազար մարդ սպառազինեց եւ գիշերային յարձակեցաւ անոնց վրայ եւ քրդերէն հազար մարդ ջարդեց եւ միւս յոգ-

---

* Մեր փարսի Դաստուրը կը ծանօթագրէ որ ասկէ առքի մի քանի նամակներուն մէջ ինչ ինչ յաւելուածներ կան զորս գրքին վերջը ձգեցինք ملحقه (կցորդ) վերնագրի տակ.

** Nöldekeի մէջ չկայ.

*** Բն. نیازان بود = մեկնած բաժանուած էր (égaré).

**** » «սպասաւորանը համայն».

նաձնները գերի վարեց եւ Կորդուաց Թագաւորին եւ որդիներին եւ եղբայրներին եւ արքայազուններին բազում գանձ եւ հարստութիւն առնելով Փարս ուղարկեց ։

Թ.

Արտաշիրի ռազմը Եւթանբուխտի80 հետ եւ յաղթութիւնը ։

1 · Ճանապարհին Որդունի81 Եւթանբուխտի զօրքը յարձակում գործեցին եւ համայն գանձ՝ հարստութիւն եւ կարասի Արտաշիրի հետեւակներին ձեռքէն թափելով Գուլալեանց82 ամրոցը տարին որ Գուլալին դաստակերտն էր ՝ ուր եւ Որդը կը գտնուէր ։

2 · Արտաշիր այն մասի վրայ էր որ Արմենիստան եւ Ատրպատական անցնի․ քանզի Շահրզուրի83 Եզդանեկերտը բազում սպահագունդի հետ միասին իրեն հնազանդութիւն յայտներ էին ։

3 · Բայց երբոր Արտաշիր՝ Եւթանբուխտի որդւոյ իւր զօրքին ըրած ստամբակութիւնը (ظلم) եւ վնասակարութիւնը84 լսեց ՝ որոշեց նախ Փարսի գործերը կարգադրել ՝ թշնամիներէ անկասկած լինել եւ ապա ուրիշ տեղերով զբաղել ։

4-5 · Այժմ այս Գուլալեանց անաստուածը որ ո՛րչափ գեր* եւ ստահակ եղած է ՝ պէտք է անոր վրայ խրկել այն հինգ հազար զօրքը որ դէպ ի աջ ՝ ի կողմս կողմս** ՝ Սինդի եւ Մակուրանայ կողմերը եւ ծովեզերք ուղարկած էր ։ Արտաշիր այն կուսերէն սպահագունդ նորէն Արտաշիր-Խորայ ուղարկեց ։

6 · Եւթանբուխտն ալ իր համայն զօրքը նորէն Դուռը կանչեց*** ։

7 · Արտաշիր իւր քաջավարժ զօրքը ՝ պահապետաց առաջնորդութեամբ ՝ Որդին վրայ պատերազմի խրկեց ։

8 · Որդին պահապանները իրենց բոլոր գանձը՝ հարստութիւնը՝ թանկագին իրերը Գուլալի ամրոցին ետեւը թաք դնելով իրենք լեռները եւ առապար տեղերը գարանեցան ։

---

* Բն. جبر = զօրաւոր, գեր ի վերոյ ։

** Այսինքն՝ ի կողմանս կողմանս ։

*** Այս բոլոր տունը անորոշ է եւ Nöldeke ալ մի ուրիշ կերպ կ'իմանայ ։ Ոչ ան եւ ոչ ես հաստատութիւն մ'ունինք ։

9· Արտաշրի մարդիկը, անզիտաբար, Գուլալ ամրոցին բունը (պարիսպներուն տակը) եկան եւ ամրոցը պաշարեցին։

10· Եւ երբոր գիշեր եղաւ, Որդունիք յանկարծ յարձակեցան անոնց վրայ եւ Արտաշրի զօրաց մեծ մասը ջարդեցին եւ ձի եւ ապաւլէն* եւ կահ եւ կազմած եւ գանձ եւ հարստութիւն աւար առնելով, զանոնք գլխիկոր եւ մերկ նորէն Արտաշրին քովը դարձուցին։

11· Արտաշիր երբոր աս այսպէս տեսաւ, կորնչէր խոցեցաւ եւ ի քաղաքաց քաղաքաց եւ ի տեղեաց տեղեաց** զօրք հաւաքելով, բազում սպայիւք (سپاه) Որդունեաց դէմ պատերազմի ելաւ. եւ երբոր Գուլալ ամրոցը եկաւ, Որդունիք համախմբեալ նստած էին ամրոցին մէջ։

12· Արտաշիր ամրոցը պաշարեց։

13· Որդունի Նեթանրաւխտը եւթ որդի ունէր, Իւրաքանչիւրը հազարական մարդով այլ եւ այլ քաղաքներ զումարտակած (ուղարկած) էր։

15· Այն պահուն, այն տղան որ Արտաշիր էր, բազում Տաճիկ*** եւ Միջնեիկ**** զօրաց հետ ծովով եկաւ եւ Արտաշրի հետ ճակատեցաւ. եւ այն զօրքը որ ամրոցին մէջն էր՝ միահաղոյն դուրս թափեցաւ եւ Արտաշրի մարդոց հետ ոգի ի բուն մարտնչել եւ չահատակել սկսաւ եւ երկու կողմէն բազում արիւն հոսեց։

16· Որդունեաց զօրքը որ դուրս ելաւ, անցքերը ա՛յնպէս բռնեց որ Արտաշրի զօրքէն ոչ ոք կարողացաւ դուրս ելլել եւ իւր անձին եւ անասնոց կեր հայթայթել. երկու համարէն***** ալ համանգամայն սկսան նիազել (նուազել) եւ անճըրկել (آجارکی)։

* Բն. Սուսիա-զէյն (ձիազէն)։

** » Մին շաղուր շաղուր վէ ջինակ ջինակ (از شهر شهر و جای جای)։

*** Պարսիկներ Արաբացիները Տաճիկ կամ Թազիկ կը կոչեն եւ հեռի չէ որ تازی յածախեալ ձայնն ալ սորա մի աղաւաղութիւնը լինի։

**** Միջինեկան=Եգիպտացիք։

***** Բն. «երկու համարը» = deux classes = թէ՛ մարդ եւ թէ անասուն։

Ժ․

Միհրակ - Անուշազատին միհր - դրժութիւնը*
հանդէպ Արտաշրի ։

1․ Միհրակ-Անուշազատն** ալ Փարսէն լսելով Արտաշրին՝ Որդունեաց վրայ յարձակիլ եւ չկրնալ յաղթելը․ քաջամարտիկ զունդ մը յարդարելով Արտաշրին վրայ վազեց եւ համայն կահ եւ կազմած, գանձ եւ հարստութիւն աւար տարաւ ։

2․ ... Երբ Արտաշիր Միհրակայ եւ այլ Փարսիստանեայց Միհրդրժութիւնն այսպէս տեսաւ, նոյն ժամայն միտքը դրաւ որ Որդունեաց գործը փութով վերջացնելու եւ յետոյ Միհրակին հետ չափուիլ նայելու է ։

3․ Վերստին համայն զօրքը դուռը կանչեց եւ սպարապետաց հետ խորհրդակցելով թէ՛ իր եւ թէ՛ զօրաց փրկութեան ճար փնտռեց եւ յետ այնորիկ ճաշի նստաւ ։

4․ Յանկարծ ամրոցէն փայտեայ*** նետ մը թռաւ ցած եւ խանին (մեծ ափսէ) վրայ դրուած գառան**** փորին մէջ մինչեւ փետուրը խրեցաւ ։

5․ Նետին վրայ գրուած էր որ․ «Այս նետը Պերճաւետին85 Որդունեաց քաջավարժ մարդիկն արձակեցին․ նետաձիգը պատշաճ չտեսաւ որ ձեզի պէս քաջ մարդ մը զարնուի, ինչպէս զարկաւ նա այդ գառնուկը» ։

ԺԱ․

Ատաշրին՝ Որդունեաց դէպքը իմանալ եւ Որդին ճարը մտածելը ։

1․ Երբ գործերն այսպէս տեսաւ Արտաշիր, զօրքը անկէց ետ քաշեց եւ մեկնեցաւ․

2․ Եւ Որդի զօրքը Արտաշրին ետեւէն չասպեց եւ այնպիսի թանկ

---

* Ուխտազանցութիւն ։

** Բն․ «Անուշակ-զատան», իբր Անուշածին կամ Անուշեան ։

*** Nöld․ ի մէջ կը պակսի ։

**** Nöld․ աս ալ bélier կը թարգմանէ, մինչդեռ աւելի յարմար է «գառ» դնել, քանի որ սովորաբար գառ կ'ուտուի եւ גדי (վարակ)ը տարակոյս չձգեր որ բառը օյ կարդալ եւ իմանալու է, քանի որ այժմու լեզուին մէջ ալ օյ կ'ըսուի գառը ։

(նեղ) տեղ մը ձգեց զայն որ անցնիլ հնար չէր ։ Արտաշիր ինք միայնակ ծովեզերքը հասաւ ։

3 ․ Այնպէս կը պատմեն որ Գայիանց փառքը (Ոգին) որ հեռու ն86 ցած էր՝ Արտաշիրին առջեւը անցաւ եւ յուշիկ յուշիկ կը քալէր ․ մինչեւ որ արտաշիր այն դժնդակ87 տեղէն եւ թշնամւոյն ձեռքէն ազատագ*88 դուրս ելաւ եւ Մանակ89 ըսուած գիւղ մը հասաւ ։

4 ․ Գիշերը մտաւ տուն մը որ երկու եղբարց էր ․ մէկին անունը Բուրզ եւ միւսոյն՝ Բուրզատր ։

5 ․ Եւ անոնց ըսաւ ․ «Ես Արտաշրի այրուձիէն եմ ․ Որդի ճակատամարտէն մազապուր ․ ինձ այժմ առաջնորդականութիւն շնորհեցէք մինչեւ որ լուր մը հասնի Արտաշրի զօրքէն թէ ո՛ւր իջած են» ։

6 ․ Եւ նոքա ․ յոյժ զգածեալ՝ ըսին ․ «Անիծեալ լինի այն երկնավնաս90 մոլորեցուցիչը որ այս չաստուածը91 գեր (جير) եւ դարգե-բես կացոյց եւ աշխարհաց համայն մարդիկը Որմզդի եւ ամշասպանդաց92 դէնէն ուծացուց եւ Արտաշրի պէս մեծ իշխան մարդ մը եւ իւր զօրքը ․ բոլորը ․ այն նենգամէտ կռապաշտ թշնամեաց առջեւ նկուն ըրաւ ։

7 ․ Եւ նոքա Արտաշրի ձին բանեցին տունը տարին եւ ախոռը կապեցին եւ գարիով եւ յարդով եւ առուոյտով** կերակրեցին եւ Արտաշիր պատրաստուած վայելուչ տեղ մը նստաւ ։

8 Կարի անդոհգին*** էր Արտաշիր եւ կ՚անդամէր**** շատ ։

9 ․ Նոքա սեղան յաշտեցին93 եւ Արտաշրէն խնդրեցին որ բաժ94 ա՛ռ եւ կերակուր կե՛ր ․ մի՛ մտատանջ լինիր ․ քանզի Որմիզդ եւ ամշասպանդք այս մարդոց ճարը կը տեսնեն եւ այս պատահարը (աղէտ)***** այսպէս չեն ձգեր ։

10 ․ «Ինչպէս որ Դահակայ95 եւ Դուրանեան Ֆրասիաբայ96 եւ Աղեքսանդրի Հռոմայ ամբարշտութեանց պատճառաւ Աստուած անոնցմէ զօ՞ն չմիալով ․ վերջապէս ․ իրենց փառքով եւ պերճանքով97 զանոնք ա՛յնպէս անտես՝ անյայտ ըրաւ ․ ինչպէս աշխարհի յայտնի է98 » ։

---

* Անվնաս ։

** կամ սորա նման մի այլ խոտ, զօ․ այն որ «էսպրիս» կը կոչեն այժմ որ ձայնիւ մերձ ալ է բնագրին «ասպեստ»ին զոր Nöld. lucerne կը թարգմանէ ։

*** Բն․ էնտուհքին ։

**** » էնաիչիտէն ։

***** » בדירק «պատիարակ» կարդալով پتیاره կը հանէ Փ. Թ. ը ։ Թէեւ այս ընթերցուածն և իմաստն ալ համաձայն չեն մեր բառին, սակայն աւելի ճիշդ պիտի լինէր մեզ հետ «պատահարք» կարդալ ։ Ըստ մեզ մի եւ նոյն բառն է որ մին այս և մին այն ձեւի տակ պահուած է երկու լեզուաց մէջ ։

11. Արտաշիր այս խօսքին վրայ հրճուեցաւ եւ բաժ առնելով կերակուր կերաւ։

12. Գինի չունէին. չամիչ99 թերին աղանդեր՝ եւ գոհացան։

13. Արտաշիր անոնց բարեսրտութեանը՝ կրօնասիրութեանը՝ մտերմութեանը եւ պատրաստականութեանը վրայ անզուման* լինելով

14. Իւր գաղտնիքը Բուրզի եւ Բուրզ-Ատուրի առաւ եւ ըսաւ. «Ես ինքս եմ Արտաշիր. այժմ նայեցէք որ այս Որդը եւ նորա մարդիկը սատկեցնելու ճարն ի՛նչ է»։

15. Նոքա, ի պատասխանի, ըսին թէ. «Մենք մեր մարմինը եւ հոգին եւ ինչք ու ստացուածքը եւ կանայքը եւ որդիքը ձեզ՝ Արեաց աշխարհի տիրելու համար, ապապարել (զոհել) եթէ հարկ է, պատրաստ ենք։

16. «Սակայն մենք այնպէս կը կարծենք որ այս դրուժանին ճարը սապէս անելու լաւ է. Դու օտարական կերպարանք մանելով ամբոցին կը մտնես եւ ինք զինքդ նորա (Որդին) ծառայութեան եւ պաշտաման կը նուիրես. եւ երկու** դենական*** հաւատարիմ100 (սպասաւոր) ալ հետդ առնելով, անոնց հետ Աստուծոյ եւ Հրեշտակապետաց յազ101 եւ ողբայիս102 (պաշտօն) կը կատարես եւ երբոր Որդին կերակուր ուտելու ժամանակը կուգայ, ա՛յնպէս կ'ընես որ հալած արոյրը**** (որ հետ վերցուցած պէտք է լինիս) այն դրուժանին բերանը թափես մինչեւ սատկի։

«Այն երկնադրուժը յազելով եւ ողբայելով պէտք է սատկեցնել եւ այն դրուժան մեհէն աշտարակը հալած արոյրով պէտք է փճացնել»։

17. Արտաշիր հաւանեցաւ այս խօսքին եւ բարի համարեց եւ Բուրզին եւ Բուրզ-Ատուրին ըսաւ. «Ես այս գործը մի միայն ձեր աջակցութեամբ կարող եմ ի գլուխ հանել»։

18. Նոքա ըսին. «Ամէն ինչ որ դուք կը հրամայէք, մենք, մարմին եւ հոգի, պատրաստ ենք ապապարելու (զոհելու)»։

---

* Բն. ավիգուման։

** Nöld. մէկ միայն կ'ըսէ։

*** Բն. «դենական» = դենդէտ = կրօնադէտ։

**** » բոյ։

ԺԲ.

Արտաշիր կ'սպանանէ Միհրակ-Անուշազադը. կ'սպանանէ նաեւ Որդը եւ Հաֆտանբուխտը. խորհրդակցութեամբ Բուրզի եւ Բուրզ-Ատրի.

1. Արտաշիր անկէ նորէն Արտաշիր-Խորայ եկաւ եւ Միհրակ-Անուշազադի հետ պատերազմի բռնուեցաւ. զարկաւ Միհրակը եւ քաղաք եւ տեղ եւ գանձ եւ հարստութիւն ամէնը իրեն սեփականեց եւ մարդիկը Որդին հետ պատերազմելու խրկեց. Բուրզ եւ Բուրզ-Ատրը իրեն կանչեց, անոնց հետ խորհուրդ ըրաւ եւ բազում դրամ ու գենար (ոսկի արծաթ) եւ պատմուճան առաւ եւ ինք Խորասանցիի կերպով 103 հագնելով (կերպարանքը մանելով) Բուրզի եւ Բուրզ-Ատրի ընկերակցութեամբ Գուլալ ամրոցին առջեւը եկաւ եւ ըսաւ. «Ես Խորասանցի մարդ եմ եւ այս պերճափառ Տիրոջմէն թոյլտուութիւն կը խնդրեմ որ իր Դուռը գամ եւ զինքը պաշտեմ»։

2. Եւ այն կռապաշտները Արտաշիրը այն երկու մարդոց հետ ներս ընդունեցան եւ Որդի տան մէջ բնակութիւն տուին։

3. Արտաշիր երեք օր Որդին պաշտաման եւ սպասաւորութեան պատրաստեցաւ եւ այն դրամն ու գենարը եւ ճամուկը* պաշտօնէից ընծայ տուաւ. այնպէս ըրաւ (որ) ամէն անոնք որ ամրոցին մէջն էին՝ զարմանքի մէջ մնացին եւ գովաբանել սկսան։

4. Յետոյ Արտաշիրն ըսաւ թէ. «Այնպէս կը փափաքիմ որ երեք օր Որդին կերակուրը ես իմ ձեռքովս տամ»։

5. Պաշտօնեայք եւ գործակալք համաձայնեցան։

6. Արտաշիր մարդ խրկեց եւ չորս հարիւր հնարիմաց** եւ կենսապար104 զինուոր այն անդղւոյն պարոյրը105 (չուրջը) սարաւանդ եւ դըժուարին վայրեր պարանակալ լինել հրամայեց։

7. Հրամայեց նաեւ որ —«Երկնից օրը***, երբ Որդ-ամրոցէն ծուխ տեսնէք, արիութիւն (مردانكى) եւ հնարաւանդութիւն**** ըրէք, ամրոցին դուռը դիմեցէք։

---

* Բն. «ճամակ»=պրս. ճ ա մ է = զգեստ։
** » «հունարումէտ» = պրս. հ ո ւ ն ա ր մ է ն տ։
*** Ամսուան 27րդ օրն է որ Երկնից նուիրեալ է։
**** Բն. հ ո ւ ն ա ր ա վ ա ն դ ի հ։

8. Եւ ինքը նոյն օրը հալած արոյր հետն առաւ եւ Բուրդ եւ Բուրդ-Աար յաղելով եւ ոգբայելով Եղդանի պաշտօն կը կատարէին։

9. Երբ կերակուրի ժամանակին եկաւ, Որդը, ամէն օրուան պէս, սկսաւ պոռալ։

10. Արտաշիր այն (չ)աստուածպարիշտներէն եւ գործակալներէն (չարերը) ճաշի ժամանակ արբեցուցած եւ ապափոյթ (ափիոնոս) ըրած էր եւ ինք իր օգնականներուն հետ Որդին քովը վազեց եւ այն կովու եւ ոչխարի արիւնը, ինչպէս որ ամէն օր կուտար, Որդին առջեւը տարաւ։

11. Երբոր Որդը բերանը բացաւ որ արիւնը խմէ, Արտաշիր հալած արոյրը բերնին մէջ թափեց։

12. Որդը, երբոր արոյրը փորը հասաւ, երկուքի չկտրեցաւ 106 (բաժնուեցաւ), ա՛յնպիսի ահեղ գոռում մը փրցուց որ ամրոցին մարդիկը միահաղոյն թափեցան այն տեղ եւ ամրոցին մէջ ապշոպ 107 մըն է ինկաւ։

13. Արտաշիր ապար եւ սուր առաւ ձեռքը եւ մեծ ջարդ ու կոտոր տուաւ ամրոցին մէջ եւ հրամայեց որ կրակ վառեն որպէս զի ծուխը այն ապաւորայ երեւնայ։

14. Ծառաներն այնպէս ըրին. եւ լեռան վրայի այրուձին, երբ ամրոցէն ծուխը տեսան, Թազելով*, ամրոցին բուռը, Արտաշիրին օգնելու եկան եւ ամրոցին վրայ ինկան եւ գոչեցին.

«Յաղթո՛ղ, յաղթո՛ղ լինի Արքայից արքայ, Արտաշիր Բաբական.» եւ սուրն ի հանդէս եկաւ։

15. Եւ ամրոցին մարդիկներէն ոմանք չփոթութեան ժամանակ շտապաւ եւ փութով ամրոցէն փախան եւ այլք շնորհ խնդրեցին եւ հնազանդութիւն յայտնեցին։

16. Արտաշիր քանդել եւ աւերել** հրամայեց այն ամրոցն եւ Գուլարանը կերտեց այն տեղ եւ եւթը Վառամական կրակ այն տեղ հրամայեց հաստատել. եւ այն ամրոցին մէջ գտնուած գանձն ու հարստութիւնը եւ ոսկին եւ արծաթը, հազար ուղտու բեռ (بار) արքունի (գանձարանը) ուղարկեց։ Եւ Բուրդը եւ Բուրդ-Աարը, իրենց ցուցած կենսապարութեան փոխարէն, մեծապէս վարձարեց*** եւ այն տեղերուն սարդարութիւնը եւ իշխանութիւնը անոնց յանձնեց։

---

* Բն. تاختن որոյ 2րդ բայարմատն ունինք մենք تاز =«Թազ», եւս է ի «վազ» տառաբանկոյ։

** Բն. «աւերան»։

*** » պատուհասեց (Տես ծան. 29)։

17. Արտաշիր այն Որդը սատկեցնելէն յետոյ վերստին արքունիք դարձաւ.

18. Եւ զօրքը Կրման կոյս Բարդանանց դէմ պատերազմի ուղարկեց* ։

ԺԳ.

Թէ ի՛նչպէս էր Արտաշիր Արտաւանայ դստեր հետ եւ թէ ինչպէս սա թոյն տուաւ անոր ։

1. Արտաւանայ որդւոց երեքը (Արտաշիր) իւր քովը պահած էր. երկուքը Քաբուլի թագաւորին մօտ փախած էին ։ (**2**.) Սանոնք իրենց քրոջը որ Արտաշրի կինն էր՝ նամ(ակ) գրեցին, պատգամ յղեցին որ. — « Ճիշդ է այն (ինչ որ) ձեզ կանանց համար կ'ըսեն թէ** . . Դու քո անձիդ փրկութեանը*** համար, քո այն տոհմակիցներդ որ այն Վշտասպար թշնամին-Աստուծոյ՝ անպարտաբար մեռուց՝ մոռացար ։ (**3**.) Եւ դու բնաւ սէր եւ գութ (չունեցար) այն խեղճ եղբայրներուդ համար որ նեղութեամբ եւ դառնութեամբ, անօթ եւ դողով եւ ամօթով կապաչաններու մօտ, Քաբուլ քաղաքին մէջ կը տուայտին ։

« Եւ (ոչ ալ) այն երկու վատքախտ եղբայրներուդ համար զոր այն միհր-դրուժը (ուխտազանց) զնդանի բանտերուն (կապանք) մէջ կը պատուհասէ (չարչարէ), որք մահու համակ անձկանօք կը ցանկան ։ Դու այս ամէնը սրտէդ հանեցիր ։

4. « Դու այն միհր-դրուժին հետ համաձայնեցար եւ քեզ, անոնց եւ մեր մասին, բնաւ անդոհ եւ փոյթ չէ ։

5. « Մա՛հ այն մարդուն որ, այս օրուանէ յետոյ, աշխարհիս մէջ, ո՛ եւ է կնկան ապաստաման վստահութիւն ունենայ ։

6. « Հիմա, եթէ դու դէպ ի մեզ սէր եւ գութ ունիս, մեր ճարը տե՛ս. եւ հօրդ եւ այն տոհմականներուդ քէնը (վրէժ) մի՛ մոռնար. եւ այս ժահրը**** որ մենք մեր ապաստաման (վստահելի) մարդուն հետ անա քեզ խրկեցինք, ա՛ռ, եւ երբոր կրնաս, կերակուրէն առաջ այն վնասակա-

---

* Մեր օրինակն այստեղ խառն է. Nöldekeի հետեւեցանք ։

** Թէ՛ մեր և թէ Nöldekeի օրինակին մէջ թերի է խօսքը ։

*** Բն. «Դու քո մահ» կ'ըսէ, այսինքն «Դու քո մահէդ վախնալուդ» ։

**** » «զահար» = Թոյն ։

րին եւ մէջ-գլուխին առ՝ ի որ նոյն ժամայն սատկի · եւ այն երկու կապ-ւած եղբայրներդ արձակէ՛ եւ մենք ալ դարձեալ մեր քաղաքը եւ տուն ու տեղը գանք · եւ քո հոգին արքայութեան (արժանի լինի)։ յաւիտենական108 անուն մը քեզ բրած լինիս · եւ քո այս բարի գործով աշխարհի ուրիշ կանանցմէ աւելի անուանի եւ յարգելի լինիս109 »։

7 · Արտաւանայ դուստրը երբ այս նամակին այսպէս տեսաւ այն թոյնին հետ որ իրեն խրկած էին, անդրադարձեց որ համբերութեամբ պէտք է ընել [եւ այն չորս վտարանդի եղբայրները բանտէն ազատել]* ։

8 · Օր մը Արտաշիր նախճիրէն (որս) նօթի եւ ծարաւ տուն դարձաւ ։

9 · Բաժ առաւ · (նոյնժամ) աղջիկը այն ժահր բարակ ալիւրի110 եւ շաքարի հետ խառնեց եւ Արտաշիրին ձեռքը տուաւ (ըսելով) · «Հրամմէ՛, ուրիշ կերակուրներէն առաջ այս կակէն111 կեր · ջերմի (չոգ) եւ յոգնութեան համար լաւ է »։

10 · Առաւ Արտաշիր եւ կամեցաւ** ուտել ։

11 · Այդգոյն (ایدون) կը պատմեն որ պերճաշնորհ Ատր - Հրուրա · մինչ յաղթող, այդգոյն զիգոն*** կարմիր աքաղաղ****, թռաւ եւ թեւը զարկաւ այն պատին եւ այն պատառալիր սկահը Արտաշիրին ձեռքէն գետինն ինկաւ ։

12 · Արտաշիր եւ կինը112 սա որ այսպէս (այնտանակ) տեսան, սոսկացին · եւ կատուն եւ շունը որ այն տանը մէջ կը գտնուէին, այն կերակուրը կերան եւ իսկոյն սատկեցան ։

13 · Արտաշիր հասկցաւ որ այն թոյն էր որ զիս մեռցնելու համար պատրաստած էին ։

14 · Նոյնժամայն մոգպետաց մոգպետը իւր մօտը կանչել տուաւ · հարցուց որ · «Հէ՛րպետ, մէկը որ իր տիրոջը կենացը դաւաճանէ, ի՞նչ է կարծիքդ անոր սա գործին համար »։

15 · (Մոգպետաց) մոգպետն ըսաւ · «Ցաւե՛րժ կեցջիր եւ կամակար

---

* փակագծեալ մասը Nöld.ի մէջ չկայ ։

** բն. کامست ։

*** » ایدون چکون ։

**** Nöldeke «արծիւ» կը թարգմանէ · մեր օրինակին մէջ յայտնապէս خروس سرخ է ։

ւելիք· այն որ իւր տիրոջ կենաց կը դատաճանէ՝ մահապարտ է113. պէտք է սպաննել»։

16· Արտաշիր հրամայեց որ. —«Շուտով այն չարը114, ջատուկը115, դրուանդը116 եւ ապականեալ ծնունդը117 ապախտը118 տար եւ հրամանս տուր սպաննեն։»

17· Մովպետան մովպետը կնոջ ձեռքէն բռնեց եւ դուրս եկան։

18· Կինն ըսաւ որ· «Ես այսօր եօթն ամիս է որ յղի եմ· Արտաշիրին ակա՛հ (իմաց) տուր· քանզի եթէ ես մահապարտ եմ, այս տղաւկը որ գերեզմանիս119 մէջն է, օրէ՞ն է (զայն ալ) մահապարտ համարել»։

19· Մովպետան մովպետը երբ այս խօսքը իմացաւ, վերստին Արտաշիրին քովը դարձաւ ու ըսաւ· «Կենդանի՛ լեր՚· քւ այդ կինը յղի է· պէտք մինչեւ որ ծնանի, չէ արժան սպաննել· քանզի եթէ ինք արժանի մահու է, այն երեխան որ ձեր տոհմէն (սերմ) անոր արգանդին մէջն է, զայն ալ մահապարտ դատել եւ սպաննել չէ արժան։

20· Արտաշիր սաստիկ բարկացած էր, ըսաւ· «Բնաւ վայրկեան մի՛ կենար, սպաննէ՛»։

21· Մոգպետաց մոգպետը տեսաւ որ Արտաշիր չափազանց զայրացած է, բայց յետոյ պիտի զղջայ·

22· այն կինը չմեռուց, (այլ) իւր տունը տարաւ եւ թաքցուց·

23· եւ իւր կնոջն ըսաւ թէ· «Այս կինը պատուով պահէ՛ եւ մարդու բան մի՛ ըսեր»։

ԺԴ.

Շահպուհրի (Շապուհ) ծնունդն Արտաւանի դստրէն, եւ եւթ տարի յետոյ Արտաշիրին ակնան լինել եւ զայն ճանաչելը։

1· Երբոր ծննդեան ժամանակը հասաւ, նա (կինը) շատ կայտառ երեխայ մը ծնաւ։

2· Նորա անունը Շապուհար դրաւ եւ համակ մեծցուց զայն մինչեւ որ եւթ տարեկան հասակին եկաւ։

3 Արտաշիր օր մը նախճիր գնաց եւ ձին վայրի մատակ էշի մի ետեւէն քշեց· արուն յայտնուեցաւ Արտաշիրին ներսին դէմը կեցաւ եւ այն մատակը ազատեց եւ իր անձը մահու ենթարկեց։

4· Արտաշիր այն ցիռը ձգեց եւ ձին ձագուկին վրայ քշեց։

5· Մատակ ցիռը երբ տեսաւ որ ձիաւորը ձին ձագուկին վրայ ուղ-

զեց. (խոկոյն վազեց) եկաւ ձադուկն աղաւեց, ինչ-գինչ մանու (վառանդին) ենթարկելով։

6. Արտաշիր երբոր զայս այնտանակ տեսաւ՝ սիրտը շարժեցաւ եւ ձին եւ փարձուց ու անդաճեց* թէ. «Վա՜յ մարդոց որ այս անկեղու չորքոտանիք իրենց անդիտութեամբ եւ անքանութեամբ ա՜յնչափ սէր եւ խանդաղատանք ունին իրարու որ մինչեւ անգամ իրենց անձը իրենց կանանց եւ որդւոց վրայ կը դնեն (կ'ապաղարեն)»։

7. Եւ այն (կինը) եւ այն երեխան որ նորա արգանդին (գերեզման) մէջն էր Արտաշրին միտքն ինկան եւ ձիուն զաւակին վրայ այնպէս անշարժ մնաց եւ սկսաւ բարձր հեկեկանօք լալ։

8. Եւ սպաչապետք եւ վլուրկք եւ ազատականք եւ վասպուրականք երբոր աս այնտանակ տեսան՝ յապուշ կրթեցան եւ ամէնքը մովպետան մովպետին դիմեցին (եւ ըսին). «Այս ի՞նչ պիտի լինի որ Արտաշիր, վազած ժամանակը, այսպէս կուլայ, ի՞նչ մի՞շտ**, ի՞նչ անդոհ կրնայ պատահած լինել իրեն»։

9. Մոգպետաց մոգպետը, Արեաց սպահապետը*** եւ փուշտիպանաց սարդարը121 եւ ատագ դպիրը**** եւ վասպուրականաց դերանդերձապետը122 Արտաշրին առջեւը եկան եւ գետնամած երկրպագութեան ըրին եւ ըսին.

«Յաւիտեա՜ն կեցցի՛ք. ամ ամսրճան անդոհդին մի՛ լինիք եւ մի՛ զղջմութիք. եթէ բան մը պատահած է որ մարդկօրէն կարելի է ճարը գտնել, շնորհ ըրէք մեզ ալ ակահ ընել եւ մենք պատրաստ ենք, մարմին՝ հոգի՝ ինչք՝ գանձ՝ կին՝ զաւակ ձեզ համար զոհել։ Իսկ եթէ վնասն այն կարգէ է որ դարմանել հնար չլինի, դուք զձեզ եւ զմեզ, աշխարհաց բոլոր այս մարդիկը, կարեւէր եւ սրտաբեկ մի՛ ընէք»։

10. Արտաշիր, ի պատասխանի ըսաւ թէ. «Ինձ հիմա չարիք մը պատահած չէ, այլ այսօր որ դաշտի մէջ այն անխօսուն՝ անասուն եւ անբան123 չորքոտանին որ այս կերպ տեսայ, այն կինը եւ այն ապաւինաս*****

---

* Սկսաւ խորհել։

** Բն. پیش, զնդ. դըւաէշա, մնոկ. վէշտի (Հիւբշմ.)։

*** » Արիէն սպահպետ։

**** Դպերան մէհիտն։

***** Բն. «ավի վէնաս», որ ծայրատելով եւ տառաշրջելով «ակի կունաչ»ի յանգեր են։

երեխան որ նորա արգանդին մէջն էր․ նորէն մտքէս ինկան եւ անոնց սպանման վրայ շատ անդաճատար (اندیشدار) եւ զղջացած եմ, որ հոգւոյս մեծ վնաս (մեղք) պիտի համարուի»։

Մովպետան մովպետը, երբ տեսաւ որ Արտաշիր զղջացած է այն գործէն, երեսի վրայ ինկաւ եւ ըսաւ․

12․ «Կենդանի՜ մնաք, հրաման ըրէ՛ք որ վնասակարաց (մեղապարտից) եւ մահապարտներից, աքրանաստից124 պատուհասը (պատիժը) թողած էք ինձ*»։

13․ Արտաշիր (ըսաւ) — «Ի՞նչ կը խօսիս ինձ այդպէս․ քննէ ի՞նչ վնաս տեսնուած է որ»։

14․ Մոգպետաց մովպետն ըսաւ․ «Այն կինը եւ այն երեխան որ դուք մեռցնել հրամայած էիք․ չմեռցուցի եւ տղայ մը ծնաւ որ բոլոր մեծամեծներու նորածին մանուկներէն գեղեցիկ եւ առողջ է»։

15․ Արտաշիրն ըսաւ․ — «Ի՞նչ կ'ըսես»։

16․ Մովպետան մովպետն ըսաւ․ «Կենդանի մնաք, համզունակ (այդպէս) է որքան ըսի»։

17․ Արտաշիր հրամայեց որ Մովպետան մովպետին բերանը կարմիր յակինթ (یاکند) եւ ընտիր մարգարիտ مروارید եւ գոհար (گوهر) լեցնեն։

18․ Մի եւ նոյն ատեն մէկը վազեց եւ Շահպուհրը այն տեղ բերաւ։

19․ Արտաշիր երբ իւր որդին Շահպուհրը տեսաւ, երեսի վրայ ինկաւ եւ Անհումային (Որմիզդ) Աստուծոյ եւ Ամշասպանդաց (դերագոյն ոգւոց) եւ Կայեանց Փառքին եւ Ատրան-Շահին** անպարտելւոյն՝ գոհաբանական սպաս (سپاس) մատոյց125 եւ ըսաւ․

20. «Այն որ ինձ պատահեցաւ, ոչ մէկ իշխանի կամ դեհապետի*** պատահած է Սիուշանսի հազարեակէն եւ յարութենէն եւ մարմնոց նորոգութենէն առաջ126 որ այսպիսի շնորհալի զաւակ մը ի մեռելոց ետ դարձաւ (յարութիւն առաւ)»։

---

* Nöld. «Թող ասհմանուի ինձ» կ'ըսէ․ Թերեւս ուղիղ լինի, քանզի բայը երկու մաքի ալ կը զարնէ։ Մենք փ․ ի․ ին հետեւեցանք։

** Ատր-կուշասպ։

*** Բն․ դեհիւպետ=հպ․ دهیوبد=նպ․ ده سردار որ «կուսակալ» ըսել է։

Եւ այն տեղը շահաստան մը հրամայեց շինել «Վաղար-Շապուհ»* անուամբ եւ տասը** Վռամական կրակ այն տեղ հաստատեց եւ բազում գանձ եւ հարստութիւն Ատրան-Շահի*** մեհեանը ուղարկեց եւ բազում բարեգործութիւններ հրամայեց ընել։

21. Յետ այնորիկ այլ եւ այլ կողմեր**** գնաց Արտաշիր եւ բազում պատերազմներ մղեց Արեաց աշխարհի տիրապետներուն դէմ. եւ միշտ, երբ մէկ կողմը կը խաղաղայնէր, միւս կողմէն անհնազանդութիւն եւ ապստամբութիւն մը կը ծագէր։

ԺԵ.

Արտաշիր պատգամ կ'ուղարկէ Հնդկաց Գէտին[127], անկէ իմանալու համար թէ ի՛նչ պիտի լինի իր թագաւորութեան[128] վախճանը. եւ անկէ առած պատասխանը։

1. Այս տեսակ չնորհապաշխութիւններէն ետքը (սկսաւ) մտահոգ լինել (Արտաշիր) թէ «Մի՛ գուցէ ճակատագրէն[129] սահմանուած չլինի որ Արեաց աշխարհը միայնակ մէկ տիրոջ ձեռք անցնի։

2. Խորհեցաւ որ գիտուններէ՝ իմաստուններէ եւ գէտերէ ու գուշակներէ[130] հարցնել պէտք է. Եթէ այնպէս է որ Արեաց աշխարհի իշխանութիւնը իմ ձեռքս անցնելու չէ, գոհ եւ հանգիստ լինելու է. ձգելու է այս պատերազմները եւ այս արիւնհեղութիւնը եւ անձս այս նեղութիւններէ ու հոգերէ ազատելու է։»

3. Իւր թիկնապաններէն մին Հնդկաց Գէտին խրկեց հարցնելու թէ «Արեաց աշխարհը մէկ տիրոջ պիտի լինի՞ թէ ոչ»։

4. Արտաշիրին մարդը երբ Հնդկաց Գէտին առջեւը եկաւ. Գէտը՝ մարդը տեսածին պէս, սա դեռ չխօսած, ինքը մարդուն ըսաւ թէ — «Քեզ Պարսից արքայն այս գործին համար ղրկած է իմանալու թէ "Արեաց աշխարհի տիրապետութիւնը մէկ մարդու, իմ ձեռքս պիտի անցնի՛ թէ ոչ,,։

* Բն. յայտնապէս «Վալարշ-Շահպուար» է, որ ولاش شاپور որոյ հայացի ձեւը կը լինի «Վաղարշ-Շապուհ», կամ ամփոփմամբ «Վաղարշապուհ», ինչպէս գրենք։ Nöld. «Բաս-Շահբուր» կը դնէ եւ բնագիրը խանգարեալ կը համարի։

** Բոլոր այն տեղուանքն ուր մեր օրինակը այսքան կամ այնքան կրակ կը համարէ. N. մի՛ միայն կը դնէ։

*** Նոյն Ատր-կուշնասպ։

**** Բն. «կուստակ-կուստակ» (կողմ կողմ)։

Այժմ, եա դարձիր եւ այս իմ պատասխանս իրեն տո՛ւր որ ''Այս Թագաւո-րութիւնը երկու տոհմէ սերեալ մէկու մը ձեռք պիտի անցնի, յեղմէ եւ Միհրակ-Անուշազատէ։ Ուրիշ կերպ կարելի չէ,,»։

5. Մարդը վերստին Արտաշրին քովը դարձաւ եւ Հեզիկ Դէտին գուշակութիւնը Արտաշրին հաղորդեց։

6. Արտաշիր, երբ այս խօսքը իմացաւ՝ գոչեց. «Չլինի՛ այն օրը որ ցածոգի Միհրակայ տոհմէն մէկը Արեաց աշխարհին վրայ կամակար (كامكار) լինի. վասն զի Միհրակայ Թանձր* եւ կորստական** տոհմը իմ թշնամին եղած է եւ անոր սերունդն ալ իմ եւ իմ սերունդիս թշնամի պիտի լինին. եւ եթէ իշխանութեան հասնին եւ իրենց հօրը վրէժը լու-ծել ուզեն, ազգատոհմիս աղետաբեր պիտի լինին»։

7. Արտաշիր զասմամբ եւ քինու (վառեալ) Միհրակայ բնակավայ-րը վազեց եւ համայն Միհրակայ սերունդը հրամայեց ջարդել։

8. Միհրակայ դուստրը երեք տարեկան էր. դենկանները131 գաղա-նի դուրս փախուցին զայն եւ երկրագործի մը խնամոց յանձնեցին որ մեծցնէ եւ զգուշութեամբ պահպանէ զայն (ամէն) չարէ։

9. Երկրագործ համգունակ ընտւ եւ խնամով մեծցուց աղջիկը։

10. Երբոր քանի մը տարի անցաւ. աղջիկը արբունքի հասաւ եւ մարմնոյ տեսլեամբ եւ գեղով եւ ճապկութեամբ*** եւ ուժով եւ զօրու-թեամբ բոլոր կանայքը գերազանցեց։

ԺՁ.

Շապուհի նախճիր երթալը. Միհրակ-Անուշազատին դուստրը տեսնել եւ զայն կնութեան առնելը։

1. Ըստ նախասահմանութեան, օր մը Շապուհ Արտաշիրեան այն քա-ղաքէն անցաւ եւ նախճիր գնաց եւ նախճիրէն ետքը, ինը ձիաւորով, այն գիւղը եկաւ ուր էր աղջիկը։

2. Այնպէս գրուած էր (յերկնից) որ աղջիկը ջրհորի մը գլուխն էր եւ ջուր կը քաշէր եւ պաճարներուն**** ջուր կուտար։

---

* Բն. كران تخم ։

** » هلاك تخم ։

*** » ճապուկի (چا بکی) = կայտառութիւն՝ թեթեւութիւն՝ դիւրաշարժութիւն.

**** Բն. չահար-փայ = չորքոտանի։

3. Երկրագործը գործով մը հեռացած էր։

4. Աղջիկը երբ Տապուհը եւ այրուձին տեսաւ, ոտքի ելաւ, երկրպագութիւն ըրաւ եւ ըսաւ. «Առողջութի՛ւն, գեղեցկութի՛ւն եւ խաղաղութի՛ւն. հրամեցէ՛ք, նստեցէ՛ք, քանզի տեղս զուարճալի է եւ ծառերուն շուքը զով եւ եղանակը ջերմ (گرم = չոգ), մինչեւ որ ես ջուր քաշեմ եւ դուք եւ անասուններդ խմէք։»

5. Տապուհը յոգնութենէն, անօթութենէն եւ ծարաւէն սաստիկ դառնացած, աղջկան ըսաւ. «(Կօրի՛ր) չար Րիմէն (Ահրիման), քու ջուրը պէտք չէ մեզ»։

6. Աղջիկը չփոթած՝ քաշուեցաւ նստաւ մեկուսի։

7. Տապուհը ձիաւորներուն ըսաւ. «Դոյլը հորը իջուցէ՛ք եւ ջուր քաշեցէ՛ք մինչեւ որ մենք բաժ առնենք* եւ անասնոց ջուր տուէ՛ք»։

8. Ձիաւորներն համգունակ ըրին եւ դոյլը հորը իջուցին եւ լեցաւ. բայց քանզի շատ մեծ էր, չէին կրնար վեր քաշել։

9. Աղջիկը հեռուէն կը դիտէր։

10. Տապուհ երբ տեսաւ որ ձիաւորները չկարացին դոյլը հորէն վեր քաշել, բարկացաւ, վազեց հորին գլուխը եւ թշնամանելով (دش-نام) ձիաւորներին՝ ըսաւ. «Ամօ՛թ, նախատի՛նք ձեզի որ քան զկին անզօր եւ վատահնար** (անճարակ) եղաք»։

11. Առաւ առասանը*** անոնց ձեռքէն եւ ուժով մը դոյլը հորէն դուրս քաշեց։

12. Տապուհին զօրին (زور = ոյժ) եւ հնարին (هنر) եւ ճարպըկութեանը զարմացաւ աղջիկը, երբոր տեսաւ որ ուժով՝ հնարով եւ պէտք եղած ճարպկութեամբ որ ունէր, ինքը (Տապուհը) դոյլը հորէն քաշեց հանեց, վազելով Տապուհին մօտ եկաւ, երեսի վրայ ինկաւ, դրուատեց (درود) եւ ըսաւ.

13. «Կեցցե՛ս****, Տապուհդ Արտաշիրեան, ընտի՛րդ արի արանց»։

14. Տապուհը խնդաց եւ աղջկան ըսաւ թէ «Դու ուստի՞ գիտես թէ ես Տապուհն եմ»։

15. Աղջիկն ըսաւ. «Ես շատերէն իմացած եմ որ Արեաց աշխարհին մէջ չկայ ձիաւոր մը զօրութեամբ՝ կորովով՝ մարմնով՝ վայելչու-

---

* Այսինքն — աղօթք ընենք և կերակուր ուտելու պատրաստուինք։

** Բն. «վատ-հունար»։

*** » «Առասան»։

**** » Անուշակ լերուք։

թեամբ եւ անուշով եւ ճարպկութեամբ, Ձեզ՝ Արտաշիրեան Տապունին պէտ»։

16. *Տապունը աղջկան ըսաւ. — Տիրակին ըսէ՛, դու որո՞ւ զաւակներէն ես»։*

17. *Աղջիկն ըսաւ. «Ես այս երկրագործին որ այս գիւղիս մէջ կը բնակի՝ աղջիկն եմ»։*

18. *Տապունն ըսաւ. «Տիրա՛կ չխօսեցար, վասնզի երկրագործի աղջիկը այս հնարամտութիւնը՝ կորովը եւ անուշը եւ այս շնորհը որ դու ունիս՝ չունենար. հիմա, մինչեւ որ չիտակը չըսես՝ քեզմէ ձեռ չեմ առնար»։*

19. *Աղջիկն ըսաւ. «Եթէ ապահովութիւն տաս որ չվնասես անձիս եւ կեանքիս՝ չիտակն ըսեմ»։*

20. *Տապունն ըսաւ. «Ապահո՛վ, մի՛ վախնար»։*

21. *Աղջիկն ըսաւ. «Ես Միհրակ-Անոյշազատի դուստրն եմ եւ Արտաշիրի երկիւղէն այս տեղ բերուած եմ. Միհրակին եւթ զաւակներէն ինէ զատ մէկը չմնաց»։*

22. *Տապուն երկրագործը կանչել տուաւ եւ աղջիկը կին առաւ եւ այն գիշեր իսկ միացաւ։*

ԺԷ.

Տապուհեան Որմզդին՝ Միհրակայ աղջիկէն ծնիլը եւ Արտաշիրին իմանալը։

1. *Եղաւ որ* նոյն գիշերը (աղջիկը) Տապունեան Անհուշմայով (Որմիզդ) յղի մնաց։*

2. *Տապուն յարգանօք եւ մեծարանօք կը վարուէր աղջկան հետ եւ Տապունեան Որմիզդն անկէ ծնաւ։*

3. *Տապուն՝ Որմիզդը՝ իւր հօրմէն ծածուկ պահեց մինչեւ որ եւթ տարեկան եղաւ։*

4. *Օր մը, Արտաշիրի արքայազանց եւ վասպուրականաց հետ Որմիզդ ասպարէս** ելաւ եւ ճոկան խաղաց։*

---

* Բառացի՝ «Ըստ նախասահմանութեան (երկնից)»։

** Ձիարշաւ։

5. Արտաշիր, մովպետան մովպետի, արդնաւորաց սարդարի132 եւ բազում ազատանւոյ եւ վզրկաց հետ, այն տեղ նստած էր, եւ խաղը կը դիտէր։

6. Որմիզդը, ձիավարութեան մէջ, այն ազատներամէն զեր հանդիսացաւ։

7. Բախտին անօրէնութեամբը անոնցմէ մէկը ճոկանը գնտակին զարկաւ եւ գնտակը Արտաշրին մօտը ինկաւ։

8. Արտաշիր չտեսնելու զարկաւ եւ մանկունքը չփոթած մնացին եւ Արտաշրին չուքէն ոչ ոք համարձակեցաւ մօտ երթալ։

9. Որմիզդ վստահաբար* վազեց, վստահաբար առաւ գնդակը, զարկաւ եւ ձայնեց։

10. Արտաշիր անոնցմէ (հանդիսականներէն) հարցուց թէ — «Այդ տղեկը ո՞վ է»։

11. Նոքա ըսին. «Յաւերժ կեցջի՛ք**, մենք չենք ճանչնար այդ տը-ղեկը»։

12. Արտաշիր մարդ ուղարկեց եւ առջեւը բերել տուաւ. մանկիկն ու ըսաւ. «Դու որո՞ն տղան ես»։

13. Որմիզդն ըսաւ. «Ես Շապուհին տղան եմ»։

14. (Արտաշիր) նոյնժամայն մարդ ուղարկեց Շապուհը բերել տը-ւաւ ու ըսաւ. «Այս տղան որո՞ւ է»։

15. Շապուհ ապահովութեան խոստում խնդրեց։

16. Արտաշիր ժպտեցաւ եւ խօսք տուաւ։

17. Շապուհն ըսաւ. «Յաւիտեան կեցջի՛ք. դա իմ տղաս է որ քանի մը տարիէ ի վեր ձեզմէ թաքուցած էի»։

18. Արտաշիրն ըսաւ. «Այս ի՞նչ անընտանութիւն133 է որ դու եւթ տարի է այսպիսի չնորհալի զաւակ մը ինէ գաղտնի պահեցիր»։

19-20. Ողջագուրեց Որմիզդը եւ բազում պարգեւներ եւ պատմուճան-ներ անոր տուաւ եւ գոհութիւն մատոյց Աստուծոյ եւ ըսաւ. «Կատար-ուեցաւ ինչ որ Հնդիկ Գէտն ըսած էր»։

21. Յետ այնորիկ, երբ Որմիզդ իշխանութեան հասաւ, համայն Ար-եաց աշխարհը դարձեալ մի տիրապետութեան կրցաւ բերել եւ կողմանց

* Բն. Վստախ։
** Nöld. ի մէջ չկայ։

կողմանց տիրապլուխնիրը* հնազանդութեան տակ առաւ ։

22. Հոռոմէն134 եւ Հնդիկէն սակ եւ բաժ** պահանջեց եւ Իրանի աւելի բարգաւաճ, աւելի հզօր եւ անուանի ըրաւ եւ Հոռոմոց կայսրը Շահրիար եւ ...*** Քաբուլ եւ Հնդկաց արքայն. եւ Թրքաց Խաքանը եւ այլ կողմանց կողմանց իշխաննիրը սիրով եւ քաղցրութեամբ այցելութեան եկան (իրեն)135 ։

ԺԸ.

Սար-Ճամակ136

1. Վերջացաւ գոհութեամբ՝ բերկրութեամբ եւ խաղաղութեամբ ։ Յաւերժացի՛ն հոգիքն (**2**.) Արքայից Արքային Արտաշրի Բաբականի, եւ Արքայից Արքային Շապհոյ Արտաշիրեան. եւ Արքայից Արքային Որմզդի Շապուհեան ։

3. Այսպէս եղիցի եւ եւս քան զայս ։

4. Յաւերժացի՛ հոգին Ռոստոմայ Միհրաւանայ որ զայս քաղուածօրէն համառօտագրեց ։

5. Այդգոյն եղիցի137 ։

---

* Բն. սէր խոստեան ։

** » սակ մէ բաժ ։

*** » մէջ תאבון գրուած է զոր անկարելի է այլապէս քան Tabû կարդալ ։ Nöld. ու ընթերցուածին հետ Kabû մըն ալ կը դնէ (?)ով ։ Յամենայն դէպս յայտնի չէ թէ ինչ է այս titreը ։

Կցորդ[138]

1. Յետոյ (Արտաշիր) Արտաւանայ գահը նստաւ եւ արդարութիւն գործեց* եւ զօրաց մեծերը եւ պզտիկները եւ մովպետան մովպետը յառա գահոյից բերել տալով ըսաւ.

« Ես (փոխարէն) այս մեծ թագաւորութեան որ Աստուած ինծ պար-գեւեց, պէտք է բարիք ընեմ եւ ուղղութիւն գործեմ եւ վեհ-դենը մա-քուր[139] յարդարեմ եւ աշխարհիկներն ալ յատուկ որդւոցս պէս պահ-պանեմ եւ դատար(ար)ին՝ ապարհարքն[140] (բարձրերոյն) եւ ամենակային փառք եւ գոհութիւն մատուցանեմ որ համակ իշխանութիւն եւ դատ (ի-րաւունք), եւս եւ եւթն բաժնից հրամատարութիւնն ինծ ապսպարեց (յանձնեց), եւ ինչպէս վայել էր արժանը տնօրինեց.

2. « Եւ դուք, երբ գոհ լինիք, բարի եւ համատարիմ[141] եղի՛ք ինծ: եւ ես ալ ձեզ համար բարի խորհիմ եւ արդարութիւն ընել աշխա-տիմ եւ սակ ու բաժը որ ձեզմէ պիտի սատանորդեմ. տնով զօրաց պէտքը հոգամ որպէս զի ժողովրդին պահպանութեանը հսկեն եւ ամէն տեսակ … հարիւր զէնարին վեց զէնարը (տէրութեան լինի). եւ այս կերպով դատ եւ իրաւունք ընենք եւ չահագխոսութիւն (սա ու տուր) չընենք եւ Աստուծոյ փառք տանք որ ինծ այս տէրութիւնը շնորհեց եւ բարեգոր-ծութիւն ընենք եւ դժխոհութենէ եւ (դժ)խօսութենէ եւ (դժ)գործու-թենէ[143] չատ զգուշանանք, որպէս զի խաղաղ՝ ուրախ՝ տուրք՝ յաղթող եւ կամակար լինինք »:

3. Յաւերժացի՛ հոգին Արքայից Արքային Արտաշիր Բաբակայ որ այս անդարձը խօսեցաւ:

ՎԵՐՋ

* Այն ժամանակի ծանօթ աշխարհը՝ եւթն բաժին որոշած էին հին աշխարհագիրք:

[illegible]

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

1. Այս բառը արդի պարսկերէնի մէջ بابکان կ'ուղղագրուի, միակէտ ب-ով. بابك անունէն եւ կ'արտասանուի բաբէկ, բաբէկան (արեւելեայց հնչմամբ) կամ պապէք, պապէքան (ըստ արեւմտեայց)։

Մենք մեր հայ մատենագրութեան մէջ շատ մը անուններ ունինք տարբեր տարբեր ուղղագրութեամբ որք, կարծեմ ամէնն ալ, մի եւ նոյն կոչման կը յանգին։ Խորենացւոյ մէջ «Փափագ» կը կարդանք որոյ յատուկ անուն եւ այս իսկ լինելն այսօր այլ եւս տարակոյս չվերցներ, ինչպէս հաստատած է Բ. Պատկանեան։ Ղազար Փարպեցւոյ մէջ յիշուած «Փափագ»ին ալ մի եւ նոյն լինելը գրուած է Ն. Բիւզանդացիէն*։

Եղիշէն, բանաստեղծեալ նախարարաց կարգին մէջ, կը յիշէ Բաբգէն. Բաբէկ, Փաբակ. եւ յետնոց մէջ մինչեւ անգամ Պապէք գրողներ կան**։

Արդ՝ ո՞րն է ընտրելին։

Եթէ բառին բուն պահլաւական ուղղագրութիւնը նայինք՝ Պ եւ Բ հնչումները սխալ համարելի են, քանզի Pով է פפאק (Papak) եւ פפאקן (Papakan) որ Արտաքացւոց բերնին մէջ, արդ, միակէտ ب-ի դարձած է։

Այս պարագային, մեր Փ-ը պէտք է պատասխանէ պ-ի, پ-ին, որով Խորենեան գրչութիւնը նախապատուութիւն կ'առնոյ։ Բայց Խորենացւոյն մէջ «Բաբիկ» ալ կայ «Բաբկայ» եւ «Բաբկան» սեռականով. եւ, ինչպէս տեսանք, կան ուրիշ ձեւեր ալ Եղիշէի մէջ եւ հաւանականաբար ուրիշ տեղեր ալ որ այժմ առձեռն պատրաստ չունինք։

---

* Խոր. աշխ. Թրգմ. Խ. Սաեփ ձան. 449, եր. 207-8։

** Անդ։

Մանաւանդ «Բաբգէն» ձեւը մեզ շատ կը փորձէ, իբրեւ աւելի յաճախեալ եւ աւելի ծանօթ։ Ունինք նաեւ «պապ» եւ «բաբ» որք նոյնպէս ազգային հնագոյն հեղինակութեամբք վաւերական են։

Բայց մենք «Բաբակ» եւ «Բաբական» կոչումները ընտրեցինք. ոչ թէ իբր աւելի ուղիղ, այլ աւելի յաճախեալ առ մեզ եւ աւելի համապատասխան եւրոպականին (Papakan)։

Եթէ ուզէինք բուն հայացի ձեւ մը պահել, պիտի ըսէինք «Բաբակ-եան», քանզի ան՝ զէնդ եւ փէհլէվիի մէջ հայրանունական մասնիկ մ'է, ինչպէս եան առ մեզ. զօ.

ספיתאמאן (Çpitâmân =*Սպիտաման*) = *որդի Սպիտամայ, Սպիտամեան*։

כואתאן (kavâtân=*Կաւատան*)=*որդի Կաւատայ, Կաւատեան, եւն**։

2. *Բնագրին մէջ* תאדאר(*դա՛տա՛ր*) *է, դատ* (داد) *արմատէն եւ կը նշանակէ դատ՝ իրաւունք եւ արդարութիւն ընող, այսինքն՝ արդարադատ, դատաւոր, դատարար։ Մենք այս վերջին ձայնը պահեցինք նմանողութեան պաղագաւ։*

3. *Բնագրին* אנהמא *բառը «անհունմա» կը կարդան Փարսիները որոնց հետ նաեւ եւրոպացի գիտուններէ ոմանք. իսկ այլք, ընդ որս Տարմըսթեթեր եւ Նէօլտէքէ, «աուհրմազդ» կը կարդան որ է «Որմիզդ»։ Երկու կողմի ընթերցուածն ալ կրնայ ըսուիլ թէ ճիշդ է. քանզի բառը, պհլ. ալփաբետին առաձգութեան պատճառաւ, բազում կերպով կրնայ կարդացուիլ։ Մենք «անհունմա»ին բաւական հիմ եւ հաւանականութիւն չգտնելով՝ «Աւրամազդ» կամ աւելի «Որմիզդ» ընթերցուածին պիտի հետեւինք. ինչպէս Խօսրաւար Շահրիար՝ մեր փարսի առաջնորդն ալ՝ կը տեսնենք որ* اورمزد *կը թարգմանէ, անհունմա կարդալով հանդերձ***։

4. *Դիտեցինք որ այս անունը, պհլ. բնագրին մէջ, միշտ «Արտախշատր» կը գրուի ի գլուխս գրոց, իսկ ի մէջն՝ «Արտախշիր»։*

*Նէօլտէքէ կ'ըսէ թէ**** ארתחשתר (*արտխշտր*) *ձեւն աւելի հընագոյն է եւ արձանագրութեանց եւ ձեռագրաց մէջ յաճախեալ, իսկ Սասանեանց ժամանակը* ת *գիրն արդէն ինկած էր գործածութենէ, եւ* ארדשיר

* Darmesteter — Etudes iraniennes — I. 226։

** *Յիշեալ հեղինակին հետ մեր անձամբ տեսակցութեան միջոցին*, 1905, *ի Շիրազ, յուզեցինք այս խնդիրը եւ մեծ բաւականութեամբ տեսանք որ նա ալ «աւհրմազդ» ընթերցուածն ուղիղ կը համարի, եւ կ'երեւի որքաբբէ ալ իւր նոր տպագրութեան մէջ։*

*** *Երես* 35, *ծան*. 2։

(Արտաշիր) ընթերցուածը տառադարձական կը համարի։ Իսկ Ֆիրդուսիի اردشیر որ արդի պրս. ուղղագրութեան հիմ բռնուած է, պարզապէս ի դէպ յանգի եւ չափու ձեւացած կը կարծէ։

Մենք, որովհետեւ մեր հին մատենագրութեանց հաստատութիւն ունինք ארתשיר (Արտաշիր) ձեւին, նոյն տառադարձեալ ուղղագրութեան պիտի հետեւինք անշուշտ։

5. Այս բառը պհլ. բնագրին մէջ אידוך կամ אידונ (ایدون=այդպէս) գրուած է որ, ըստ J. Darmesteter-ի*, յօրինուած է aêta դերանունէն եւ un ածանցէ մը որ ինքն ալ aôna աւելի նախնական ձեւէ մը ամփոփուած կ'երեւի։ Որով բառը կը ներկայանայ aêta-aôna տարածմամբ եւ êtun պղմամբ։

C. de Harlez** ալ տառը գրեթէ կը ձայնակցի, արմատ ընդունելով aît յոդմէ նմանապէս un ածանցով կը բաղադրէ êdûn։

Արդ՝ թէ aêta, aît եւ edը մեր «այդ»ը կամ ամփոփ «էդ»ը լինի՝ տառը տարակոյս չկայ. կը մնայ բառին երկրորդ մասը (ուն. աօ՛նա) որուն համար կը կարծենք թէ աւելի կայ այլապէս մտածելու։

Կարելի չէ՞ արդարեւ ենթադրել թէ առ փոխանակ «աօ՛նա» ամփմատո ածանց մը լինելու, զէնդ «գաօ՛նա» նշանակեալ բառը լինի որ ամփոփմամբ «գոնա՛» (كونه) եւ «գոն» (كون) եւ միրջապէս ի մերումս «գոյն» եղած լինի. «գ»ը պհլ. ի մէջ ինկած եւ առ մեզ պահուած մնալով։

Օրինակներ չեն պակսիր ցուցնելու թէ այսպիսի բաղադրութեանց մէջ «գ» տառը երբեմն պահուած է. զօ. چکون (چه کون). երբեմն փոխուած աւելի մեղմ տառի մը. զօ. زريون որ էր زرگون եւ երբեմն ալ իսպառ ջնջուած, զօ. چون որ յայտնի چه گون է խտացած։ Եւ այս چکون ալ մեր յետին դարերու եւ անկեալ հեղինակներու «ո՛րգոն»ը չ՞յիշեցներ արդեօք։ Ասոնք իրենք չհնարեցին անշուշտ որգոն, որգան եւ այլ այսպիսի բացատրութիւնները որ այժմ չենք յիշեր, այլ լեզուի մէջ գտան, թէեւ ոչ այն հին եւ ընտիր մատենագրութեան մէջ զոր ոսկեդար կը կոչենք։

Այս առթիւ ըսենք որ մենք, ընդունելով հանդերձ Վիեննական Դըպրոցին մատնանիշ ըրած զանազանութիւնը նախնեաց մատենագրութեան մէջ, բառերու ընտրութեան եւ ոճոյ ողորկութեան եւ կանոնաւորութեան մասին, իրողութիւն որ ակն յանդիման է, չենք կարծեր, միւս

---

* Études iraniennes — I. 161 եւ 280։

** Manuel du Pehlevi, 212։

կողմէն, որ առաջին եւ ընտիր Թարգմանիչք լեզուին բոլոր բովանդակ գանձը գործածած սպառած ըլլին մինչեւ բառ մը՝ նշանախեց մ'իսկ արտաքս չթողլով։ Շատ հաւանական է որ շատ մը բառեր եւ դարձուածներ կա՛մ պատեհութիւն ունեցած չըլլին գործածելու, կամ իրենց հին բըռնած բարբառին մէջ չկար եւ կամ արհամարհած ըլլին իբր անարժան իրենց նրբացեալ ճաշակին, եւ կամ մեզ այժմ անյայտ ուրիշ պատճառներով։

Ո՞րչափ Թանկագին պիտի ըլլէր հայ լեզուի համար եթէ ստոյգ հընութեան դրոշմը կրող մի խումբ հայ բառեր գտնէինք որ, թէեւ գրաւոր լեզուի չանցած, այլ՝ անտարակուսելի վաւերականութեամբ աւանդաբար ժողովրդեան բերնին մէջ պահուած եւ մինչեւ մեզ հասած ըլլէին։ Մինչդեռ եւս կը չեշտուի առով գաւառաբարբառներու խորամուխ ուսման կարեւորութիւնը, հանք որ շատ անակնկալներ կը խոստանայ անտարակոյս։

Այս ըմբռնողութեամբ ուրեմն կը յայտարարենք որ մեր այս աշխատութեան մէջ, լեզուին հարթութեան ողորկութեան եւ քերականական կանոնաւորութեան, վերջապէս ուղեգրական հանգամանաց չպիտի կապուինք մենք. մեզ համար բաւական է որ բառ մը՝ ատութիւն մը, հնութեան եւ հարազատութեան կնիքը կրէ. ըլլի նա յառաջնոց ի բուն եւ յանվրիպելի նախնեաց ի գործ ածեալ, ըլլի ի յետնոց եւ յանհնչանից։

Աստղ ի հարկէ «բաղհիւսեմ, բաղխոհական, ներտրամադրութիւն, ներհուն, ներկուս, ներհակ, տրամաբաշխ»ի պէս կազմութեանց չենք ակնարկեր որոնց ծագումն եւ աղբիւրն յայտնի են. այլ այն ձեւերուն եւ ձայներուն որք հնութեան եւ բնական հարազատութեան ամէն անկասկածելի նշանները ունին։

6. Բնագիր «Աղեքսանդր-ի Առոմա»։ զի Արեւելեայք մինչեւ ցայժմ اسکندر رومی սովոր են կոչել զՄակեդոնացի աշխարհակալն։

7. Բն. «Արիական շաղուր» (איריאב שדור) որ ایران شهر է. Քանզի արդի պ. ի մէջ ի հնչուած ձայնը պհլ. ի մէջ շատ անգամ դ կը տեսնենք։ Ուստի «շաղուր»ը բոլորպէս «շահուր» կամ «շահր» է յորմէ այժմու شهر ը։

8. Բն. «Քատակ-խոդա» որ ամփոփուելով եղեր է کدخدا։ Ձնդ. «քատ, քատա» — պհլ. «քատակ» կը նշանակեն՝ տուն. իսկ խոդա՛ տէր, մեծ, իշխան, նահապետ։ Որով کدخدا ճշտիւ կը պատասխանէ մեր

«տանուտէր»ին ։ Այս անգ խօսքին բերումը կը պահանջէ՝ «մանր մունր անկախ իշխաններ ի սիրտ Արեաց աշխարհին» ինչպէս Nöldeke ալ Localherrn կը թարգմանէ (տեղական իշխաններ), ճիշդ մեր առմամբ ։

9. Բն. «Կուստիկան», ի բառէն «կուստի» որ կողմ եւ կոյս կը նշանակէ. հմ. كست. Ձայնի մօտաւորութեան եւ նշանակութեան նայելով մեր կոյս բառը անշուշտ օտար չէ «կուստի» ձայնին, այլ թէ ի՛նչ օրինօք, յետոյ պիտի տեսնենք ։

10. Բն. «շատուրիար» որ بشهريار է = շահապետ ։

11. Nöld. այս բառին համար Statthalter կ'ըսէ որ տեղի մը կառավարիչ կամ կուսակալը կը նշանակէ եւ ճիշդ է ։ Բայց որովհետեւ բնագրին մէջ գործածուած גמרדק (գումարտակ) բուն բառն ունինք մենք հարկ չզատեցինք ուրիշ մերձիմաստ բառերու դիմելու, թէպէտեւ մեր «գումարտակ»ը աւելի պատերազմական առմամբ գործածուած է, բուն նախնական իմաստէն մի քիչ հեռանալով ։ Փէհլէվի գումարտակը արդի լեզուի մէջ کاره է եւ կ'ելլէ کاشتن բայէն որ գործի դնել, պաշտօն յանձնել, եւն կը նշանակէ ։ Կ'ըսուի, զօ. Այս ինչ մարդը = از کاشتکان فلان کس است այն ինչ մարդու պաշտօնեաններէն կամ գործակալներէն է* ։

12. Բն. «Ստախար» استخر զոր Ստահր կը կարդանք մերայնոց մէջ եւ է հինն Պերսեպօլիս, 7-8 փարսախաւ միայն հեռի յայժմեան Շիրազէ, հիակերտն, հռչակաւորն, անզուգականն զոր երկիցս անձամբ տեսնելու բախտն ունեցանք 1905ին, երբ ի Շիրազ կը գտնուէինք բարձրապատիւ Արքայորդւոյն՝ Շօա-իւս-Սալթանա, Մէլիք-Մանսուր-Միրզայի հետ ։

13. Բնագիրն ալ ճիշդ «համվար» هموار է որ բնակակից՝ կենակից կը նշանակէ ։

14. Բն. «տոխմակ» = تخمه որ յայտնապէս մեր «տոհմ»ն է, զնդ. «տաօ՛խմա» ։

15. Մենք մեզի երբէք չենք ներեր թէեւ նոր բառեր կերտելու ձեռներէցութիւնը որով բազումք կը զեղծանին, սակայն, ինչպէս յառաջա-

* Հիւպշմանն ալ ճիշդ այսպէս ըմբռնած եւ բացատրած է (Armenische Gramm.)

բանին մէջ ազդեցինք. կան պարագաներ որ կը բանադատեն յայտ ։

Բնագրին մէջ գործածուած «դժ-խոդայ» բառը, զօ. մեզ ա՛յնչափ գե-ղեցիկ՝ ամփոփ եւ իմաստալից երեւցաւ որ համարձակեցանք յեղուլ ի հայ. ա՛մենեւին նոյն պահելով կազմը եւ իմաստը ։ Այս բարդութիւնը սոյն կերպ եւ ողորկ ամփոփմամբ եւ լայն եւ ծաւալուն իմաստով բնաւ ուրիշ լեզուաց մէջ չկայ, կարծեմ ։

«Դէչ» կամ «դուշ-խոդայ» կը նշանակէ պետութիւն՝ իշխանութիւն մը որ դժնդակ եւ աղիտաբեր եղած է ժողովրդոց = règne néfaste, funeste ։

Գէլ. «դչ. դուշ» մասնիկն ակներեւ է ի մեր «դժ» որ միշտ ի հակառակն կը միտեցնէ բառին իմաստը ։ Բարդելով ուրեմն զսա՝ պետութիւն բառին հետ, ինչպէս կազմուած են արդէն

դժկամ(ակ)ութիւն, դժպատեհութիւն

դժխեմութիւն, դժգունութիւն, եւն.,

կ'ունենանք՝ դժպետութիւն որ պիտի նշանակէ ոչ միայն իշխանութիւնը այլ եւ սորա դժնդակութիւնը եւ չարաղէտութիւնը ։

16. Բնագիրը «վերհունդ» կը դնէ որոյ մէջ անհնար է չնշմարել մեր «սերունդ»ը. վեր = սեր, հունդ = ունդ որ եւ հունդ* ։

17. Բն. «առ՛չան» = լոյս, պայծառութիւն ։ Թէեւ մենք ալ ունինք «ռոշնական ռոշնութիւն» սակայն բայը չունենալնուս՝ զանց ըրինք. Թէպէտեւ մարթ էր նոյն ռոշն հայացեալ արմատէն՝ ռոշնել կամ ռոշանել կամ ռոշնայել ձեւ մ'ընդունիլ ։

18. Ասոնք երեք կրակատանց անուններն են այն եւթն գլխաւոր կրակներէն զոր ի յարգի ունէին հին Պարսիկք, ըստ թուոյ եւթն մոլորակաց ։ Այս կրակատունները, կամ մերայնոց բառով՝ ատրուշանները հետեւեալներն էին.

1. Ատր-Միհր	=	آذر مهر
2. Ատր-Նուշ**	=	آذر نوش
3. Ատր-Վահրամ	=	آذر بهرام
4. Ատր-Այն	=	آذر آئين
5. Ատր-Խրին	=	آذر خرين

* Հիւպշմանի մէջ չգտանք այս բառը ։

** Ըստ ոմանց՝ Ատր-խորտատ = آذر خرداد զոր հայացի՝ Ատր-Հրադատ կրնանք ընթեռնուլ ։

6 · Ատր-Բուրզին = اذر برزین

7 · Ատր Զրադաշտ = آذر زردهشت

Աւելի հին առեններ, այսինքն այն դարուն յորում, ըստ աւանդութեան (légende), կ'ապրէր Մահ-Աբադ որ եւ Ազր-հուշանկ, զոր առաջին մարդ եւ առաքեալ եւ մարգարէ կ'ընդունէին հին Պարսիկք, նոյնպէս եւ թէ կրակատուն կար, եւ թէ մոլորակաց անուամբ նուիրեալ, ինչպէս կը կարդանք دبستانի* մէջ, եւ էին հետեւեալքն·

1. Կայվան-Ատր = Ատր-կայվան, = کیوان آذر
2. Որմիզդ-Ատր = Ատր-Որմիզդ, = هرمز اذر
3. Վահրամ-Ատր = Ատր-Վռամ, = بهرام آذر
4. Հուր-Ատր = Ատրահուր**, = هور آذر
5. Անահիտ-Ատր = Ատր-Անահիտ, = ناهید اذر
6. Տիր-Ատր***, — تیر آذر
7. Մահ-Ատր = Ատրամահ: = ماه آذر

Արդ՝ «Ատր-Հրուբադ»ը որ մեր այս համարին մէջ կը յիշուի, ըստ ամենայն հաւանականութեան, Հrաs կամ Հrադաs (خرداد) կամ Աsrաճուr կրնանք կոչել եւ «Ատր-Կուշասպ»ը՝ Աsr-վշնասպ**** որ տիրապէս յայտնի չէ թէ ո՛րն է: Իսկ «Բուրզին-Միհր»ը նոյն «Ատր-Բուրզին»ն է որ յիշուեցաւ:

Այս երազը Ֆիրտուսին քիչ մը տարբեր կերպիւ կը պատմէ: Ահաւասիկ իւր տողերը·

چنان دید در خواب کاتش پرست
سه آتش فروزان ببردی بدست
چو آذر کشسب و چو خراد و مهر

* Սա մի հռչակաւոր գիրք է որ աւելի 250 տարուայ չափ յառաջ Քաշմիրցի Շէյխ-Մէհէմմէտ-Մոհսին, մականուանեալն Ֆանի՝ գրած է, հին Պարսից, նախ քան Զրադաշտն, ունեցած 12 կրօնքներու մասին· թէ՛, ինչպէս կը կարծուի, հին պահլաւ ձեռագիրներէ քաղելով եւ թէ՛ նոյն այն հին աղանդաւորներէն մինչեւ իւր ժամանակը մնացած մի քանի անձանց հետ տեսնուելով:

** Եթէ «Հրատ» կամ «Հրահատ» (فرهاد) չէ:

*** Մեր տ ի ր ա տ ո ւ ր ը կրնա՞նք արդեօք, որչափ ալ հրապուրիչ երեւնայ իւր արդի քրիստոնէական լուծումը (տէր, տուր), աւելի բարձր հնութեան մը հանելով «Տիր-Ատր» համարել, իբր Տիր աստուծոյ տուրք:

**** Հիւպշմանն ալ այսպէս ընդունած է (Gr. I. 85):

همه پیش ساسان فروزان بدی
بهر آتشی عود سوزان بدی

Այսինքն․

« Երազին մէջ այնպէս տեսաւ որ կրակապաշտ մը
Իր ձեռաց մէջ երեք հուր ունէր բոցավառ․
Որք էին Ատր-Գուշասպ, Խորտատ եւ Միհր*
Բոլորը Սասանայ առջեւ կը վառէին
Եւ ամենուն մէջ հալուէ ի ծուխ կայր»։

J. Mohl, Ֆիրտուսիի ֆրանսացի թարգմանիչը, բնագրէն բաւական կը հեռանայ ըսելով․

« Il eut un nouveau songe dans lequel des adorateurs du feu apportèrent dans leurs mains trois feux qui tous brûlèrent devant Sasan, brillants comme le feu des temples d' Adergouschasp et de Khordad Mihr, étincelants comme le eiel qui tourne et nourris avec du bois d'aloès: »

19. Բն. «Արտիշտար»ը սպասալար գրինք հետեւելով Տեր Փ. Թ. ին**, ապա այն բառին վերջաւորական իմաստին չհրցանք տիրել թէ ինչո՛վ կը տարբերի սպասալարէ ապահապետէն զօր առընթեր կը դնէ բնագիրը։ Եւ ոչ ալ եւրոպացի հեղինակներէն կրցինք լոյս մ'առնել այս մասին։ Sir John Malcolm իւր ընդարձակ «Պարսից պատմութեան»ը մէջ*** «արքայից եւ զօրաց առուն» կը թարգմանէ «արտիշտար»ը, իսկ Nöldeke' պատերազմիկ (Krieger) կը դնէ պարզապէս։

Մեր «արդ(ն)» արմատը կրնա՞նք արդեօք հիմ բռնել եւ կարծել թէ արդնակիր, արդնաւոր, արդնընկէց, զեղարդակիր, վերջապէս տիգաւոր զօրաց վրայ է խօսքը։ Հրապուրիչ լինելու չափ հաւանական կ'երեւայ մեզ այս ենթադրութիւնը։

20. Բն․ «տուտակ» = دوده որ խնկայէն ծուխ, ծխան (օջախ) կը նշանակէ եւ լայնաբար՝ ազգ, ազգատոհմ, տուն, երդ․ որով կը հաստատուի թէ ո՛րչափ ճիշտ առմամբ կը գործածեն մեր քահանայք ծուխ բառը, տուն եւ ընտանիք նշանակելու համար։ Այլ մենք նախընտրեցինք գերդաստանը որպէս զի շփոթութեան տեղի չտայ։

* Վերի «Մեհր»ը մեհրական, մերհեան, մեհեան կամ մեհենական այն է «Միհր» դից բագինը կ'ակնարկէ, ինչպէս նաեւ նախընթաց բառերը. իսկ վարինը՝ նոյն դիքը այն է երկնային լուսատուները։

** Փարսի թարգմանչին։

*** Որոյ Ֆր. Թարգմանութիւնն ունեցանք ի ձեռին։

21. Փոխանակ երրորդ դէմքով պատմութիւնը շարունակելու, յանկարծ առաջին դէմքին փոխելը, պահլաւ լեզուի մէջ սովորական է, ինչպէս մեր ընտիր մատենագրաց մէջ ալ յաճախ կը տեսնենք, զօ.

« Զի եւ Զրուանն իսկ մարդ լեալ է, այր մի քաջ առ Տիտանօքն, եւ որպէս սովոր են Յոյնք եւ Արիք եւ ամենայն ազգք հեթանոսաց՝ զքաջս առ դիւցազունս ունել, հայեցեալ ընդ այն քէշակարկատին Պարսից՝ թէ նորոգեցին մարդիկ աշխարհիս զնա առ Աստուած ունին; եւ զերկնից իսկ եւ զերկրի եւ զամենայն արարածոց արարչութիւնն ի նմանէ կարծեցուցին:» Եղնիկ:

«Բանզի յոյժ սիրելի էր նմա խաղաղութիւն, արիւնահեղութիւն, վասն այնորիկ յանձն իւր տարաբերէր թէ յո՛ թափեցից զդառնութիւն թիւնից, կամ ո՛ւր բացատրեցից զբազմութիւն նետից:» Եղիշէ:

22. Ֆիրդուսին կ'ըսէ — «բաղնիքը խրկեցին» որ աւելի ճահաւոր է:

23. Բն. «Պատմուճան» կամ -զան զոր պատմուզան կը կարդայ եւ پوشاك (օթոց, արկանելի) կը թարգմանէ մեր Փ. առաջնորդը:

Կրնայ մտածուիլ որ հայերէն «պատմուճան»ը «պատմուզան» եղած լինի ի սկզբան, քանի որ տող մը հեռուն «պատմուզ» հրամայական մ'ալ կայ որ بادموزيدن անորոշ մը կ'օրինաւորէ. կամ մեր «ճան» ընթերցուածն է ուղիղը, քանի որ միահունած է չեզուին մէջ եւ Փարսիք աւելի հնաման փառուն մը չունին պէս. դիրը է մանուանոց քան թէ ձ կարգալու:

24. Բնագրին մէջ հագնիլն ալ պատմուզ արմատէն է, ինչպէս ակնարկեցինք. Մենք որովհետեւ չունինք այս բայը, հաւանականութիւնը կը միայ بادموزيدن ն بادموزان ընթերցուածին:

25. Բն. «սուսպարի»=փ. اسوباری զոր Փ. Թ. ն ի լուսանցս կը մեկնէ اسب سواری որ եթէ սխալ ալ չէ, գոնէ աւելորդ կրկնաբանութիւն է. քանզի اسوباری արդէն سواری է եւ سواری ին մէջ اسپ բառը եւ իմաստը կայ. ահա թէ ինչպէս.

Հարկաւոր է յուշի ունենալ միշտ թէ ձայնաւորները, բառաքննութեան մէջ, գրեթէ նշանակութիւն չունին. ուստի اسوبار ին ա սկզբնականը կրնանք ի հաշիւ չառնել. օրինակներն ալ շատ են եւ սովորական են որ չարժեր մանրամասնել, ուրեմն կ'ունենանք سوار; եւ որովհետեւ ب եւ و լծորդ են, փոխանակելով մէկը միւսոյն՝ կ'ելլէ سووار:

Վերջին ի ձայնը երբ գոյականակերտ եւ وار կամ بار մասնիկն, երբ ածանց, ձգելով՝ կ՚ունենանք պարզապէս سو որոյ մէջ անհնարին է չտեսնել, փոքր ինչ յեղանակութեամբ, մեր ձին*։ Յետագայ տողերուն մէջ առիթ պիտի ունենանք աւելի բացայայտ ձեւերը տեսնելու (ծան. 38)։

Ուստի պահլաւիկ اسوبار եւ նոր. سوار** կը պատասխանեն ուղղակի մեր ձիաւոր կամ ձիավար բառերուն։

Վասն որոյ, միշտ միեւնոյն ձայնը չկրկնելու համար, երբեմն ձիավարութիւն կամ — վարզութիւն, կամ — վարժութիւն որ նոյն են, երբեմն ալ ասպ արմատէն ասպավարութիւն պիտի թարգմանենք այսուհետեւ سواری բառն ուր ուրեք որ հանդիպի։

26. Բն. «Նամակ»։ Դիտելի է, մի անգամ ընդ միշտ թէ կը սխալին անոնք որ մեր լեզուի բառերուն համապատասխանողներ կը փնտռեն արդի պարսկերէնի ծեքեալ եւ աղաւաղեալ ձեւերուն մէջ։ Մեր՝ թէ՛ ուղղագրութիւնը եւ թէ՛ թաւ եւ կորովի չեշտը գտնելու համար աւելի վեր, այսինքն՝ բուն աղբիւրին ելլելու է, պահլաւին եւ զէնդին որոց շատ անգամ ոյժ եւ հաստատութիւն կուտայ նաեւ սանսկրիտը։

Չեմ կրնար ըմբռնել թէ ի՛նչպէս, Էմինի պէս լուրջ գիտնական մը կրցեր է ըսել թէ «Հայոց լեզուի ուսումնասիրութեան գործին չեն օգնել ոչ զենդը, ոչ պահլաւիկը, ոչ սանսկրիտը եւ ոչ յոյն ու լատինը. բոլոր գործը կը վերջանայ միայն նորանով որ դուք կը սովորէք Հայոց լեզուում եւս գտնել Accusativus cum Infinitivo, Nominativus cum Infinitivo, Ablativus absolutus կրկին հայցականներ եւ այլն, որից ոչինչ չի դուրս գալ***։

Երեւի, սա, մի նեղսրտութեան պարագային որ յաճախ կը պատահի եղեր հանգուցելոյն, ինչպէս կ՚իմացնէ կենսագրողը, յանխորհուրդ եւ յակամայս արձակուած մի խստաբանութիւն (boutade) էր քան դատողականէ անցած լուրջ եւ ծանր մի վճիռ։ Հակառակ դէպքին, շատ հե-

* Հիւպշմանի մէջ չգտանք այս վերլուծութիւնը։

** Նէօլտէքէն ալ իր ծանօթութեանը մէջ اسوبار և سوار ը իրաւամբ նոյն ըմբռնած է։

*** Լումայ հանդէսի 1900 տարւոյ Յունուար ամսոյ ա. Գրքին մէջ, Երուանդ Շահազիզեանի կենսագրութիւնը Էմինի վրայ։

տաքրքրական պիտի լինէր իմանալ թէ ի՛նչ փաստերու վրայ յեցած հանգուցեալ գիտնականը այս եզրակացութեան յանգեր է։ Կամ բնաւ տեղեկութիւն չունէր Արիական լեզուներէն, յայնժամ իւր արձակած վճիռն իբր չեղեալ համարելի է, եւ կամ թէ ունէր եւ՛ գիտակցութեամբ ըսաւ, չենք տեսներ թէ հաստատուն կռուան մ՚ունեցած լինի։

27. «Ցղել, ուղարկել» նշանակող բառերը պհլ. ի մէջ միշտ փarkup (փ. եւ նպ. فرست) ձեւն է որուն կը պատասխանէ մեր «hrešsak kem»ը, այլ այս բառը, գէթ բայի ձեւով, մեր մէջ գործածական չլինելուն, մեզ աւելի ընտել ուրիշ բառերով տուինք իմաստը։

28. Բն. «վասպուրական»= Փ. Թ. واسپورکان յորում յայտնի կը տեսնուի մեր «վասպուրական»ը։

Երկու որոշ արմատներէ բարդուած է այս բառը. վաsէ եւ պուհrէ։ «Վաս» (փակ ատվ) զենդ եւ փեհլեվի լեզուաց մէջ կը նշանակէ մեծ, իշխան, arfayaqan եւ կը պատասխանէ մեր վեհին. զի, ինչպէս ուրիշ ա-ռիթներով ալ ըսած ենք, Հ ձայնը ի հնումն Ս էր, ինչպէս ակաւ որ ե-ղած է آکا, եւն.։ Իսկ հայերէնի մէջ նոյն Ս ն Հ տառաշրջութեամբ ան-ցած կը տեսնենք բազում անգամ, այլ երբեմն ալ անփոփոխ պահուած որոյ օրինակներն այլուր տուած ենք։ Այս կարգէն է նաեւ այս վասպու-րականը։

Գալով երկրորդ տարրին (պուր پور), սա՝ հին լեզուի մէջ որդի կը նշ-անակէ. ինչպէս քաջ կ՚ստուգաբանէ Խորենացին «Շապուհ»ի առթիւ որ որդի Շապհոյ ըսել է զոր բոլոր պարսիկ եւ օտար մատենագիրք Շահ-պուր* شاهپور =Sapor կը գրեն։

Ուրեմն «վասպուրական» կը նշանակէ azatazadif, azatazaneayf, վե-hazunif եւ այլ սոցին նման բարձր դիրքեր եւ տիտղոսներ**, եւ հեռի չէ որ մեր Վասպուրական աշխարհի անունն ալ նոյն միտք եւ առմամբ դր-րուած լինի, իբր վեհից եւ վեհազնեայց բնակավայր. բայց թէ ե՛րբ եւ ի՛նչ պարագայից մէջ, որոշ տեղեկութիւն մը չկայ։

---

* Մեր «Շապուհ»ը սորա մի աղաւաղեալ ձեւն է։

** Սոյնպէս կը մեկնաբանէ նաեւ Հիւպշման։

29. Բն. «պատ-տանհիշն» = پاداش որ առ մեզ պատիժ եղած է։ Բառերուն՝ ընթացքը զարուց, այլ եւ այլ հանգամանքներէ ազդուելով՝ իրենց նախնական նշանակութենէն հեռանալ կամ երբեմն ալ բոլորովին հակառակ իմաստի յանգիլը, լեզուաբանութեան մէջ, նորանշան երեւոյթ մը չէ։ Ո՞վ չգիտեր որ միեւնոյն լեզուի մէջ անգամ բառերը, ժամանակի շրջաններուն համեմատ, իրենց առումները կը փոխեն կամ կը յեղանակեն (modifer)։ կամ թէ մի եւ նոյն բառը, մի եւ նոյն մայր արմատէ սերած լինելով հանդերձ, արմատակից այլեւայլ ճիւղերու մէջ տարբեր առումներ կ'առնէ եւ կամ տակաւ եւ հետզհետէ կը փոխէ իր նախնի առումը։ Ասոնց օրինակները շատ եւ հանապազօրեայ են։

Ուստի՝ բնաւ զարմանալու տեղի չկայ թէ ինչո՞ւ մի եւ նոյն բառը, լեզուական մէկ ճիւղին մէջ բարի՝ այսինքն վարձատրութիւն առումը ունեցած է, իսկ միւսին մէջ չար, այսինքն՝ պատիժ։ Եթէ բուն նախնական իմաստին լաւ մը գրուի, պիտի տեսնուի որ, իրօք, երկուքն ալ մի եւ նոյն միտքը կը յայտնեն, այն է՝ «հատուցում» կամ «փոխարինութիւն», կ'ուզէ ի բարին լինի, կ'ուզէ ի չարն։

Զենդ pàiti (փոխարէն) եւ dâ (տալ) արմատները տուած են պհլ. pạddahishn, pạtdahashn, padashn որ հուսկ ուրեմն յանգած է ի پاداش արդի ձեւն։ Մեր «պատուհասն» ալ ինչպէս այս շարքին մէջն է. բայց անոր համար կրնանք աւելի մօտաւոր բառ մ'ընդունիլ իբրեւ նախատիպ այն է՝ pâiti-fraça զենդ ձեւը յորմէ պհլ. pât-frâç եւ պ. پاد فراه եւ پاد افراه ձեւերը կ'ելլեն։ Արդ՝ pât-frâçէն «պատուհաս»ին գալու համար, միայն fr խումբը հ ով փոխանակելու է. կամ աւոր մէջէն ալ միմիայն փ ձայնը որ վերջնոյ թէ յաճախ կը փոխուի հի. ինչպէս է ի ֆրաման, ֆրահանգ, եւն.։ Կուսմերին մէջէն ր ի կորուստը նոյնպէս յաճախ տեսնուած դէպքերէն է։ Դիտելի է նաեւ որ իմաստով ալ ուղիղ կը համաձայնի «պատուհաս»ը pat-fraçին հետ. քանզի پاد فراه ը պատժել պատուհասելումով կը գործածուի պարսկերէնի մէջ ալ։

Ամփոփելով ուրեմն կը տեսնենք որ

պատ-տանհիչ = պատիժ

պատ-հ(ր)աս = պատուհաս* ։

---

* «Պատիժ»ը չգտանք Հիւպշմանի մէջ. իսկ «պատուհաս»ը, ուրախ ենք որ, հիշա մեր իմացածին պէս մեկնած է։

Ղազար Փարպեցիին մէջ յիշուած «պատուրաս»ը որ մինչեւ հիմա բացատրուած չէ, ինձ համար ուրիշ ստուգագոյն աղբիւր կամ ծագում չունի քան մեր پادفراه-ը որ հատուցում կը նշանակէ։ Բաշխչութեան պէտք չկայ բառը իր իսկական ձեւին վերածելու համար, մի տառը միայն, ո՛ գիտէ ի՛նչպիսի պատահմամբ ընդօրինակողաց գրչին տակ շի փոխուեր եւ չպարզունակուեր է։ Մնացած բոլոր տառերը ճիշդ եւ իրենց տեղն են, որով կ'ելլէ «պատուիրաս», թուացնելով ծայրի «ը», որ, ինչպէս գիտենք, մեր այբուբենին մէջ որոշ եւ հաստատուն ձայն չունի. երբեմն իի կը զարնէ, երբեմն էի, երբեմն ըի եւ երբեմն այ ու ի։ Որով եւ կը ճշդուի վենետկեան ձեռագրին իմաստը, որպէս թէ ըսած լինէր.

« Բայց այժմ եթէ զիս կամս առնել, եւ զիմ օրէնս ունիս, եւ զերկգական երկիր պարգեւես, զգործ զայդ խեղ եւ քում ազգի եւ որում դու կամիս պատուիրաս (այսինքն՝ փոխարէն կամ ի հատուցումն) տամ մինչեւ յաւիտեան»։ Բառին բուն իմաստն աղբիւրը ծանօթ չլինելուն՝ բնական էր որ ներքոյն եւ իմաստին միտ դնելով՝ մի պարտաւորութեան նշանակութիւն տուող Վենետկեան Հայրք, ինչպէս որ ըրած են, «պատուիրս» կամ «պատուիրեր» բառ մը ենթադրելով, որոյ գործիականը լինէր «պատուիրաս»ը։ Հայ պատմագրաց վերաքննութեան պարագայ գիտնականաց ուշադրութեանը կը յանձնենք մեր այս տեսութիւնը։

Այս ալ աւելցնենք, այս գլուխը չփակած, որ գաղափարաց շղթայումը զարմանալի պատկերներ կը հանդիպադրէ բառերու միջոցաւ։ Ահա նոր շարք մ'ալ մեր միտքը կուգայ ճիշդ նոյն կաղապարի մէջ ձուլուած եւ մի եւ նոյն կէտէն (point de départ) մեկնած որ երանգի նրբութեամբ միայն կը զանազանուին, այն է՝ «պատահար, պատահ, պատեհ, պատիւ» որ իրենց նախնական پادفراه եւ پاد دهش ծագումը կը մատնեն եւ կը լրացնեն շղթային օղակները։

Վերի բացատրութենէն ետքը, չվախնամ ասելէ կա՞յ նորէն տարածուիլ եւ մանրամասնելու ասոնց փոխանցման կէտերն ու հանգամանքները։

Աւելորդ բան լինի ըսել, թէ մեկնակէտը գտնելու համար, որ dahishnը (دهشن=տուրք, տուչութիւն) հին մատենագրութեան մէջ (պհլ·ի եւ միջին պ·ի), բախտի՝ ճակատագրի իմաստով կ'առնուի. եւ ամէն բան որ գործողութիւնը կամաց ազատ կիրառութեամբ այսինքն ինքնիշխանաբար առնել ունեցած չէ այլ յակամայս, յանդէտս, յանակնկալս, զոր պիտի ըսէինք այսօր concours de circonstances fortuites կամ hasard, եւն., հիները վերին տուչութեան կամ նախախնամութեան կը վերա-

գրէին այս ամէնը ։ Ուստի դահիշնը մարդկային կամքէ կամ ակնկալութենէ դուրս դիպուած մը կամ բուն բառը գործածելով պատահում մըն էր, վերին եւ գաղտնի (occulte) զօրութեանց արտայայտութիւն * ։

Պհլ. « պատ » (զնդ. paiti) նախադրութիւն մ'է որ շատ իմաստներով կը գործածուի, գլխաւորները, զօ. pro, ad, ab, միանալով dahishn ի հետ, ա՛յն գաղափարը կուտայ ինչ որ մենք պիտի ըսէինք, զօ. « ըստ բերման բախտի, ըստ վերին ակնարկութեան, ըստ նախասահմանելոյն, դէպ լինէր, դիպուածով, հասանէր, պատահէր, ըստ դէպն տալոյ կամ պատահման իրաց » եւ այլ այսպիսի բացատրութիւններ որ արտաքոյ կամաց դիպում մը կամ եղելութիւն մը կը յայտնեն ։

Ահա այս դիմումներն են ճիշտ մեր « պատահար պատահ(ում) եւ պատեհ » բառերուն ալ յայտնածը, եւ շատ անգամ քով քովի եւ ձեռք ձեռքի տուած կ'երթան.

« Պատահար մի պատահելոց է » Ժողով. Բ. 14.

« Պատահար պատահէ ամենեցուն նոցա » Ժող. Թ. 11.

« Պատահար է յամենայնի » Անդ Թ. 2.

« Եթէ պատահեսցի քեզ մեղս » Ա. Թագ. ԻԸ. 10, եւ այլ բազում տեղեր ։

« Պատեհ » ին վրայ աւելորդ է խօսիլ. սա՛ « պատահ » ին մի հազիւ այլակերպեալ ձեւն է, թէ՛ շէնքով եւ թէ իմաստով ։

Իսկ « պատիւ » ը, թէեւ նշանակութեամբ մի քիչ հեռացած կ'երեւի, այլ ի խորն՝ դարձեալ նոյն պատաւ(ռահ)ն է վերջին վանկի անկմամբ պատւ կամ պատաւ ** = պատիւ որ է վարձ կամ փոխարինութիւն (բարձ՝ շուք՝ բարձրութիւն՝ եւայլն) ։

« Խօսեցաւ Տէր ընդ Ահարոնի եւ ասէ. Ես ահաւասիկ ետու քեզ զպահեստ պտղոց իմոց. յամենայն նուիրելոցն ինձ յորդւոցն Իսրայէլի՝ քեզ ետու զայն ի պատիւ, եւ որդւոց քոց յետ քո » ։

Թիւք ԺԸ. 8 ։

Ուր յայտնի կ'երեւի « պատիւ » ին ի վարձ կամ ի փոխարէն նշանակութիւնը ։ Իսկ հետեւեալ համարին մէջ կը տեսնենք որ մեկնութիւնը իւր հետն է.

« Պատիւ ետուն ինձ վասն վարձուց ».

Տովբ. Բ. 22 ։

Նոյնպէս եւ հետագայ համարներուն մէջ.

* Ծնունդ, բաշխ, բաշխ բախտի, հրաման ։

** Այս ամենուն մէջ ւ տառը փ ընթերցուածով ։

« Տուր նմա պատիւ ըստ արժանեաց »:

Սիրաք Ժ. 31:

« Որ բարւոք վերակացու լինին երիցունք՝ կրկին պատուոյ արժանի եղիցին. » Ա. Տիմ. Ե. 17:

Եւ ապացոյց որ իսկապէս վարձու կամ փոխարինութեան կ'ակնարկէ այս տեղ ալ « պատիւ »ը՝ երկու տող ստորեւ կ'աւելցնէ.

« Բանզի ասէ գիր.

— Մի՛ կապեսցես զդռունչ եզին կալոտւոյ, եւ՝ Արժանի է մշակն վարձու իւրոյ »:

Ուրեմն՝

մի գեղեցիկ եւ բազմանդամ ընտանիք կամ խումբ մը կը կազմեն մեր

պատիժ

պատուհաս

պատահ (ար, ում)

պատեհ

պատիւ

որոց ամենուն հիմն է « պաչաշ » եւ « պաչփրաւ* »:

30. Բնագիրը կը դնէ « մեռ կամկարթար » զոր հայապէս իմանալու համար պարտինք մի քանի յեղանակութեանց ենթարկել: Հնագոյն չրջանի Ա-ն գիտենք որ միջին, այսինքն՝ պահլաւեան չրջանի մէջ Հ դարձած է, չատ փոքր բացառութեամբ. զօ.

տաս=դահ, գաս=գահ, ռաս=ռահ, եւն.:

Այսպիսի պարագայից մէջ, կը տեսնենք որ, հայերէնը մէկ չրջանի միայն կապուած չէ. այլ դարերու երկար տեւողութեան մէջ կատարուած ձայնաչրջութեան ամէն երեւոյթը եւ տարիքը կը յիչեցնէ. Թէպէտեւ առաւելապէս Թոյլ՝ միջին (Սասանեանց վերջին) չրջանին կը պատասխանէ: Այսպէս ուրեմն ունինք.

դաս = գահ,
ակաս = ակահ,
պաս = պահ**, եւն.:

Իսկ հինէն

տաս = տաս(ն) = տաՃ.

---

* Հ հնչմամբ:

** Սոյն «պաս»-ն է Թերեւս և «տպաս»-ը, եթէ «զպաս» (օր. զ-եղծ, զ-եռ, զ-չար-իմ, եւն) յորում ս-ի փոխուած լինի զ: Ցիրուկ՝ «տպաս»-ը ուրիշ նշանակութիւններովը

Վաշ = Վաս* = կուճան.

Նորէն այլ փոխանակ նոյնութեամբ պահելու Ս գիրը, ինչպէս կը ներէր մեր այբուբենը, բուն հայերէնի ծ, ձ տառերով փոխանակած են, ինչպէս.

Մէս = մեծ** = նոյ. մեծ,
Սոխա = դղի եւ ձի։

Գալով «կամկարթար»-ին, սա մեր «կամակար»-ն է (դամաղիր՝ ինքնիշխան՝ կարող՝ հզօր) որուն վրայ «թար» բաղդատականը եկած է։ Մեր յիշածներէն «վատթար»-ը միայն կը տեսնենք սոյն համառօտ կազմութեամբ։

Եղիշէին «ապարթանեմ»-ին վրայ Araratsk մէջ*** մեր յօդուածը երեւնալէն յետոյ գիտնական Հիւբշմանին**** դրածը տեսանք մի եւ նոյն նիւթին վրայ։ Անկեղծութիւնը պարտք կը դնէ խոստովանիլ որ ոչ նուազ հիմնաւոր գտանք նաեւ նորա տեսութիւնները։

Մենք «ապարթարեմ»-ը առաջարկած էինք, առնելով «ապարթար» (بر) բաղդատականէն որ յաճախ ամէն ուրեք կը տեսնուի. իսկ նա قر ձեւէն բխեցնել կ'ուզէ պահել «ապարթան»-ը։

Երկու հայկազեաններն ալ ունին իրենց պաշտպանելի կողմերը։ Մէկը՝ بز-ը համեմատելով بز-ին, միւսը՝ تز-ը՝ تزفر-ին։ Թէպէտ առաջինին,

---

համդերձ, ունի նաեւ պահել-ելու՝ պահպանելու՝ խնամ տանելու՝ միտ դնելու պաշտ-ներն ալ։

« Պարտ և պատշաճ է այնոցիկ որ զօրէնսն ի ձեռին ունիցին՝ իբրեւանցն ճշմարտի-սպասել։ »

Ոսկ. Մեկն. Ես.
Հատ. ընթ. Հ. Թ. Վ.-ի Թոռնեան
Վիեննա, 1891. եր. 198։

Ուր յայտնի են միտ դնել, ուշ ունել կամ պահել պահպա-նել զիրաւունս իմաստները։

* Ցանցանքի մօօք, զօ. « Զգուշանեմ ինչ վնաս յառնս յայսմիկ ». Ղկ. ԻԳ. 4։ —— « Ո՞յր վնաս է. սորա՞ թէ հօր և մօր իւրոյ զի կոյր ծնցի » Յովհ. Թ. 9։ — « Յաղագս և ծանր վնասս դնէին » Գործ. ԻԵ. 7։

** Տես նաեւ Harlez (Manuel du Pehlevi) 282. և Darmest. Etudes Iraniennes Ա. 76։

Հիւպշմանի մէջ չգտանք։

*** Արարատ, 1903, Թգ. — Սեպտ., ը—Թ Հ. եր. 725—6։

**** Armenische gramm. I. 105.

ինչպէս ըսինք․ աւելի հանգիստ ենք՝ քան վերջիններն որ սովորաբար կայ
سوخن-ի մէջ․ Լաւագոյն է ուրեմն պահել եղիչներն բնագիրը, քանի որ
սխալ չէ (Տես նախ. ծան. 140)։

31․ Բնագրին փարսի Թարգմանութեան մէջ երկու բառ կը տեսնենք ուշադրութիւն հրաւիրող سوخن եւ جدر ։

Զաs-բարին մէջ զաs-ը որ եւ զա°s, տարակոյս չունիմ թէ մեր զատ-ն է (որիչ, անջատ) որոյ վրայ եկած է բար բաղդատա-գերադրականը, ինչպէս տեսանք ի «վատթար», «ապարթար», «կամկարթար»։ Սոյն յօրինուածով, եթէ ներելի ըլլար, պիտի ըսէինք «զատթար»։

Գտանք سوخن-ին որոյ բայարմատներն են سوخت եւ سوز կամ
سوز ․

Մենք տողերս համապատասխան ունինք (Չ-դ ծնունդ)՝ «զբօս» եւ «սպառ», յետոյ «զբօսնում» եւ «սպուժում»։ Արդ՝ եթէ լաւ մտադրուի այս երկու բառերուն մէջ եւ նոյն միտքը կը յայտնեն․ պատմած թեթեւ երանգաւորութեամբ մը․ «Սպուժում»-ը, յայտնի է որ, յանձն՝ յուղարկել՝ յուշակեալ․ կամ ուրիշ բառով՝ ցնցնալ ըսել է․ «Զբօսնում»-ն ալ որ divertissement (էյլէնմէք)-ի մօտ կը գործածենք այժմ, յանձունք միայն, դարձեալ իր նախնի նշանակութենէն ծագում առած եւ ընդարձակուած է, այն է՝ կասել յամել ուրիշ եւ ժամանակ անցընել։

Մենք այս բառը, այս վերլուծութեամբ, չենք տարբերեր առաջ․ հանգուցեալ Կ. Եպս. Նարպէյի հետ համաձայնութեամբ մ'ամթիկ, մասնաւորապէս ըրած էինք․ արդ՝ մեծ բաւականութեամբ տեսանք որ գերմանական Հիւբշմանն ալ նոյն լուծումը տուած է։

Հետաքրքրելի է այստեղ հայերէնի յարմարութիւնը՝ նոյնութեամբ հանելու բնագիրը։ Աւստի դրինք գրեթէ բառ առ բառ, այնպէս ինչպէս որ էր պատմութեան մէջ որոյ ողորկ յստակ ոճով խմբուած է։

«Քանզի Արտաւան հզօրագոյն է (քան զմեզ), չէ մարթ անպատեհել նմա եւ նորա հրամանէն դուրս ելլել»։

---

*لاوه کرپها خواهشنی ام اژ اوی اورتر دادار اورمزد

«Ամենայն խոնարհութեամբ կը հայցեմ այն ա վ ա ր թ ա ր Դատար Որմիզդէն»։
Խորդա—Աւեստա — Գլ. փաթիթ (զղջում). — փաղէնդ թըգմ.։

32. Բն. «Արադագակ» 'ի բայէն «արադագան(օ)» որ կը նշանակէ՝ շէկել շէկրշել, սազել սաւրել, կամ բուն բառը գործածելով՝ յարդարել զարդարել (ի յարդ ի զարդ ածել)։ Քանզի «արադ»ին ալ արմատն է «արադ»։ կամ ամփոփմամբ՝ «արդ» որ մեր «յարդարեմ»-ին ալ արմատն է։ ինչպէս որ patrast եւ païrast-ն ալ՝ «պատրաստեմ»-ին որոյ նորագոյն ձեւն է պիյրասթն։

33. Գնտակ մը կը դնեն գետինը եւ ձիաւորները արարչաւ մօտէն անցնելով ճոկանով կը զարնեն եւ կը թօցնեն զայն շատ հեռուները։ Տեսակ մը Cricket։

34. Բնագրին մէջ այս բառը «Վին-Արտաշիր» գրուած է։ Որչափ ալ հետազօտեցինք՝ յաջող եւ որոշ եզրակացութեան մը չյանգեցանք թէ ի՛նչ է ստուգիւ այս «վին»-ը եւ թէ ինչո՛ւ Արտաշրի անունը կը կրէ։ Զգիտեմ Nöldeke ո՛ւրկից առնելով Jagen (որս) կը թարգմանէ. իւր օրինա՞կն այնպէս ունի թէ ինք մի այսպիսի բացատրութիւն գտած է, եւ այս դէպքին՝ պէտք էր անշուշտ մի ծանօթութեամբ լուսաբանէր խնդիրը։ Մեր՝ Խօսնակար Փարսի առաջնորդը, յետ «Վին-Արտաշիր» դնելոյ ի թարգմանութեան՝ կը յաւելու ի լուսանցս. «Անուն է խաղի զոր Gars կը կոչեն եւ որոյ գիւտը կ'ընծայուի Արու-Զարջամհարին»*։

Այս անձը՝ իւր դարուն մէջ գերահռչակեալ հանճարեղ եւ հնարիմաց մի վէզիր էր, խորհրդական Խոսրովու Անուշաւանայ Պարսից արքայի։

Հնդկաց Դեւսարիմ արքայն իւր Դրան իմաստուններէն մէկուն հետ շատրինջ խաղի լուծումն առաջարկած էր Անուշ-րաւանին, պայմանաւ որ եթէ չկարողանայ մէջէն ելլել՝ բաժ եւ սակ վճարէ նմա (հարկատու լինի)**։

Երբ ի տարակուսի կայր Անուշաւան եւ շուարեալ էին խորհրդականք, յոտն կանգնեցաւ Արու-Զարջամհար եւ վստահ եւ խրոխտ չեչտով մխամըռնեցուց ամենն ալ թէ պայմանեալ ժամանակէն շատ առաջ կարող է ոչ միայն Հնդկաց արքային առեղծուածը լուծել, այլ մի նոր եւ ինքնահնար խաղ ալ ինք անոր առաջարկել ի լուծումն։ Արդարեւ ալ կէտ առ կէտ կատարեց իր խոստումը, շատրինջի առաջին ձեռնարկին (partie) մէջ՝ տարաւ (յաղթեց) Հնդկաց իմաստունը եւ իւրահնար խաղն ալ տուաւ անոր որ տանի Հնդկաստան։ Իւր առաջարկածն էր «Նարտ»-ը

---

* Մեր տեղեկութեան միջոցին ալ աւելց աւելի տեղեկութիւն մը չկրցանք քաղել խօսնակարէն։

** Չին առեններըը, թագաւորաց մէջ, իբրեւ այսպիսի առեղծուածներ առաջարկել ս վորութիւն էր։

զոր ի պատիւ առաջին Արքայից Արքայի Սասանեանց՝ « Վին-Արտաշիր » կոչեց ։

Այս է, այս խաղի մասին, Արեւելեայց մէջ հաստատուած զրոյցը (légende) ։

35. Թն. « չիր վէ վարդակ » զոր Փ. Թ.ը چير و ورق կը դնէ ։

Արդ՝ « ջիր »-ին համար տարակոյս չկայ թէ ինչպէս մեր « գեր »-ն է, ինչպէս ըսած ենք (Դոմ. եր. 16, ծան.) ։

Խնդիրը « վարդակ »-ին վրայ է թէ ի՛նչ է եւ թէ ինչո՛ւ « պանծ » թարգմանեցինք մենք, եւ միացնելով երկու որիչ եւ անջատ եզրները՝ « գերապանծ » գեղեցիկ բառը եյաւ հայերէն ։ Առանց մանրամասն բացատրութեան կարելի չէ ըմբռնել այս կէտը որ շատ կարեւորներէն է եւ կ'ընծայէ մեզ այն լոյծ հետաքրքրական եւ հիանալի յեղաշրջութեանց որք ա՛յնչափ գեղեցիկ գոյներ՝ ձեւեր եւ պէսպիսութիւններ գիտեն տալ բառերու ։

Մի երկար շարք բառից ընդ առաջ կ'ելլէ մեզ, այս առթիւ, որք, ի վերին երեսս, ո՛չ է կապ եւ աղերս չունենալ կը թուին իրարու հետ. այլ ի մօտոյ շօշափելով իրերը՝ կը տեսնենք որ ա՛յնպիսի մութ եւ հազիւ նշմարելի կապերով եւ ա՛յնպէս սերտիւ իրարու հետ կապուած եւ աղխաղխուած են որ բաւ՛ է միայն առաջին օղակին բանալին ձեռք անցընել, միւսներն ինքնին կուգան իւրաքանչիւրն իր տեղը գրաւել անխոտոր եւ լրացնել շղթայն ։

Փորձենք բացատրել, թէ եւ ոչ դիւրին ։

Մինչեւ հիմա տեսնուած օրինակներու եւ համդիտութեանց հետեւելով, « վարդակ »-ին հանդէպ պէտք էր որ կամ նոյնը եւ կամ « բարդակ » ձեւ մ'ունենայինք մենք ։

« Վարդակ »-ը նոյնութեամբ չունինք, այլ սակայն « բարտ » արմատ մը կրնանք նշմարել մի քանի չինուածոց մէջ ։

Առնենք, զօ. ամբարցակ-ը որոյ նշանակութիւնն յայտնի է (տեղի բարձր, բուրգ, աշտարակ, թումբ) ։ Թօթափենք առաջին եւ վերջին վանկերը, առաջինը՝ իբրեւ մասնիկ եկամուտ ամ որ եւ ան եւ իսկապէս համ որ իւր զուգորդ « համբարտակ »-ին վրայ յայտնի կը տեսնուի ։ Իսկ երկրորդը՝ իբրեւ պահլաւական ածանց (ակ) որ ամէն տեղ կը տեսնուի, ինչպէս են գումարցակ, հրովարցակ, վանդակ (բանտակ), ֆանդակ, եւն., եւն. ։ Որով կը մնայ պարզապէս « բարտ » ։

Արդ՝ ի՛նչ է այս « բարտ »-ը ։

Առաջնորդող թելը գտնելու համար. երկու իրարմէ անբաժան գաղափարներ պէտք ունինք այս տեղ ի մտի պահելու, մին կուտելու՝ դէ-

կծելու, չեղծելու, չսանձարձակելու։ Միւսը՝ վերամբառնալու՝ բարձրանալու՝ կանգնելու։

Այս երկու գաղափարները անհամեմատ եւ համաձայնաբար մի եւ նոյն գծի վրայ չեն, այլ ստորակարգութեամբ կապուած են միմեանց հետ։ Բուն առաջինն եւ իսկական գաղափարն է գետնէն վեր ելլելը, իրարու վրայ դնելու գաղափարը, իսկ բարձրանալը նորա բնական հետեւանքն է. զի ինչ որ չեղջ չեղջ իրարու վրայ կը դիզուի՝ բնականաբար կը բարձրանայ։ Գաղափարաց այս վերլուծութիւնն է որ պիտի սա յայտնէ ամբարտակ բառին մը բանալին։

Ցինուէ «ամբարձումն» որոշ «բարձ»-ը դատենք. թէեւ սա՝ ձեւերն մէջ անբարդ է (որոյ պահլաւականը կը գտնի նոյն «ամբարձման»), ի բայից انباردن *եւ* انباشتن *որոց երկուքն ալ ժողովել՝ դիզել՝ լեցնել կը նշանակեն, կամ բուն բառը գործածելով ambarden hambarden* (انبار)*։*

Նոյնն է նաեւ բարդելը քանզի որայից չեղջերն կ'ըսուի «բարդ»։

«Եւ այրեաց զորայսն, եւ կալսաւանգոյն հնձեալսն, ի բարդից մինչեւ ցհանդձաւորն»։ Դատ. ԺԵ. 5։

Յայտնի է որ բարդութեան պիտի հետեւի բարձրանալը. ուրեմն «բարդ»-էն մեկնելով կը տեսնենք որ կատարելապէս կը լուսաբանուի ամբարտակին կազմութիւնը, այն է բարդ ի բարդ իրարու վրայ հանուածուելով բարձրացած մի ահագին շէնք։

Նոյնն է նաեւ «բերդ»-ը, մի ձայնի եւ եթ փոփոխութեամբ։

«Ամբարտակ»-ը կը մեկնէ նաեւ «ամբարտաւան»-ը՝ «ամբարհաւանճ»-ը զորս կ'իմանանք իբր ամ-բարտ-(հ)աւան եւ ամ-բար(տ)-հա-(ւան)ճ. այս տեղ իմաստը բարոյական բարձրութեան աւելի հակելով՝ իբր՝ հաւանեալ եւ հաճեալ ի բարձրութիւն (գոռոզ եւն.)։

Նոյն «բարտ» կեդրոնին վրայ կը դառնայ նաեւ «հպարտ»-ը, անկապրութեամբ եւ լծորդափոխութեամբ տառից, ինչպէս Հիւպշմանն ալ կը յիշէ։

Այս շարքին մէջ կուգայ բնական կերպով կը զետեղի նաեւ «ամբառնամ»-ը որոյ երկրորդ բայարմատն է «ամբարձ» եւ պարզ եւ մերկ արմատ՝ «բարձ» որ կը մատնէ իսկոյն զա բարձր»։

Ուրեմն ր-ի կարեւորութիւնը երկրորդական է. կրնայ ռ-ի փոխուիլ ձ-է առաջ (ինչպէս հայերէնի մի օրէնքն է), եւ կամ իսպառ ալ անհետիլ

ինչպէս է 'ի բնէն (վերամբարձ ; բարձրունք ; բարձր , հզօրն, ևլն :)* :

Սոյն « բարձ »-ի մի այլապատկութիւնն է նաև « պարծ »-ը ; և աւելի յառաջ մինելով պրակի բանին , նաև՝ « պանծ »-ը , որոց բնիկները մի և նոյն լեզուի և մի և նոյն գաղափարէ չուրջը կը դառնան :

Հաւաքելով ուրեմն բնագրներից ցիր ու ցան անձանօթները՝ կ'ունենանք հետևեալ ամբողջ գերդաստանը .

(Հ) Ամբար (եմ)
(Հ) Ամբառ (նամ)
(Հ) Ամբարու (ակ)
Ամբարու (աւան)
Ամբար (հաւան)
Ամբարձ , բարձ , բերձ , բարձր , պարծ , պանծ ,
Բարդ , բերդ** :

Ուրեմն բնագրին « ջեր - վարդակ »-ը « գերապանծ » հանելով ի հայ՝ բուն իմաստը գործածեցինք ; ոչ թէ թարգմանել :

36. Nöld. եզակի կ'իմանայ, և, «քչեց վրայ հասաւ Արտաւան» քսելով միաւորութեան գաղափարը Արտաւանի'ն միայն կը յատկացնէ , Արտաւանին ընկերացող այրուձին չյիշելով բնաւ :

Իսկ մեր առաջնորդը այրուձին ալ հետ առնելով բացայայտապէս կ'ըսէ « եւ Արտաւան եւ հեծեալք վերայ հասան (հասանին) » . բնագիրը կը դնէ : « եւ Արտաւան հեծեալ վերայ հասան » :

Ծանօթարարին հետ կրճտցինք այսկէտը եւ փոխել առնենք թէ բնագրին մէջ « եւ » շաղկապի բացակայութիւնը եզակաձին միանցնել կը թուի

---

* Նշանակելի է որ պ. « բուրդ » բառ մ'ալ կայ , առ պուետս յատկացած , որ բարձր կը նշանակէ , մանաւանդ հասակի վրայ խօսելով , և որ « բերդա »-էն օտար չթուիր , նոյն բնաբանիքն է անշուշտ ; վերջին ձայնի միայն փոփոխութեամբ որ յատկացած է :

** Թերևս և « բուրդ »-ը , խ ճ ճ ո ւ ա ծ՝ խ ա ռ ն ո ւ ա ծ՝ չ ե ղ ջ ո ւ ա ծ-ի գաղափարէն մեկնելով , զի « բերդ »-ը « բուրդ »ի իմաստով գործածուած կը տեսնենք Դնկ. ի մէջ , եթէ ընթերցուածն ուղիղ է .

« Իսկ եթէ լսիցեմք զկատաղ ուրուք՝ յորժամ կրեղոք բառնիցէ , և զարս ընդ երկինս ամբառնայցէ, և ի բ ե ր դ գ ե ղ շրջեսցի, և ցնցոտիս պատեալ, անդէն վաղվաղակի խաբեսցայ, և զթիւ և կեղծաւոր կոչիցես » (Ոսկ . Մեկն . Գաղ . — Հատ . Ընթ. եր . 184) զոր Հ. Թ. կը մեկնէ ի ծանօթութեան « Հ ե ր ա ր ձ ա կ , մ ա զ ե ր ը ե ր կ ա յ ն ձ գ ա ծ » — բանք տէրվիշ որոյ մազերն ալ խճճուած թողուած են անփութօրէն ուսերն ի վար :

Զգինելմ ուրիշ տեղ ալ կա՞յ այս իմաստով :

գործողութիւնը. սակայն նա՝ վերջին « հումանդ » բառին յոգնակի ձայնն առարկելով պնդեց իւր թարգմանութեանը վրայ։ Կը տեսնենք որ երկու կերպերն ալ պաշտպանելի փաստեր ունին եւ նիւթն աւելց աւելի կա-րեւորութիւն չունենալով, մենք մեր առաջնորդին հետեւեցանք պարզա-պէս, ենթադրելով, Փ. Թ.-ին հետ, թէ շաղկապը ինկած լինի։

37. Խոժոռել ոստամտելու մօտ է այս « դժուարիլ »-ը. եւ տե՛ս, ո՛ր-պիսի հարազատութեամբ, կամ ճիշտն ըսելով՝ նոյնութեամբ կը հանէ հայերէնն զբնագիրը որ ունի « դուշ-խար »։

Արդ՝ մօտէն վերլուծելով կը տեսնենք որ զնդ. hu-ar, khuar որոյ սկզբնական ձեւն է hu-â-thra որ կը նշանակէ դուր, դիւրին, ախորժելի, հաճելի, տուած է մեր « ուար »-ը։ Սորա վրայ գալով دش (դուժ*—դժ) եւ խ-ն իյնալով ձեւացած է պ. دشوار հյ. դժուար։ (Հիւպշմ. Տարմա. եւ Հարլէզ)։

Սոյնպէս ձեւացած է նաեւ մեր « դժպհի »-ն որ կը լուծուի 'ի դժ եւ 'ի պհի որ է պէհ (ب) որ եւ վեհ, որով դժպհի կը լինի « ոչ-բարի »։

38. Այս տեղ բնագրին մէջ «ապ»ի յիշատակութիւն չկայ, այլ պար-զապէս սուսխա կը գործածէ որուն մէջ, ձայնաւորները մի քիչ խառնելով, մեր « ձի » ձայնն յայտ ակներեւ է։ (Տան. 25 եւ 50)։

39-40. Այս երկու բառերուն տեղ թէեւ աւելի ընտել եւ սովորա-կաններ ունինք հայերէնի մէջ, զօ. չարակնութիւն եւ դժկամակութիւն կամ չարակամութիւն. այլ մենք, բնագրին հետ կարելի եղածին չափ նոյնութիւն պահելու համար, دش چشمی -ն « դժակնութիւն » եւ « վատ-կամակի »-ն՝ « վատկամութիւն » թարգմանեցինք։

41. Բնագիրը, փոխանակ դէպք՝ եղելութիւն եւն. ըսելու, « դա-տաստան » բառը կը գործածէ. դաստան չիգոն (چه گون) էր. այսինքն՝ « ինչ հրաման որ տուած էր » կամ « ինչ կարգադրութիւն որ հրամայ-ուած էր »։ Փ. Թարգմանութեանն մէջ դաստանի տեղ դաստան կը կար-դանք, որ նոյնին համառօտեալ մի ձեւն է։

Արդի լեզուի մէջ داستان բառը հին دادستان ին դատաստանական ա-ռումէն բաւական հեռացած է եւ մի՛ միայն դէպք՝ անցք՝ եղելութիւն ի-մաստով կը գործածուի այժմ. այլ հինը իւր արմատական բուն իմաստը (դատաստան, վճիռ) միշտ պահած է եւ այն հիմը յիշեցնելով է միշտ որ

---

* Նոյն « դուժ » (դուշ)-ն է նաեւ մեր միւս « դուժ »-ն 'ի « խուժդուժ » որ և առանձին ալ գործածուած կայ։

ինչպէս կուտայ այժմու իմաստն ալ։ Եւ دستان-ն ալ որ արեւելեայ քերթողականին մէջ մի առանձին պատկեր կը կազմէ, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ դաստան-ին սեղմեալ մի ձեւը, քանզի երեւելի անցից կամ դիպաց վրայ կը յածի միշտ دستان-ը։

Պարսկ. մի հին՝ խարխլած եւ պակաս ձեռագիր մը կայ մեր մօտ, Տէֆթուրի մը նուէր, որ կրօնական խորհրդութեանց վրայ փուրսիշ եւ պատասխանով յօրինուած մի հաւաքածոյ է (casuistique), հաւանականաբար Վենդիդադ* էն քաղուած, յորում, հետաքրքրական է հայու մը համար, ամէն հարցման վերջը տեսնել چه دادستان ? (դատաստանն ի՞նչ է)։ وجر چون ? (վճիռն ի՞նչ է)։

Մենք ալ մեր տեսակէտով կը կրկնենք հարցումը թէ—վճիռ-ն ի՞նչ է։

— Պահլաւերէնի մէջ «վճր» կը լսուի բառը, բաղաձայններուն ամէն ձայնական չարժում տալու կարելիութեամբ։ Ուրեմն մարթ է բառը փակ ա-ով վաճառ ալ կարդալ, վըճառ ալ, վըճիր ալ։ Հիւպշմանը կ՚ըսէ թէ այս տեղ ռ-ի տեղ ր-ի կ՚սպասուէր։ — Այս բաղաձայններու փոխանակութեան մասին ալ, որչափ մենք տեսանք, հաստատուն օրէնք մը չկայ, այլ մեծ պէսպիսութիւն եւ զանազանութիւն կը տիրէ։ Մի եւ նոյն բառը, կը տեսնենք որ, մի եւ նոյն կամ մի փոքր տարբեր իմաստով՝ այլ եւ այլ մերձաւոր ձայներով գրուած են։

«Գազ» արմատէն ունինք, զօ. ընտիր չարք մը բառից որ էապէս հիմնապէս նոյն մնալով հանդերձ նախնական նշանակութեան մէջ, գրի մը՝ ձայնի մը փոփոխութեամբ այլ եւ այլ հիանալի երանգներ առած են (եր. 176 — Ծան. 88)։ «Գազ»-էն ձեւացած է գեզ, գէզ, գիչ, (գզել)։ գիժ, կիժ, կիճ, կէզ (կիզ-ում)։ Եւ «գեղ» արմատէն մեկնելով ունինք գեղեց (իկ) որ անտարակոյս գեղց-ի տարածեալը պէտք է լինի, քանի որ ունինք գէղծ 'ի ցգեղծ (այս. տգեղ, անշնորհք), եւ խեղծ 'ի ցխեղծ։

Ինչպէս ունինք շտապ եւ ստապ, դզի եւ ձի, ահ՝ վախ՝ պախ եւ պակ եւ այլ այսպէս շատեր որ ուրիշ առթիւ պիտի տեսնենք։

---

* Ըստ փարսիներու աւանդութեան Աւեստայն 21 մասէ կը բաղկանար որոց երեքը միայն կայ այսօր. Վենդիդադ, Վիսպարատ և Եասնա որ և յասն կամ յազն (եան, եզն, եզէշն)։ Ասոնց կարգին է նաեւ Խորտաւեստա որ օրհներգութեանց բովանդակութիւն մ'է և մի քանի մեկնողականներ ալ փազենդ և փեհլեվի լեզուով, զոր. Դենկարտ, Դատաստան Դենի, Բունդահիշ, Արդա-Վիրաֆնամա, Շայաստ, նէ լա շայաստ, Նիրանգաստան. Անդարձ Ադրբադայ, Մայնուխրատ, ևն. որք բաւական հարուստ մատենագրութիւն մը կը կազմեն։

Գալով «վճիռ»-ին, ասոր ալ ռ-ն հաստատուն չէ, քանզի կան բառեր որ ռ-ով ալ անցած են ր-ով ալ, զօ. ռամ եւ րամ, ռահ եւ րահ (ռամկու, ապարահ), ռազմ եւ պատերազմ, եւ այլն։

Աւելի զգալի օրինակ մը տալու համար ըսենք թէ նոյն վճիռ-ին մի այլ ձեւ եւ ընթերցուածն է մեր վճար-ը որ իր յետոյ առած երանգները թօթափելով կ'երթայ կը նոյնանայ նշանակութեամբ ալ վճիռ-ին հետ։ Քանզի ի՞նչ է վճարելը. — Գործ մը ի գլուխ հանել՝ վերջացնել։ Ի՞նչ է վճիռը. — Գործի մը վրայ վերջին խօսքը ըսել ըսա որ անդին այլ եւս բան չկայ ակնկալելի*։

42. — Այսինքն՝ «Թողութիւն պէտք է խնդրես»։ Այս կտորը մեզ չափազանց յայտնեցուց մինչեւ որ վերի իմաստը պարզեցինք։ Nöldeke կ'ըսէ. «արդ՝ քու թողութեանդ համար խօսէ՛ եւ զղջում զգա՛» (nun sprich zu deiner Entschuldigung und zähle Reue»։ Տեղւոյն եւ իմաստին շատ յարմար եւ պատշաճաւոր թարգմանութիւն։

Մեր օրինակը ո՛չ միայն սեղմ եւ անզօր բառերով է զոր մեր Փ. տառադարձըն ալ ամբողջապէս չէ հասկացեր եւ մութ եւ շփոթ թարգմանութիւն մը տուեր է։ Նոյն գործոյն մէջ մէկ ընդ առաջ եկած այսպիսի հարցերուոց հոգեկանին յետաքրքրութեանց վրայ ընթերցողին մի աղօտ գաղափար տալու համար՝ մանրամասնենք քիչ մը այս կտորը։

Մեր բնագիրն ունի.

«Նոուշ» զոր Փ. Թ.-ը كنون (այժմ) կ'իմանայ, եւ է արդարեւ։

«Բուզիշն»** ամէջայլուՆայ՞մ = զոր «պատիժ» կը թարգմանէ՝ Ռօ-դակերը որ չէ։ Հաւանականաբար Nöld.-ին իմացածին պէս, «ասա՛, խօսէ՛» պէտք է իմանալ, թէպէտ եւ առաջին զէմը է բայը։

«Պատիկ-մանկակ»։ Ահա մէկ քար գայթակղութեանց զոր չհասկանալով Տէպթուրը կը գնէ پدرانه (հայրաբար). այլ կը փութայ ուղղամտաբար նշանագրել վրան թէ տարակուսական է։ Այս իմացուածով խօսքը կը լինի.

«Եւ այժմ զարմանին ըսեմ քեզ հայրաբար եւ մտիկ ըրէ՛»։

Բայց այս իմաստը յարմարողաբար է եւ ոչ բառերուն բուն հոգիէն բղխած։ Տեսանք որ بكوى -ի mode-ը եւ դէմքը շատ հաստատ չէ. پدرانه

* «Զի մի՛ կարծիցի եթէ չկարիցէ վճիռ իրացն առնել»։

Ոսկ. Մեկն. Ես. Հատ. ընթ. եր. 238

** Ի «բուզ» արմատէն որ է մեր բ ո յ ժ ը (զարման, թողութիւն), որ և բ ո յ ծ. եւ և անշուշտ բ ո յ ս։

սխալ ընթերցուածի արդիւնք , եւ انكار -ը մերկ ընել՝ խելամուտ նշանակելու համար բռնաբարութեան պէտք ունի ։

Այլ եթէ «պատիկ-մանակ»-ը որուն մէջ رد -ի տարբերքը բնաւ չկան, աւելի պարզ ձեւի մը վերածելով կարդանք «պատ-ման* (ակ)» որ «պայման»-ին նախնական ձեւն է , միացած բոլորին իմաստը կը ճշդուի եւ կը յստակուի ։ انكار ալ՝ յայնժամ իւր իսկական «համարել» նշանակութեան կը դառնայ եւ խօսքը լրովին կը պատասխանէ Nöldeke-ին իմացուածին ․ այն է՝ «Թողութիւն խնդրելը պայման համարէ՛ քեզ»։

Մեր հմուտ Տէսթուրը կատարելապէս համաձայնեցաւ մեզ այս մասին , երբ իրեն պարզեցինք մեր վերլուծութիւնը ։

43. Բն․ «ան-բին-բու դին» անտես լինել աչաց , աննշմարելի , չերեւալ , գոց մնալ , իմաստին աւելի ու ձգելով վտանգ թարգմանեցինք ։

44․ Այս համարը Nöld. մի քիչ տարբեր կերպիւ կուտայ , նա կ'ըսէ ․
«Ո՛րչափ պիտի տեւէ դեռ ժամանակին իշխանաց որք կը տիրեն այլ եւ այլ աշխարհներու վրայ ։ Ի՞նձ արդեօք թէ իմ որդւոցս եւ կամ մեր ազգատոհմին վիճակեալ է հասնել աշխարհի միահեծան տէրութեան»։

45․ Նոյն հեղինակը դարձեալ այս համարին մէջ գործածուած «երկոտասանք» բառին առթիւ գրելով կ'ըսէ թէ Duagdhn է (անծանօթ բառ) զոր ընդօրինակողք տառի մը աւելացութեամբ ‎دوازد‎ ըրած են եւ թէ , կ'ըսէ , անկարելի է որ երկոտասան աստեղք** միահաղոյն վար իջնան ։

Իրաւ է , սակայն հարցումը Եօթնից եւ Երկոտասանից վրայ լինելով՝ պէտք է որ պատասխանին մէջ ալ այս անուններք յիշուէին ։ Ուստի բնական կ'երեւի ինձ որ այս բառը իսկապէս duazdehn լինի , ինչպէս մեր օրինակին մէջ ալ կը տեսնենք ։ Եւ որովհետեւ պատճառ մը չունինք մեր օրինակը նուազ ուղիղ համարելու քան Nöldeke-ինը , շատ հաւանական է որ այս բառը նորա օրինակին մէջ խանգարում կրած լինի ընդօրինակողաց կողմէն ։

Գալով աստեղագիտական ճշտութեանց , այսպիսի ախտարքական գրուածոց եւ քաղդէական լեզուի մէջ արդի գիտական ծանօթութիւններ որոնելը՝ աւելին եւ անկարելին պահանջել է անշուշտ ։ Փոխանակ ու-

* Harlez անդ 223 եւ
Darmest. 1. 67.

** իմա՛ Համաստեղութիւնք (Constellations)։

բնին գիտականօրէն ուղղել՝ ճշտել՝ բացատրել ջանալու, որ իմ նպատակէս դուրս ժամավաճառութիւն է, կը շատանամ ես տալ իմ բնագիրս ա՛յնպէս ինչպէս է, որ կը տեսնեմ թէ շատ մը կը տարբերի գերման գիտնականին օրինակէն ։

Նա կը կարդայ, զ.

«Արամազդայ աստղը դարձեալ իւր գագաթնակէտը հասած է եւ Mars-ի եւ Venus-ի կողքին կը գտնուի. Haftôrang եւ Առիւծ նորա եզերքն են կեցած»։

Իսկ մերը բոլորովին ուրիշ կերպ ։ Երկուքն ալ միապէս մութ եւ ճապաղ ։

Այս մթութեան դարմանելու համար մեր Փ. Թ.-ը ախտաբանական մեկնութիւն մ'ալ իւր կողմէն կը յաւելու, ոչ նուազ մութ եւ անիմանալի զոր զանց կ'ընենք ։

46. Բնագիրն է هفتورنك զոր Խօտաբարէն իրմէն. ստուգեցինք թէ Աւեստական «Հաւթօ-Իրինկա»-էն բարդուած է եւ Եւթն Արջ կը նշանակէ, ինչպէս Տարմոթերթերն ալ կը դնէ ։

47. Nöldeke-ին մէջ աղջիկը քիչ մը à l'européenne կը խօսի. «Շատ ազնիւ կը նկատեմ այս (ըսածներդ), կատարենք ինչ որ կը հրամայես»։

48. Այս «մեծասար» բառը մին է այն հարազատ ապացուցածներէն որ հիանալի կերպով ի լոյս կը դնեն հայ լեզուին առաւելութիւնը ոչ միայն թարգմանելու՝ այլ եւ ի վեր հանելու եւ ճշդելու բնագրին բուն իմաստը ։

Ոչ ոք հասկցած է, յիրաւի, թէ ի՛նչ է այս բառը ։ Խօտաբարը բնաւ չէ առեր իւր թարգմանութեան մէջ, եւ յետոյ, երբ առիթ ունեցանք պարզելու իրեն մեր հայեացքները՝ մեծաւ ուրախութեամբ ընդունեց եւ նշանակեց ։ Հաւանական է որ ուղղէ իւր նոր տպագրութեան մէջ ։ Իսկ Nöld., מםאבאר ընթերցուածը տալով հանդերձ՝ կը տարակուսի ճշտութեանը եւ անգիտութիւն կը խոստովանի ։

Արդ՝ այս առթիւ, մենք մի անգամ եւս ի դէպ կը համարինք յիշել. այն բազմիցս յեղյեղեալ ճշմարտութիւնը թէ փէհլէվի բառի մը ընթերցուածին վրայ ոչ ոք կրնայ բացարձակապէս վստահ լինել շատ անգամ. ո՛չ ապաքէն բառի մը մինչեւ 648 տարբեր կերպով կարդացուած լինելը

գիտենք*։ Ընթերցուածոյն ճշտութեանը երաշխաւոր հանգամանքներն են. մէկ կողմէն տեղական իմաստին պահանջումը, միւս կողմէն աւանդութիւնը, հուսկ ապա եւ մանաւանդ՝ խնդրական բառին գոյութիւնը թէ՛ հին եւ թէ Նպ.-ի եւ կամ կողմնակի ճիւղերուն միոյն մէջ։

Սոյն հիման վրայ յենելով կ'ըսենք ուրեմն թէ որովհետեւ բնագրին «մեսաասար»-ը հիանալի նոյնութեամբ ունինք մենք մեր «մեծաասար»-ին մէջ, թէ՛ իբր կազմութիւն եւ թէ իբր նշանակութիւն, ընթերցուածին վրայ այլ եւս տարակուսելու տեղի չմնար բնաւ մեզ։

Ցիրաւի մեսա-ին մեծ լինելը արդէն գիտենք. Գիտենք նաեւ թէ մեր սար-ն ալ, խնդրէ զուր ուրիշ առումներով հանդերձ, կահ՝ կարասի՝ կազմած՝ զարդ՝ զէնք նշանակութիւններն ալ ունի որ բուն մեր նիւթոյն կը կը պատասխանէ. քանզի սա կը պահանջէ հոյազարդ՝ հիակերտ՝ մեծարուեստ բան մը. եւ այս իսկ է ճիշտ մեր բառին ալ այս տեղ տալիք իմաստը։

49. Բնագրին մէջ «ճօճան ու դինար» կ'ըսէ։ Ճօճանը կը կարծուի թէ ժամանակի ընթացիկ դրամն էր, բայց թէ ի՛նչ տարբերութիւն կար ատոր ու դինարի մէջ՝ յայտնի չէ։ Այսօր ալ սովորական ասացուած մ'է դրամ ու դեկար կ'ըսուի՝ անորոշաբար ոսկի արծաթ ըսելու համար։

Եղիշէի մէջ ալ կը հանդիպինք մի այսպիսի բացատրութեան «դրամ եւ դահեկան» որոյ նոյնպէս դժուար է իմանալ զանազանութիւնը։

Nöld., քանզի իւր լեզուն չէր ընձեռեր այն նոյնատիպ հարազատութիւնը, «ոսկի եւ արծաթ փող» (Gold-und Silbermünzen) ըսեր անցեր է, մինչդեռ մենք, իմաստին հետ, բառերն ալ կարողացանք պահպանել։

50. Այս տեղ ալ կը կրկնուի այն դէպքը որուն ակնարկեցինք 25 եւ 38 համարներուն մէջ։ Այս անգամ ալ բնագրին մէջ պարզապէս «սուսիա» կը կարդանք եւ ոչ սապ կամ այլ ինչ. որ միանգամ եւս կը հաստատէ թէ նոյն «սուսիա» է ճիշդ համազօրը մեր «ձի»-ին։ Այս դէպքը կուտայ մեզ բանալին՝ նաեւ այն կարգ մը փոխանակութեանց յորս, ինչպէս ըսած ենք, մեր բուն հայկական տառերն (ծ, ձ, ց) ընդ առաջ կ'ելլին օտար (ս, զ) ձայներու։ Արդ՝ ինչպէս գիտել տուինք արդէն, բառնալով ու ձայնականը սուսիա-էն՝ կ'ունենանք զուտ սսիա զոր ոչ միայն զարմանալի չէ, այլ եւ զուարճալի է տեսնել լուծեալ ի մերումս ի «ըղի» եւ մանաւանդ ի «ձի»։

---

* Darmest. Et. I ran· II. 59.

51. Հոս ալ հայերէնի գերազանցութեան մի հիանալի դէպքը կը ներկայանայ։ Բնագրին մէջ գրուած է אלהת զոր իմ Փ. Թ.-ս հետ կը կարդամ «ալ հա°թ» (hաք-ին փակ ա-ը է-ի մօտեցնելով)։ Արդ՝ «ալ»-ը (ﻝ-ի չըլլալ ձեւ) յաճախ կը տեսնենք պհլ. մատենագրութեան մէջ, արգելական՝ զգուշական եւ տարակուսական պարագաներուն, «մի», «մի՛ թէ», «մի՛ պուցէ» նշանակութեամբ։ «Հաթ» կամ «հեթ»-ը ուրիշ բազում տեղեր ալ հանդիպած եւ ստուգած ենք։ Մեր «եթէ»-ն է պարզապէս որով ալ «հաթ»-ը կը պատասխանէ ճիշտ ու ճիշտ, ինչպէս դրինք. մեր «մի՛ պուցէ»-ին իսկ մեր «մի՛ թէ»-ին (միեթէ) հետ բոլորովին կը նոյնանայ։ Nöld., հայերէնի այս առաջնորդութենէն զուրկ, մութի մէջ ձգեր է «հաթ»-ին նշանակութիւնը, اگر (եթէ) իմաստը զատած ըլլալով հանդերձ։

52. Մեր օրինակին մէջ կը կարդանք.

«Աչքդ որ Ջերահի վրայ ինկաւ»· այսինքն «ծովը որ տեսար»։

Nöld.-ի մէջ այս Ջիրահի ընաւ յիշատակութիւն չկայ։ Նա պարզապէս կը դնէ «denn sobald dein Fuss? ins Meer hineingekommen», (ոտքդ ջուրը դրածիդ պէս)։ Բայց շատ վստահ չենք ըլլար այս ընթերցուածին վրայ, քանի որ հարցական նշանով մը կը վերջացնէ խօսքը։

Փալով թէ ի՛նչ է այս Ջերահը, կամ այս անուն լճի մը գոյութիւնն ընդունելու է Փարսի կողմերն յայնժամ երբ կը ճանապարհորդէր Արտաշիր եւ կամ թէ օյ ; -ով պարզապէս ծով հասկնալու է, ինչպէս բերանացի հաղորդեց մեզ Խոստեարը, հաստատելով այն հիման վրայ թէ Աւեստական լեզուի մէջ ծով կը նշանակեն zajr, zaŕa, žajr, saŕa, յորմէ անշուշտ دريا ։

Արդ՝ Պարսկաստանի մէջ, գոնէ՝ հիմա, այս անունով ջուր չկայ. հին պատմութեանց մէջ յիշուած կը գտնենք օյ ; անուն լիճ մը որ Բիրմանու եւ Խորասանի մէջ տեղուանքը, Աւղանստանի այժմու սահմանագլխին վրայ կը գտնուէր, Սիստանու նահանգին մէջ, որ այժմ ցամաքած է։ Բայց Արտաշիրը այն ջուրին եզերքը քերելու համար շատ շատ խոտորելու է ճանապարհէն. եւ երկա՛ր եւ մանուածոյ եւ անօգուտ պըտոյտներ ընել տալու է Ուէյէն Սպահան եւ անտի Ստահր հասցնելու համար։

Անորոշ կը մնայ այս ջուրը թէ ո՛ւր եւ ո՛րն էր։ Հաւանական կը մնայ ուրեմն օյ ; -ով دريا կամ պարզապէս ջուր հասկնալ։

53. Բնագիրը «դաման անդախտ» կ'ըսէ։ Յայտնի չէ թէ ի՛նչ է այս դամանը, երեւի գնդողական մի գործիք է, թերեւս astrolabe

ըմռուածը, ինչպէս կ՚ենթադրէ մեր Փ. Թ.-ը։ Nöld.-ի մէջ այսպիսի յիշատակութիւն չկայ. նա պարզապէս « դիտողութիւն կատարեց » կ՚ըսէ. (stelte sofort Beobochtungen)։

54. *Այս աստղաբաշխական մութ բացատրութեանց վրայ* Nöld.-*ի մէջ ալ լոյս մը չգտանք։ Մեր Փ. Թ.-ն ալ ոչ նուազ աստղաբաշխական մթութեամբ կը փորձէ պարզաբանել։*

55 *Բն. « վաղ ի արդակ » զոր* باد اردا مانند *կը դարձնէ մեր Փ. Թ.-ը։ Ուրչափ ալ հետաղօտեցինք՝ չկարողացանք գոհացուցիչ մեկնութիւն մը գտնել այս բառին, ինչպէս ոչ ալ գերման գիտնականը։*

Տեղւոյն բերմունքէն եւ Ֆերդուսիին چو باد دمان *բացատրութենէն կը հասկցուի որ « արգա »՝ մի ուժգնութիւն եւ սաստկութիւն յայտնող բառ լինի։*

Darmesteter-*ի մէջ կը կարդանք այս մասին.*

« Le vent *Artak* répond peut-être au *vâta daresehi çrira,* premier déguisement de Bahram . . ., ou peut-être miux, est-ce le vent rapide comme l'oiseau de proie *Àrda* » (Bundehesh. p. 31, l. 11)։

Etudes Iran. II. 85.

Միւս կողմէն ալ պ. բառարանները արդա-ին համար կը նշանակեն խիշմ եւ ղազաբ յորմէ Արտաշիրին անունն ալ կ՚ստուգաբանեն խշմնակ իբրեւ առիւծ. Մարթի ուրեմն մտածել թէ « արդակ » նախնական ձեւն արդա-ի կամ արդ-ի, բարկութեան՝ սաստկութեան՝ կատաղութեան յայտարար է, ինչպէս ի վեր ակնարկեցինք։

Կարծեմ թէ Շնորհալւոյն — « Սարսափելի հողմոյ նման »-ը ամենաճիշդ լուսաբանութիւնն է այս մութ կէտին։

56. *Խորենացին. որ բոլոր այս առասպելը իրեն յատուկ հուռ համառօտութեամբ կը յիշէ, մեր « խոյին » տեղ՝ « նոխազ » կը դնէ. զոր եւ* Nöld.-*ն կը յիշատակէ հարցման նշանով։*

57. *Մազդեզնական նուիրապետութեան մէջ դաստուր, մովպետ եւ հերպետ բառերուն նշանակութիւնը ճշտելը մեծ կարեւորութիւն ունի։*

Հրպետը պաշտօնեայ էր հրոյ եւ պատրաստութիւնն էր հանապազ խորտիկ մատուցանել ծախիչ սրբազան տարրին եւ միանգամայն հսկել նուիրական կանոնաց եւ սպասուց եւ կանոնաւորութեան պաշտամանց։ Ըսենք լուսարար կամ սարկաւագ։

Մովպէտը բարձր էր քան զսա՝ աստիճանաւ, վարկով եւ դիրքով։ Պաշտամանց մէջ վերին հսկողութիւն եւ մատակարարութիւնն իրե՛ն վերապահուած էր եւ բարձր հեղինակութիւն մը համարուէր ի կրօնականս։ Ըսենք քահանայ, մովպետան-մովպետի վերապահելով եպիսկոպոսութիւնը։

Դաստուր, որչափ կրցինք հաւաստել, ամենէն բարձրն էր, ոչ այնու թէ մի առանձին եւ տարբեր հոգեւորական կարգ կամ իշխանութիւն մ'ունենար, այլ Թագաւորէն իրեն շնորհուած բարձր դիրքի՝ կարգի եւ պատուոյ աղագաւ։ Սա մի արտաքին պատիւ էր որ անպատճառ հոգեւորականութիւն չէր պահանջեր։ Այնպէս որ հասարակ աշխարհական վէզիրներն ալ դաստուր կը յորջորջուէին, մինչ ապա դաստուր անունը վէզիր-ի հոմանիշ անցաւ։ Որչափ ալ թէպէտ ընդհանրացած կը տեսնենք պաշտօնը եւ տիտղոսը, այնու ամենայնիւ խոստովանելի է որ բարձր հոգեւորականութեան կը վիճակուէր այս դիրքը։ Սովորաբար Մովպետան-Մովպետն էր Դաստուր եւ խորհրդական եւ Աւագ Պաշտօնեայ կամ Հազարապետ եւ ազատ ել ու մուտ ունէր Արքայից Արքային մօտ։ Ամէն դժուարին պարագաներու մէջ կը տեսնենք որ Թագաւորը անո՛ր խորհուրդ կը հարցնէ եւ անո՛ր միջոցաւ ուրիշներուն կը յայտնէ իր հրամանները։ Պատմութեան մէջ պիտի տեսնենք որ, երբ, որսի մը պահուն, Արտաշիրը տխրած էր եւ կուլար, ոչ ոք յազատականաց եւ յաւագանւոյն իշխեց մօտ երթալ եւ հարցնել Թագաւորին. այլ ամէնքը բոլորուեցան Դաստուրին շուրջը, աղաչելու որ երթայ հարցնէ իմանայ Թագաւորին լացին պատճառը։ Ա՛յնչափ բարձր էր Դաստուրին պատիւը եւ դիրքը Թագաւորին քով։

Հիմա, որովհետեւ ժամանակը ամէն բան առած տարած է, այն վաղեմի նուիրապետական սանդուղէն ոչ մի աստիճան մնացած է ամբողջ եւ անխաթար. Փարսիք իրենք ալ ընդ աղօտ իմն կը յիշեն թէ ի՛նչ ունէին եւ ի՛նչ էին։ Հիմա մովպետ՝ դաստուր՝ հրպետ այն ճիշտ առումները չունին թէեւ որպէս ի հնումն, սակայն եւ այնպէս դաստուրը կը պահէ դարձեալ իր բարձր նշանակութիւնը եւ կրօնական ծանր հեղինակութեանց միայն կը տրուի։

Գալով բառազննականին։

« Հրպետ »-ին համար ըսողներ եղան թէ մեր « հայրապետն » է. ես ալ պահ մը միտեցայ յայն, քանզի նորութեան հրապոյրին հետ. պատմական եւ լեզուաբանական յենելու առաւելութիւնն ալ ունէր։ Բայց տեսայ որ լուրջ եւ խոր քննադատութեան դիմանալու չափ հիմ եւ ույժ չունի այս կարծիքը։ Իրաւ է որ خير -ը հէյր է, ոչ հիյր, այսինքն կը մօտենայ մասամբ հայր-ին. իրաւ է դարձեալ որ Թագաւորը Դաստուրին

խօսք ուղղած ժամանակ هيربد ալ կը կոչէ զայն, իբրեւ թէ ըսէր. — Հա՛յրապետ, այս ամէնը քաղցր եւ բնական կը հնչէ մեր ականջներուն, այլ սակայն բառին զենդ ծագումը երբեք չթոյլատրեր այս հանգիտութիւնը։

Գիտունք هيربد -ը կը ստուգաբանեն ի զնդ. aêthra յորմէ اذر կամ آدر (hուր). եւ ամփոփմամբ th խումբի՝ هير , եւ paiti = պետ։ Որով هيربد -ը իսկապէս կը լինի Հրպետ (պաշտօնեայ եւ սպասարկու կրակի)։

Բայց մեր մէջ երբեք այս իմաստով գործածուած չէ «հայրապետ»-ը, ոչ առ հինսն եւ ոչ յետոյ, այլ միշտ ռւսագ-ի՝ իշխան-ի՝ ընտանեաց մեծի, գիւղի, քաղաքի եւ ժողովրդեան առաջաւորի, եւ այլ այսպիսի իմաստներով առնուած է։

1. «Կարգեցէք զնոսա ըստ կարգի հայրապետացն»։
Ա. Եզր. Ա. Ս։

2. «Կացցեն իշխանք ըստ ազգացն եւ հայրապետաց»։
Անդ Բ. 8։

3. «Ընտրեաց Եզր արս քահանայս իշխանս եւ հայրապետս»։
Անդ Թ. 11։

4. «Յարեան իշխանք հայրապետաց որդւոցն Յուդայ»։
Բ. Եզր. Ա. 5։

5. «Իշխանք ըստ հայրապետացն իւրեանց»։
Նեեմի Է. 70։

6. «Էին իշխանք եւ քահանայք հայրապետացն»։
Անդ ԺԲ. 9։

Ես աւելի բնական եւ բանաւոր կը գտնեմ բերել «հայր»-ը սնսկր. եւ զնդ pita (պհլ. pitar եւ patar եւ նոր peder) արմատէն եւ չխանգարել «հայր, մայր, եղբայր» խումբին միութիւնը, քան թէ «ադր» հեռաւոր արմատին վրայ բռնանալ։

Ուրեմն «հայրապետ»-ը ճիշտ արդի կրօնական իմացմամբ ուղիղ եւ հարազատ է եւ կը նշանակէ «հայր հարանց, մեծաւոր, պետ, աւագ, իշխան, տանուտէր, եւն.» որով կ՚երթայ կը չօշափէ պապական հին առումը որոյ մի քանի նմոյշները տուինք ի վերոյ։

Շատ գեղեցիկ եւ հարազատ հետեւողութեամբ շինուած է, առ յետինսն, «մայրապետ»-ը որ ինքն ալ մի ապացոյց է թէ նախնիք «հայրապետ»ն ալ ուրիշ կերպ ըմբռնած չէին, այլ՝ «հարանց պետ»։

Գալով դաստուրին, մեր պհլ. բնագիրը ամէն տարակուսութիւն,

ամէն չփոթութիւն կը բառնայ ուղղագրելով «դաստուրար», իբր ձեռքէ (դաստ) բռնող եւ բերող (բար, բեր)։

Սա մեզ կը յիշեցնէ անմիջապէս մեր «դաստիար(ակ)»-ը որ անպատճառ անցած պէտք է ըլլայ միջին «դաստաւար» կամ «դաստիվար» ձեւէ մը՝ յանգելու համար վերջապէս ի «դաստիար»։

Հիւբշմանը մի ուրիշ աղբիւր կը նշանակէ. նա կ'ուզէ «դաստիար»ը բերել նաեւ دستيار ձեւէն, սակայն մեզ ամենեւին համոզիչ չթուիր այս. քանզի دست يار ձեռնտուութիւն՝ օժանդակութիւն կը նշանակէ եւ ընդհանուր միտք մ'ունի որ ամէն տեսակ օգնութեան կը պատշաճի եւ այս ընդհանուր իմաստով կը գործածուի հիմա ալ առ հասարակ, մինչ դաստուր (دستور)-ն առ հին պարսիկս եւ «դաստիար»-ն առ մեզ աւելի անձուկ եւ բարձր եւ խորին իմաստ մը կը պարունակէ, այն է հրահանգելու՝ խրատելու՝ ուսուցանելու՝ վարդապետելու, միով բանիւ առաջնորդելու, եւ աւելի ի դէպ կուգայ մեր «ուսուցող» եւ «վարդապետ» բառերուն որ իրաւամբ եւ արժանապէս գործածուած են առաջին անգամ մեր մեծ ուսուցիչ եւ դաստիարակին՝ Մեսրոպին համար յորմէ հետէ եւ ցայժմ այդը պահած է նոյն իմաստը եւ առումը։

Ոսկ.-ի Պաւղոսի մեկնութեան մէջ կը կարդանք որ Մովսէսի վրայ խօսելով կ'ըսէ. — «Որպէս զի չոխտայէ ոք՝ վարդապետ եւ դայեակ եւ դաստիարակ կոչել զՄովսէս եւ զարմանալ ընդ բազում իմաստութիւն առնն. . .* »։

Ինչո՞ւ դաստիարակ կոչելու է զՄովսէս, — քանզի վարդապետ (հրահանգող) էր, դայեակ (հոգաբարձու՝ սնուցիչ) էր, քան զի առաջնորդող էր։ Եւ արդարեւ ալ ասկէց աւելի յարմար եւ պատշաճաւոր անուններ չէր կրնար դրուիլ Մովսէսին՝ նայելով իր կատարած գերին եւ անհագին ձեռնարկութեանը։

Վերջացնելու համար յիշենք որ J. Darmesteter ներհուն բանասէրն ալ «դաստուր» արմատը մէկ դի ձգելով՝ daçta կամ daçtva-էն (règle) կ'ուզէ բերել دستور-ը եւ կ'իմանայ կանոն օրէնք դնող, ուղղութիւն տուող, վարող։ Թէեւ հրանգները տառը տառադարձելով սա ալ կ'երթայ վերջապէս կը յանգի մի եւ նոյն առաջնորդելու գաղափարին. այլ մեր ցուցած աղբիւրն աւելի տրամաբանական եւ աւելի անդիմադրելի է, ձեռքէն բռնել վարելէն աւելի յստակ եւ յայտնի յանդիմանութիւն

---

* Հատ. Ընթ. եր. 159։

չկրնար ըլլալ եւ նոյն ատենն է որ հազարաւոր տարիներէ ի վեր կը շառակէնրա։

58. *Այս բառը պհլ. բնագրին մէջ, ծպտեալ լեզուով (այսինքն՝* زوارش *անուամբ ճանչցուած սեմականով) «գադման» գրուած է զոր առ. հասարակ* խոռայ *կամ լաւ եւս* խոռայ *կ'իմանան պարսկերէն։*

Արդ՝ խոռայ *լուսագոյն հեղինակներու կարծիքով, ասին՝* քախս՝ քաւս՝ փառք *կը նշանակէ. Թողլով անցեալ անյարմար ուրիշ առումները* Spiegel *նշանաւոր արեւելագէտը, ինչպէս կ'իմանանք* Nöldeke-*էն,* Majestat *թարգմանած է (արքայական վեհափառութիւն)։ Ֆիրդուսին որ անհնամեծ հեղինակութիւն է այսպիսի պարագայից մէջ՝* فر *կը դնէ, ինչպէս* Nöld.-*ն ալ կը յիշէ։*

Ահա Ֆիրդուսին տողերը.

چنین داد پاسخ که این فر اوست
بشاهی زنیك اختری پر اوست

«Այսպէս պատասխանից (դատաւորը) թէ նա անոր (Արտաշիրին) բախտն ու փառքն է։ Բարեգուշակ աստղով թագաւորութեան հասնելու թեւն է նորա»։

Զոր J. Mohl *կը թարգմանէ.*

« C'est un *signe* de la dignité royale d'*Ardeschir* et une aile pour atteindre la royauté et la fortune ».

Ինչ որ ալ լինի տարբերութիւնը, էական եւ մեզ կարեւոր դէտը նոյն է, այսինքն՝ թէ՝ Արտաշիրին ապագայ մեծութեան նշանակ կամ մարմնաւորեալ բախտն է այն սիրուն կենդանին զոր ուրիշ տեղ մ'ալ խակայէս քախս *կը կոչէ Ֆիրդուսին։*

Այս ամէնը կշռելով քննելով, տեսանք որ մեր «փառք» բառին մէջ թէ՝ ձայնն ունինք եւ թէ՝ ճիշտ ու ճիշտ նշանակութիւնը նոյն فر *եւ* خره *բառերու, որոնց հետ նոյն կրնանք համարել մերինը։ Երկբայութեան բնաւ տեղի չմնաց երբ կարդացինք* Darmesteter*-*ը եւ* Hubschmann*-*ը որք երկուքն ալ միաբան են «խուարընահ» հին ձեւէ մը բերելու* խուռռան *որոյ մի խոտացումը կը համարեն* փառr *արդի բառը որուն ալ հնագոյն ձեւ մը կը նշանակեն* farn, farna, *եւն.։ Իսկ* Hubsch.-*ը*

---

* Etudes Iran. I. 95 եւ 262.

** Arm. Gramm. I. 254.

յայտնի աղբիւր կը նկատէ այս բառերը մեր «փառքորին»: Մի նոր ապացոյց գերազանցութեան հայ լեզուի. քանզի մինչ այլք քախs՝ Majestat. *եւ այլ մերձաւոր բառերով կը փորձեն ի վեր հանել բնագրին իմաստը, հայը նոյն իսկ բնագիրը կուտայ առանց թարգմանելու պէտք ունենալու:*

59. *Բն. «անուշակ բիյդ» (անուշակ լերուք):*

Սա՝ մի յաճախեալ ձեւ է պ. հին մատենագրութեան մէջ եւ կը յիշեցնէ Ս. Գրոց «Արքա՛յ յաւիտեան կեաց»ը:

Եւ որովհետեւ կը տեսնենք թէ Ս. Գրոց այն համարներուն մէջ ալ ուր այս ձեւը գործածուած է, Պարսից՝ Մարաց՝ Քաղդէացւոց վրայ կը դառնայ նիւթը. յայտնի կ'երեւի որ նոյն հին ազգաց մէջ միահամուռ ընդունուած եւ ընթացիկ մի ձեւ էր սա, երբ թագաւորին ուղղուէր խօսքը:

Խորենացիին մէջ ալ մի գեղեցիկ յիշատակութիւնը կը տեսնենք այս ոճին, երբ Արեաց նախարարք Արքայից Արքային դիմելով ի բարեխօսութիւն մանկանն Արտաշիսի՝ կ'ըսեն. — «Անմահ բարերարութիւնդ քո»: Տարակոյս չունիմ որ մեր մէջ ալ, յարքունիս, այս էր պաշտօնական ձեւը, քանի որ մեր տանին եւ հասարակական ամէն կարգ ու սարքն ալ Արեաց վրայ չափուած ձուլուած էր:

Արդ՝ «անուշ»-ը ձեւացած է զն. ան բացասականէն եւ աո՛շահ-էն որ ապականութիւն (destruction) *եւ մահ կը նշանակէ, յորմէ հետեւաբար «անաո՛շահ» որ ամփոփեալ է 'ի «անուշ»՝ անապականութիւն՝ անմահութիւն՝ անեղծութիւն:*

Կ'ըսուի, զօ. «անուշակ բիյդ» (انوشاك بيد) *որ է, նպ.* بويد انوشه ։ *Զաւարեշ ըսուած սեմական ծածկագրութեամբ ալ կը կարդանք յաճախ «անուշակ եհաւունիդ» եւ արդի պրս.-ով* زنده باشيد ։

Նոյն արմատն է որ կը տեսնենք պ. انوشيروان *կամ* نوشيروان *-ի եւ մեր «Անուշաւան»-ի մէջ որոյ պհլ. ձեւն է «անուշակ-րուբան» կամ «րուվան*», որ է անմահ ոգի»* (زنده روان) ։

«Անմահ»ութենէն «կենդան»ութեան տանող դիծը ոչ երկար եւ ոչ ոլորապտոյտ է. երկու գաղափարաց մէջ անցումը գրեթէ անզգալի է:

---

* *Զէնդ «Ուրուան», հպ. «րուան, րուբան», պհլ. «րուբան» և նպ.* روان *-ը կը պատկերացնէ նաև մեր «Ուրու»-ն (ուրուական) յորմէ օտար չեմ համարիր նաև «ուհի»ն, իբր «ուրուհի», ինչպէս կը տեսնենք ալ յաճախ ուղղագրեալ «ուրհի», որ թուի լինել նոյն ինքն «հուրի» տառաշրջեալ:*

Ս. Գրոց մէջ ա՛յնչափ յաճախ տեսնուած
«Կենդանի է Տէր»
«Կենդանի է անձն քո»
«Որ կենդանին է յաւիտեան»
«Կենդանի եմ ես, ասէ Տէր»

Եւ այլ այսպիսի ձեւերը միթէ ուղղակի «անուշակ»-ը չե՞ն յիշեցներ։

Այս անվիճելի ապացուցութեանց առջեւ աներկբայապէս պէտք ըսեմ թէ մեր մատենագրութեան մէջ, թէ՛ թարգմանութիւն եւ թէ՛ հեղինակութիւն, «ջուր»ի առընթեր եւ անբաժան տեսնուած «անուշ»ը ոչ այնչափ քաղցրութիւն որչափ կենդանութիւն կը յայտնէ, այսինքն ոչ այն ջուրը որ մօրացած լճացած ապականած մեռած է (eau dormante), այլ այն որ շարժման մէջ է, վազուկ է (vive), մաքուր է։ Այնպէս որ կեանքի եւ կենդանութեան գաղափարը միշտ անմեկին եւ անբաժան ընթացած է ջրոյ հետ։

«Եցոյց ինձ մաքուր գետ կենդանի ջրոյ»։ (زنده կամ زاینده رود)
Յայտ. ԻԲ. 1։

«Առնուլ զջուրն կենաց»
Անդ 17։

«Ծարաւելոցն տամ յաղբերէ ջրոյ կենաց ձրի» (آب حيات)
Անդ ԻԱ. 6։

«Ետես ջրհոր ջրոյ կենդանւոյ»։
Ծննդ. Իա. 19։

«Առաջնորդեսցէ նոցա ի կենաց աղբիւր ջրոյ կենդանւոյ»։
Յայտ. Է. 17։

Այս կէտէն մեկնելով՝ սրբազան տաղերգուք աւելի վեհօրէն ըմբռներ եւ փոխադրեր են իմաստը հոգեւորականին՝ ըսելով։

«Անմահարար բաժակ հեղեալ յերկնից»

«Զմայլեալք ուրախութեամբ ի քէն կենդանարար բաժակ»

«Ի հայրաշարժ աղբերէն անհատահոսդ վտակ կենդանարար սուրբ Հոգի»

«Յանկարծահաս հնչմամբ հեղեալ կենդանարար աղբիւր լուսոյ» (Շար.) եւն. եւն.։

Այս ամենուն մէջ, ինչպէս կը տեսնուի, կենդանի եւ անուշակ զոյգ կ'երթան, իբր արտայայտութիւն մի եւ նոյն գաղափարի։ Իսկ Մակաբայեցւոց Զ. գլխոյն, 10 համարին մէջ յայտնի բացարձակ դրուած կը տեսնենք երկու բառերն ալ քովէ քով.

«[illegible]».

[illegible]

[illegible] (ذ ج ش ؤ).

Այս է [illegible]

«[illegible]

Բայց [illegible] sui generis [illegible] (ا ر ا ؤ . ذ ذ) . [illegible]

[illegible]

[illegible]

Բայց [illegible] (هوش). [illegible]

---

* [illegible]

թիւն, խելք, միտք, վերջապէս հոգեկան կարողութիւններն կ'ապակա-նէ, որով եւ յիշողականն անշուշտ։ Ուրեմն ի դէպ կու գայ գրուած մեկնութիւնը թէ միանգամ հոն նկատուող դժբաղդին համար, այլ եւս միտք գալ եւ յիշուիլ չկար*։

Այլ թէ ինչո՞ւ մին «անոյշ» եւ միւսն «անուշ» ձեւերը կ'ընծայեն, թէ-պէտեւ շփոթմամբ երբեմն մին միւսին տեղ ալ գործածուած կայ։ Ինձ կ'երեւի թէ առաջինին մէջ Յ-ն պարզապէս գենդէն ո՛ւ-ն ու՛չ երկար Ո-ն ուղղու համար գրուած է, ինչպէս յոյնին ω-ին համար ալ ո-ին քովը վ աւելցուած են Դպրիկք։ Բարդ կնթացութիւն մ'է անշուշտ որ կ'ընենք, տեսնենք ուրիշ օրինակներու ալ պիտի հանդիպի՞նք հաստատելու թէ ոչ։ Իսկ «անուշ»-ին ու-ն արդէն բառին մարմինն է, այն տեղ երկարութեան չկայ, բայց միայն նոյնութիւն։

60. Պարսիկ պատմագիրք հինգ կարգ կ'ընդունին իրենց նախնի Հարստութեանց.

1. Արաբիան որոյ հիմնադիր կը ճանչնան զՄահաբադ անն։
2. Ջայեան — Հիմնադիր՝ Ջի-Աֆրամ կամ Ջաֆրամ-Ազատ։
3. Շայեան — Հիմնադիր՝ Շայգելիոյ անն։
4. Յասայեան — Յասան անունով մէկէ մը սկզբնաւորեալ։
5. Գուլշայեան — Գուլշահէ մը։

Այս հինգերորդ Հարստութիւնն ալ չորս ցեղական կը բաժնեն.

1. Փիշդադեան — ի Կայու Մարսէ։
2. Գայեան կամ Կաւեան** — ի Կայ-Կաւատէ, Կիւրոս, Դարեհ, եւն., այս ցեղակարգի մէջ են։
3. Աշկանեան — Արշակունիք, Աշկ կամ Արշակէ մը։
4. Սասանեան, որոյ հիմնադիրն է մեր հերոսն Արտաշիր։

Նախակարգեալ հինգ Հարստութիւնները պատմականն գրոյցներ

---

* «Իսկ աւէ թագաւորն Շապուհ, խիստ են խնդրուածքդ զոր խնդրեցերդ, զի յաւուրց նախնեաց՝ յորմէ թագաւորութիւնս Պարսից հանեալ է, և բերդն այն Անյուշ բերդ կոչեցեալ է, չիք ով մարդ եղեալ ի մարդկանէ՝ որ իշխեցեալ է յիշեցուցանել թագաւորաց զոր յայնմ բերդի եդեալ զոք է թագաւորաց, յիշելով զայն մարդ՝ որ յայնմ բերդի զոք եդեալ է . . ., և դու աւադիկ զանձն ի մահ եդիր և յիշեցուցեր զԱնյուշն, որ ոչ էին լեալ երբէք օրէնք թագաւորութեանս Արեաց ի սկզբանէ»։

Դ. Փ. Բզ. Ե. Գլ. Ե.

** Տ արմատին համար հաստատ ուղղագրութիւն մը չգտանք մեռայնոց մէջ. գ ա յ ալ կայ, կ ա յ ալ կայ, կ ա ւ ալ կայ

կրնանք համարիլ, ինչպէս նաեւ երկրորդ տախտակին առաջին պատկերը (Փիշդադեանը)։ Բուն պատմական վէպը կամ վիպախառն պատմութիւնը կ'սկսի Գայեանց Հարստութենէն, քիչ շատ հաստատուն կռուան ունենալով Հերոդոտեայ եւ Կտեսիայ վկայութիւնը։

Որովհետեւ հին այս շրջաններուն ամենէն նշանաւորը եւ փայլունը, յաչս Պարսից, Գայեանց՝ այսինքն Կայ-Խոսրովեանց کی خسرو եւ Դարեհեանց շրջանն է (Աքեմենեան), այս անուան վրայ ամփոփած մարմնաւորած են անկախութեան՝ ազատութեան եւ իշխանութեան գաղափարը։ Այնպէս որ, երբ Գայեանց փառք կամ բախտ կամ աստղ կ'ըսեն, նոյն իսկ ազգային անկախութիւնը, փառքը եւ փայլը, կամ թէ ըսենք Ոգին կը հասկնան։

Ուստի այս տեղ ալ եւ, յընթացս գործոյս, ուր ուրեք որ պատահի այս բառը, սոյն մտօք իմանալի է։

61. Ֆիրդուսիի, թէ՛ տպեալ թէ՛ ձեռագիր, մեր տեսած բոլոր օրինակներուն մէջ, այս բառը تباك (տաբակ) գրուած է. եւ Ֆռ. Թարգմանիչ Mohl-ն ալ Tebak կարդացած եւ արտագրած է բնականաբար։ Սակայն մեր պհլ. բնագիրն ունի, անտարակուսելի ընթերցուածով, بناك զոր եւ զենդ արտագրութիւնն ալ կը հաստատէ։

Ո՞րն է ճիշդը։

Գրչութեան արաբական սիստեմին մէջ յայտնի է որ բառը, կէտերու մի քիչ տեղափոխութեամբ մարթ է թէ՛ تباك եւ թէ بناك ընթեռնուլ. եթէ մանաւանդ կէտերու թուոյն մէջ ալ շփոթութիւն մը տեղի ունեցած է, երկուքի տեղ մէկ, կամ մէկի տեղ երկու, ինչ որ շատ հեշտ է եւ գրեթէ անխուսափելի այս դրութեան մէջ։

Հիմա խնդիրն այն է թէ Ֆիրդուսին ի՞նք սխալ կարդացած է թէ իւր ընդօրինակողք սխալ հանած են. — Եթէ զենդ արտագրութիւնը չվկայէր մեր պհլ. ընթերցուածոյն ճշտութեանը, կասկածելու թերեւս տեղի մնար, այլ քանի որ երկուքին մէջ ալ միաձայն եւ միակերպ بناك է, ինչպէս նաեւ պ. Թարգմանութեան մէջ ալ Խօտաւարը بناك անցուցած է որոյ ուղղութիւնը բերանացի ալ ապա հաւաստեց մեզ, տարակոյս չունիմ թէ այս վերջին ընթերցուածն է հարազատը զոր եւ «Բանակ» դարձուցինք մեր թարգմանութեան մէջ։

Ֆիրդուսիին պահլաւերէն գիտնալը տարակուսական է, ոմանք կ'ընդունին թէ գիտէր, այլք կը ժխտեն։ Ամէն երեւոյթ կը հաստատէ սակայն թէ չէր գիտեր, քանզի վաղուց նսեմացած էր պհլ. գրչութիւնը գրեթէ իբրեւ ծանօթ եւ ընթացիկ լեզու, այն ժամանակին յորում կը գրէր

Պարսից Հոմերն իւր անմահ դիւցազներգականը, ԺԱ. դարու սկիզբները։ Հին գրեանք մեծաւ մասամբ այրած, հին լեզուն խափանած, հին կրօնից եւ պատմութեան ուսումն արգիլուած, ամէն ինչ արաբական դարձած էր արդէն։

Սուլթան Մահմուդ Ղազնէվիի քաղաքական եւ փառասիրական ձգտումներուն շնորհիւ, նոր ոգեւորութիւն մը հազիւ դեռ սկսած էր երեւիլ ժողովրդեան մէջ, հին աշխարհը եւ լեզուն կենդանացնելու։ Սոյն լուսաւորեալ իշխանին տուած քաջալերութեամբն էր որ ամէն կողմէն հին պատմագիրները ժողվուեցան, դեհկաններուն աւանդութիւնները լսուեցան եւ Նոր Արքայից Գիրքն ի գիր առնուեցաւ։

Թէ ի՛նչպիսի յիշատակարաններ էին ասոնք եւ ո՛րպիսի լեզուաւ գրուած, դժուար է ըսել. հաւանական է կարծել թէ հնոյն աւելի մօտ միջին պարսկերէնով մ՚էին, եւ մանաւանդ, ինչպէս կը կարծուի, կամ հնոյն արաբական թարգմանութիւնները եւ կամ զուտ արաբացի գրոց հեղինակած պատմագրութիւնները։

Ֆիրդուսիին՝ հին այս գրքերը փէհլէվի անուամբ մկրտելուն հաւանութիւն չեն տար քննադատք զի սովորութիւն էր ամէն հին գրուածք փէհլէվի կոչել եւ այժմ իսկ մեր օրով ալ Պարսիկները փէհլէվի կամ فرس قديم եւ կամ زند و پازند կը կոչեն ինչ որ չեն հասկնար եւ ինչ որ սովորականէն մի քիչ կը շեղի. եւ այս՝ առանց ամենափոքր գաղափար մ՚ունենալու զենդի՝ փէհլէվիի՝ հին պարսկերէնի, վրայ։ Դառնալով ուրեմն մեր խնդրոյն կ՚ըսենք թէ կամ Ֆիրդուսին խնդրական բառը արաբ texteերուն վրայ կարդալով անճիշտ օրինակի մը հետեւեր է եւ կամ, որ աւելի հաւանականն է, ինք ուղիղ տեսած եւ ուղիղ աւանդած, այլ արաբացի գրչութեան անյարիր պակասութեանը բերմամբ սխալ կարդացուեր եւ սխալ օրինակուեր է։ Ի հաստատութիւն ասոր՝ ըսենք որ تاك ընթերցուածի մըն ալ հանդիպեցանք մի այլ գրուածքի մէջ (Ֆէրագիսթան) որ ոչ նուազ յարգի է։

62. Nöld. կը տարբերի այս տեղ միզմէ։ Նա, փոխանակ « զօրականաց մին էր » ըսելու, « Սպահանէն էր » կ՚ըսէ. եւ այս շփոթութեան պատճառը « զօրական » եւ « Սպահան » բառերուն, երկուքն ալ, « սպահ »ով սկսելն է։ Այլ սակայն մեր օրինակը ճշտիւ կը զանազանէ երկու ընթերցուածն ալ* « Սպահան » կը դնէ քաղաքին համար, ինչպէս

* Nöldekeն ի ձեռին չունէինք երբ խմբագրեցինք վերի ծանօթութիւնը. այժմ ուրախութեամբ կը տեսնենք որ նա ալ մեզ հետ باك կը կարդայ։

ստուգեցինք, այս անուան յիշատակութեան առԹիւ՝ գրքին սկիզբները. իսկ այս տեղ, յայտնի եւ որոշ կերպիւ « սիփահիան » կը դնէ որ կը նշանակէ զօրավարն. Փարսի Թարգմանութիւնը քնաւ տարակոյս չԹողուր։

« Մարդ մը հանճարեղ, քանակ անուն, (որ) այն զօրականներէն (սպահիսն) որ Արտաւանի ձեռքէն փախած էին, էր »։

63. Բնագրին « կունդ » կամ « գունդ »ը Թէ՛ troupe իմաստով կ'առնուի եւ Թէ՛ քաջ՝ արի. Մենք երկրորդին աւելի յարեցանք. քանզի այս մտօք շատ գործածուած է։

Ուստի անտեղի կը գտնեմ Միհրան Գ. Տ. Մկրտչեանի կարծիքը Թէ Խորենացւոյ՝ Արամազդի համար գործածած « կունդ » բառը « մի նպատակաւոր փոփոխութեան ենԹարկուած » լինի եւ Թէ « կատար » կամ « կատարումն » կարդացուելու է, իբրեւ « հաճկատար », « խնդրակատար »։

Բնաւ հարկ չեմ տեսներ Պատմահօր բառն ուրիշ բառերով փոխանակելու, « հաճկատար՝ խնդրակատար »ի պէս Տիրամայրական իմաստներ ընծայելով Հզօրին՝ Մեծին եւ Վեհին ի դիս՝ Արամազդին, որուն « կունդ » բառը շատ լաւ կը պատշաճէր։ Տարակուսելու տեղի չկայ, բառը պարսկերէն է եւ Ֆիրդուսիի եւ Սուզանիի (کند) պէս ծանր հեղինակներէ գործածուած եւ բառարաններու մէջ անցած փեհլեվան եւ քաջարի եւ հզօր նշանակութեամբ։ Ասկէց աւելի յարմար կոչում կրնա՞ր գտնել Խորենացին Արամազդին համար։ Ուրեմն շատ լաւ եւ շատ ճիշտ իմացեր եւ Թարգմաներ է Իտալացին՝ forte եւ bellicoso ըսելով։ Իսկ Էմինի խոստովանութիւնը Թէ չէ հասկացեր ինք այդ բառը « որը ոչ մի ուրիշ տեղ չէ հանդիպում[*] », ոչինչ կ'ապացուցանէ, սա միայն Թէ՝ գիտնականին միտքը չէ եկեր համազօր պրս. բառը եւ կամ Թէ նեղութիւն չէ յանձն առեր աւելի հետազօտելու։

64. Բն. Բուխտ — Արտաշիր դոր եւ Փ. Թ.-ը բուխտ կը դնէ որ Թէ՛ որդի կը նշանակէ եւ Թէ՛ յիշատակ եւ դատակերտ։ Մենք, հայացի ձեւ մը տալու համար Արտաշաւուխտ ըսինք, բուխտի համազօր ուխտը յիշելով ի հազարաւուխտ որոյ մէջ ալ խնդրական կը մնայ ուխտը։ Հիւպշմանի մէջ ալ գոհացուցիչ մեկնութեան մը չհանդիպեցանք։

---

[*]) Միհրան Գ. Տ. Մկրտչ. Խորենացու պատմ. ուսումնասիրութիւն. Վղրշպտ. 1896։

65. Կրակ ըսելով Վռամական կրակատուն մը կը գիտուի անշուշտ որ մեր մէջ տարուչան ըսուած է. սակայն այս բառին, գոնէ սոյն ձեւի տակ, մինչեւ հիմա չհանդիպեցանք դեռ փարսի մատենագրութեան մէջ։ Լինի թերեւս Ատր-Ռոշան (آدر روشن) որ մեր նախնեաց օրով գործածական եւ ապա խափանեալ եւ այժմ բոլորովին մոռացեալ լինի որոյ մի ամփոփեալ ձեւը համարուի մեր տարուչանը։ Մեր Եզտանարն ալ, երբ հարցուցինք, աւելի տեղեկութիւն չկրցաւ տալ այս մասին։

Գալով կրակին, սա՝ երեք տեսակ էր.

1. Դատգահ
2. Ատրան
3. Վարահրամ կամ Վահրամ, կամ Վռամ

Առաջին տեսակը հասարակ կրակն է որ ամէն տուն կը գտնուի եւ յարգանաց առարկայ է, ինչպէս են պատկերները Յունաց եւ Ռուսաց մէջ։ Եւ Վեհդինեանք* սա հասարակ կարող են անոր մերձենալ եւ դպչել, այլ՝ այլադենից ներեալ չէ։

Երկրորդը, Ատրան-Հուրը ո՛րքան սուրբ եւ մաքուր է որ սրբակրօն մովպետներէ զատ ոչ ումեք ներեալ է անոր մօտ երթալ։ Այս կրակին պատրաստութեան համար երկար արարողութիւններ կը կատարուին։ Զորս այլ եւ այլ տեղերէ, զօ. երկաթագործի քուրայէն, ներկարարի՝ ադիւսագործի հալոցներէն եւ բաղնիքներէ մի քիչ կրակ կ'առնեն (իւրաքանչիւր տեղէն մի՛ անգամ եւ ոչ աւելի)։ ասոնք մէկ տեղ կը բերեն, կը սրբագործեն եւ տեղ մը կը հաստեցնեն** եւ կը հսկեն որ չմեռնի***։

Երրորդ, Վռամական Հուրը որ աւելի « Վարահրամ » անունով ծանօթ է, ամենէն խորհրդաւորը՝ սրբազնագոյնը՝ աստուածայինն է. ան-

---

* Փարսիներու մէջ Զրադաշտեան դենը վեհ-դեն և հետեւողներն ալ վեհդինեան կ'անուանուին, այսինքն վեհագոյն կրօնքի հետեւող, զոր մենք ալ հայ ձայնիւ վեհդենեան պիտի ըսենք։

** Նուիրական բառն է կրակի համար, փոխանակ ըսելու՝ դնել-զետեղել։

*** Նոյնպէս և այս. փոխանակ ըսելու՝ մարել-հանգչել որոյ մի գեղեցիկ հեգնական կը տեսնենք Եղիշէի մէջ. « Մեռանի այն որ շնչէն և շարժի և գնայ և ուտէ և ըմպէ. Ո՞րք տեսեր դու զկրակ գնայուն կամ խօսուն կամ գիտուն։ Արդ զոր կենդանի քո չէ տեսեալ մեռեա՞լ խոստովանիս »։

հպելի՝ անմերձենալի՝ անտեսանելի՝ անձեռնմխելի, քանզի եւ ոչ իսկ Վեհղենեանց ներեալ է ի ներքս ի սրբավայրն, ուր սա պահուած է՝ Թափանցել։

Աս ալ վերի « Աղրան »ին պէս, այլ 16 տարբեր տեղերէ կը ժողովեն եւ պատրաստութիւնն ալ տարի մը կը տեւէ։ Տարի մը շարունակ յազույաշտ, աղօթք, օրհներգութիւն եւ այլ մանրամասն պաշտօն պիտի կատարուի մինչեւ որ սրբագործութիւնը լրանայ եւ կրակը իւր « գահոյքը բազմեցնեն »։ Այս հուրը մշտնջենական գիտեն Մազդեզնականք եւ ամէն զգուշութիւն ի գործ կը դնեն որպէս զի չմեռնի (մարի). եւ եթէ երբէք դէպ լինի որ շիջանի, աղետից մեծագոյնը կը համարուի։

Սպասարկուք եւ պահապանքն են առ հասարակ մաքրակենցաղ եւ ամբիծ վկայեալ ծերունի մովպետներ որք փոխանակաւ գիշեր եւ ցերեկ կը հսկեն եւ կ'աղօթեն։ « Կալակ » կ'ըսուի այն կրակարանը որու մէջ կը պահուի այս հուրը եւ տեղին եւ ժողովրդեան կարողութեան համեմատ, կամ կճեայ կը լինի, կամ արոյրէ, կամ արծաթէ եւ կամ ձոյլ ոսկիէ. եւ հանապազ հոտաւէտ հոյզեր կամ սանդալ ըսուած փայտէ յատկապէս պատրաստուած նուրբ եւ չոր ճիւղեր « խորաիկ » կը մատուցուի անոր։ Պաշտօնավարող մովպետներն, ի ժամ օրհներգութեան, դէմ առ դէմ կ'անցնին եւ սպիտակ չղարշեայ մաքուր վարշամակով* մը իրենց երեսը, աչքերէն վար, կը քօղարկեն որպէս զի քիթէն եւ բերնէն ելլող դարշ արտաշնչութիւնը կրակի վրայ երթալով չպղծէ զայն։

Այժմ Ջրադաշտեանց մէջ երեք տեղ միայն կայ Վռամական Հուրը**, վեց հատ ի Պոմպայ, մի հատ Եզտ եւ մի հատ ալ Քիրման։ Ըստ աւանդութեան զոր շատ չեն խոստովանիր այժմ, գոնէ յայտնապէս, այս հիմա գոյութիւն ունեցող Վռամական հուրը, կը կարծեն թէ այն նոյն հին, այսինքն Արտաշիրէն ի վեր լուցեալ հուրն է որ անշէջ պահուած է մինչեւ ցայսօր։

Այս երեք կրակներն են որ իբրեւ զգալի պատկեր աներեւութին

---

* روبند որ է « փանդամ »՝ յիշեալ առ Եղիշէի, զոր « կապերտակ » և « փադոնք » թարգմանած են նախնիք, Ոսկ.-ի Եռ. մեկնութեան մէջ։

Հատ. Ընթ. 234։

** Սոյն այս հուրը լինել կը թուի մերայնոց « Որմզդական » բոածը։

Հրոյ, « Հուր-Իմաստութեան* » կը յարգուին կը պաշտուին Եզդանեանց** մէջ։

Արտաշրի պատմութեան ընթացքէն եւ նոյն իսկ Փարսիներէն, մեր կենդանի ձայնիւ տուած տեղեկութիւններէն այնպէս կը հասկցուի որ, ուր ուրեք հարկ կը լինէր կրակատուն հաստատել, սոյն Վռամական էր։ Արտաշիր, մեծ վերանորոգիչն Դենի Մազդեզանց, յանձնունս բազմացուց Վռամական Հրոյ մեհեաններն ի սփիւռ Արեաց աշխարհին, տարածելով, ինչպէս գիտենք, նոյն հոգածութիւնը՝ նաեւ Անարեաց վրայ***։

Սոյն այս բարեպաշտական սովորութեան կ'ակնարկուի նաեւ այս համարին մէջ « տասը Վռամական կրակ հաստատեց » ըսելով։

66. Նախկին Կրման կամ Կարմանիա, նահանգ՝ ի հնումն հոչակաւոր, ի Հարաւ-Արեւելս Պարսկաստանի։

· Որ եւ Մակրան****, նահանգ ընդ մէջ Կրմանայ եւ Սիստանու (Սագաստան նախնեաց)։ Անշուշտ այս աշխարհին կ'ակնարկէ Եղիշէ « Կուրան եւ Մակուրան » ըսելով եւ ոչ թէ Խարայ-Խուրայ, Ջին-Մաչին, Գոգ-Մագոգ, անիմաստ եւ անարժան ումկարանութեամբ, հեռաւոր անորոշ երկիր մը իմացնել ուզած լինի, ինչպէս կը համարի Պ. Պ. Ղուկասեանց, Եղիշէի աշխ. Թարգմանիչը*****։

68. Ըստ հնոց « Հռագէս » — Թէհրանու հարաւ-արեւելեան կողմը հին երեւելի քաղաք մ'էր որոյ այսօր իսկ կ'երեւին աւերակները։

---

* « Ահուրայ-Մազդայ »։

** Այսինքն Աստուածեանք։ փարսիներն այսպէս ալ կը կոչեն իրենք զիրենք։

*** « Իւ զմեհենիցն պաշտամանսն առաւել եւս յորդորէ. այլ [և զհուրն որմզդական, որ ի վերայ Բագնին՝ որ ի Բագաւան, անշէջ հրամայէ լուցանել »։

Խոր. Բ. Գիրք. ՀԷ։

**** Nold. մեր «Մակրիստան»ը Makran, Ispahan կը կարդայ և ի ծանօթութեան կը յաւելու — « Այս երկու բառերը מכרספאן (Մկրստան) են յօրինուած պէտք է լինին։ Մեր օրինակը լեզին կը հաստատէ այս կարծիքը։

***** Եր. 15, Ծան. 27։

Մակեդոնեան շրջանին մէջ « Եւրոպոս » կոչուած էր այս քաղաքը, իսկ Արշակունեաց ժամանակ եւ միջին դարուն՝ Ռէյ որով եւ այժմ իսկ հին Թէհրանը կ'իմանան Պարսիկները։ Մեծանուն Հարուն-ալ-Րաշիդը այս տեղ ծնած էր, կ'ըսուի։

69. Պատմական եւ հռչակաւոր քաղաք ի յարեւելս կոյս Թէհրանու, համանուն լեռնէն առած իր անունը (دماوند) զոր « Դըմբաւընդ » կը կոչէ Խորենացին. լեռ որոյ ամպածրար ալեւոր գագաթը քանի մ'օրուան ճանապարհ հեռուէն կ'երեւայ*։

Յոյժ մեծ եւ կարեւոր դեր խաղացած է այս սարը Պարսից հին պատմութեան մէջ. այնպէս որ կրնայ ըսուիլ թէ այս լերան շուրջը կը դառնայ Արեաց ազգին պատմ-առասպելական հին շրջանը։ Մինչեւ ցայսօր ժողովրդեան մէջ որոշ չափով կենդանի են դեռ այն վաղնջուց աւանդութիւնք՝ զրոյցք եւ վէպք որոց թատերավայրն հանդիսացած է այս լեռը։ Դեւք՝ ճիւաղք՝ հսկայք՝ դիք եւ դիւցազունք իրենց աւանդական չարաստակութեամբ լեցուցած են այս վայրերը զորս այնքան հրաշալիս տաղերով հայներգած է անմահն Ֆիրդուսի։

70. Դայլամ կամ Դայլաման Կասպից ծովու հարաւային եզերքը Գիլան ըսուած նահանգին մէջ մի քաղաք էր, կ'ըսեն։

71. Այս բառը բնագրին մէջ միշտ « դայլման » գրուած է զոր Փ. Թ.ը խորայ կը դարձնէ։ Արդ՝ խորայ պարսկերէնի մէջ կը նշանակէ, ըստ բառագրաց, 1. լոյս առատաձեռն. իմա՛ ազնուութիւն կամ ներշնչութիւն որ գերմարդ մարդոց շնորհուած է. 2. իւրաքանչիւրն այն հինգ բաժնից որոց բաժնուած էր Արեաց աշխարհը, որք են.

1. Բաժին Արտաշրի
2. » Սատհրայ
3. » Դարեհի.
4. » Շապհոյ
5. » Կաւատայ

եւ այլ մի քանի նշանակութիւններ ալ որք պատշաճ չեն աստեղւոյս։

---

* Մեծ Մասիսէն 514 մեթր բարձր, ըստ աշխարհագրաց որք կը դնեն Դամաւանդը 5670 և Մասիսը՝ 5156 մեթր։ Այս հաշիւները կը տեսնենք որ մերձաւորաբար են, քանզի կը տարբերին հեղինակէ հեղինակ։

Եւ Արտաշրի բաժնով, ի մասնաւորի, կ'իմանան Արտաշրի շինած քաղաքը* զոր կարող էինք մեզ ծանօթ « Արտաշատ » ձայնիւ հայացնել, այլ որովհետեւ մեր մէջ ալ մի Արտաշատ կայ արդէն, մեր աշխարհի սեպհական, շփոթութեան տեղի չտալու համար նոյն այն պարսիկ խուրայ ձայնը գործածել ի դէպ վարկանք։ Սակայն կը խոստովանինք որ բուն բառը « Արտաշատ »ն էր, քանզի « շատ »ը ինքնին sեղ՝ դաստակէrs՝ աւան նշանակութեամբ առնուած է միշտ, ինչպէս կը տեսնենք Ցաշտիշատ = յաշտից տեղի (Ագաթ.**)։

72. Բնագիրն է « վ . . . ր », այս երկու բաղաձայններուն մէջ ամէն ձայնաւոր դնելու կարելիութեամբ. ուստի Nöld. իրաւունք չունի var կարդալու, եւ եթէ գիտնար կամ յիշէր թէ հայերէնի մէջ նոյն բառը կայ ի « վիր-ապ », չէինք տարակուսիր թէ « վիր » պիտի կարդար քան թէ վա՞ր (վէր)։

Մեր փարսի Դաստուր Մօտահարը ա՛յնչափ հաստատ է իւր ընթերցուածին վրայ որ պ. թարգմանութեան մէջ, ձայնը շփոթութենէն ազատելու համար տակը [illegible] մըն ալ դրած պատկերացուցած է ։

Մեր մէջ վիր առանձին գործածուած չէ եւ ոչ ալ ուրիշ բարդութեան մէջ, որչափ կը յիշեմ. այլ սակայն սորա մի ուրիշ ձեւն ունինք ի « վիհ » որ Ոսկ. ի (Մեկն. Ես.) մի եւ նոյն գլխոյն մէջ***, երեք անգամ « վիրհ » գործածուած է (վիրհ մեծ է ընդ մեզ եւ ընդ ձեզ), մինչդեռ Ղուկասու ակնարկեալ համարին մէջ պարզապէս « վիհ » է։ Րն սովորաբար փոխանակող հ ին քով նոյն հին ր ին ալ մնալը տարակոյս չձգեր թէ վիր եւ վիհ մի եւ նոյն բառերն են, որով մեր « վիրապ »ը պարզապէս ջրհոր ըսել կ'ըլլայ։

73. Մենք ալ Mohl ի եւ Nöld. ի հետ « քուրդ » իմանալով « Կորդուիք » թարգմանեցինք հետեւելով հին անուանակոչութեան։

---

* Nold. կ'ըսէ թէ այս քաղաքը մինչեւ մահմետականաց ժամանակը կար եւ Gôr կը կոչուէր. յետոյ ապա Ֆ ի ր ո ւ զ ա բ ա դ կոչուեցաւ։

** Տե՛ս այս բառին մասին մեր դիտողութիւնը Արարատ ամսագրի 1903 տարւոյ Օգոստ.-Սեպտեմբ. ամսոյ Ը-Թ. համարը. յորում ընդարձակ բացատրած ենք թէ « Ցաշտիշատ » է բուն բառն եւ ոչ « Աշտիշատ », ինչպէս կը կարծուի եւ կը կարդացուի սովորաբար։

*** Հատ. ԸնԹ. 216—217։

74. Զաբուլիստան կամ լոկ Զաբուլ կամ Զաւուլ նահանգ է որոյ սահման կը դնեն պարսիկ աշխարհագիրք յարեւելից՝ Քաբուլը (Աւղան)․ յարեւմտից՝ Սիստանը․ հիւսիսէն Ջինը եւ հարաւէն Խորասանը եւ Հազարեան լեռները։

75. Մեր Փ. Թ.ին հետեւելով այս բառը մենք ալ նախապէս « Մասիկ » գրած էինք․ բայց յետոյ Nöld. ին « Մատիկ » ընթերցուածը որ տեսանք՝ անոր ուղղութեանը աւելի համոզուեցանք․ քանզի իբր թէ կը մատնանշէ « Մեդ » (mède) արմատը․ եւ գիտենք որ Մարք եւ Մեդք կամ Մեդացիք նոյն ազգը կը նշանակեն այն է Քուրդերը։

76. Այս կտորը մեր Փ. Թ.ը սխալ ըմբռնած կ'երեւի․ բնագրին մէջ բառին ընթերցումը տարակուսական մնացած լինելուն համար։
Փ. Թ.ը կ'ըսէ « իւր ընկերներուն եւ ձիերուն հետ անօթի եւ ծարաւ մնացին »։

Nöld.․ բառը écarté, séparé կարդալով, կը դնէ․ « ինք իւր ընկերներէն եւ ձիանէն զատուած »։ Այս վերջինը մեզ ճիշտ կ'երեւի․ քանզի պատմութենէն կը տեսնենք որ Արտաշիր ինք մինակ էր․ յետոյ մարդ ուղարկեց եւ իւր հետեւորդները բերել տուաւ։

77. Բնագրին մէջ բացայայտ « տռիկ »՝ մանաւանդ թէ « հառիկ » כירה է զոր դարձեալ սխալ ընթերցմամբ տառուբէկ կը կարդայ Փ. Թ.ը չփոթելով ի ն ք ի հետ։ Մեր « հեռի »ն եթէ չլինէր՝ ուղղելու ընթերցուածը, տարակուսելու թերեւս տեղի մնար, այլ որովհետեւ ձայնի մօտաւորութիւնը եւ նշանակութեան նոյնութիւնը երկուստեք կատարեալ են, վարանելն անկարելի է։ Պահլաւականէն ալ եթէ վերջին տառը վերցնենք որ նոյն լեզուի պահանջներէն է ձայնաւորով վերջացող բառերուն՝ կ'ունենանք « տռի »։ Եւ որովհետեւ պհլ. տառը ոչ միայն պարզ א․ այլ եւ ה ալ կը կարդացուի, ուստի տալով բառին այս երկրորդ ձայնը՝ կ'ստանանք զուտ բառը « հա°ռի » (փակ ա ով) որ նոյն ինքն է « հեռի »։ Hubschmann ը զնդ. « paro » եւ սնսկր. « para » արմատները կը նշանակէ, ինչ որ աւելի մեծ հնութեան կը հանէ մեր բառը, փոխանակութեամբ փ եւ հ տառերու։
Տեղի կայ ուրեմն ենթադրելու թէ պհլ. « հա°ռի »ն ալ նոյն արմատէն է որմէ ժամանակաւ ինկած լինի փ ը։

78. Nöld. « լեռնադաշտ » (Steppe des Gebirges) կը թարգմանէ։

բայց մեր օրինակին մէջ այնչափ յայտնի չէ թէ սա խսկապէս լեռնադաշտ լինի։ « Լեռ դաշտ » կ'ըսէ պարզապէս. կամ աւելի ճիշդը՝ « դաշտ լեռ » զոր ջոկ ու անջատ կ'իմանայ մեր Փ. Թ. ը։ Այս իմաստը մենք աւելի նպատակայարմար գտնելով աստ յարեցանք, քանզի հովիւ մը իր հօտին հետ չարունակ մէկ տեղ չընակիր, կ'ուզէ լեռնադաշտ լինի՝ կ'ուզէ ձոր ու հովիտ, արօտէ արօտ կը փոխադրուի շարունակ ուր որ թարմ դալար խոտ գտնէ։ Ուրեմն առանց կապելու եւ ոչ ալ անջատելու բառերը՝ « լեռ դաշտ » ըսելով անցանք։

79. *Այս համարին վերջին մասին վրայ* Nöld. *բաւական կը տարբերի մեզմէ։ Նա կ'ըսէ. « Անկէց երեք փարսախ անդին տեղ մը կայ, լաւ մշակուած, բազմամարդ, եւ շատ գիւղեր կան »։ Այս թարգմանութիւնը կը ցուցնէ որ բնագրին « պատաշնիհ վասնար » ը « պատաշտիհ վասնար » կարդացեր է, որուն վրայ սակայն ինքն ալ վստահ չէ։ Այլ թէ ucstējifi իմաստը ո՛ր բառէն հաներ է մեր Wonaharը՝ ան ալ յայտնի չէ մեզ. այսու ամենայնիւ, ցնոր տեղեկութիւն, պահեցինք իւր թարգմանութիւնը որ տեղւոյն յարմար է։*

80. *Բնագրին մէջ hēfpaθruxs է այս բառը որոյ վրայ երկարօրէն կը ճառէ* Nöld. *որուն* Hubschm. *ն ալ կը ձայնակցի.*

هفتان *ի վրայ խնդիր չկայ. սա՝ « եւթն » կամ աւելի մօտ երթալով « եւթան » է։ Դժուարութիւնը երկրորդ մասին՝ bruxs ին վրայ է զոր յիշեալ մեծահմուտ գիտնականները կ'ուզեն* بوختن *(ազատել) ի արմատ ընդունիլ։*

Բուխտ-ի նկատմամբ որոյ երկրորդ բայարմատն է بوج *յորմէ բայանուն* بوزش *, այլուր ըսած ենք թէ մեր « բոյժ » ը, « բոյծ » ը, թերեւս եւ « բոյս » ն է (եր. 60—ծան. 42)։ Ես գիտենք։ Ցստակ չեմ ըմբռներ թէ hēfpaθruxsի հետ ի՛նչ մերձաւոր առնչութիւն կրնայ ունենալ «ազատել»ու գաղափարը։ Ազատո՞ղը ով, ազատուո՞ղը ով եւ ի՞նչ առթիւ եւ ո՞ր պատմական կամ առասպելական հիման վրայ։ Գերման գիտնականին տուած աստղական մեկնութիւնը բնաւ այս առարկութիւնը չլուծեր։ Համկնանք պահ մը hēfpaθnov եւթ աստղերը, թէ՛ մոլորակները լինին եւ թէ՛ սայլարածը (մեծ արջ), եւ ըսենք թէ նոցա ազատածն է (թէպէտ եւ բոլորովին մտացածին եւ ենթադրական), յայնժամ նոյն իսկ* Nöld.*-էն յիշուած čihārbruxs ը ո՛ր չորից ազատածը համարելու է. « սիբուխտ » ը զոր Եղիշէէն յօրինակ կը բերէ՝ ո՞յր ազատածն ըսելու է։*

Ես այս մեկնութիւնը հիմնովին բանադրօսիկ կը գտնեմ, մինչդեռ աւելի բնական եւ մերձաւորը կայ։ Պարսիկ բառագիրք բուխsը մանչ (տղայ) կը մեկնեն, ինչպէս որ «դուխտ»ն ալ աղջիկ։

Ուրեմն բուխտ = ուստր

դուխտ = դուստր։

Որովհետեւ «պուխտ» ձեւը մենք ալ ունինք բարդութեանց մէջ. կրնանք «ուխտ» կամ «ւուխտ» կամ «բուխտ» ձեւ մըն ալ ենթադրել օրինաւորապէս որ համապատասխանէ «ուստր» ին, ինչպէս որ «դուխտ»ն ալ «դուստր» ին*։

Եւ որովհետեւ Ֆիրդուսին ալ կ'ուսանինք թէ եօթ որդի ունէր այդ մարդը եւ այն պատճառաւ Haftvas կոչուած էր, այլ եւս հարկ չմնար, կարծեմ, երկար բարակ անյարիր մեկնութիւններ կարկատելու։

Գալով «վատ»ին, պ. բառագիրք «որդի» նշանակութիւնը կուտան թէեւ, բայց հիմնական եւ ճիշդ գիտութեամբ չէ, այլ Ֆիրդուսիին վերի կտորին վրայ յենլով է։ Իսկ թէ Ֆիրդուսին ուրկէ՞ց է հաներ այս բառը, խիստ ճարտարօրէն կը մեկնէ Nöldeke ն՝ յանգական հարկի թելադրութիւն համարելով «բուխտ» ին 'ի «վատ» չրջումը։ Ահա թէ ինչպէս.

Դնենք նախ բառը իւր բուն ձեւին մէջ

هف ت ان بو خت

բառնանք երեք միջին տառերը՝ կը մնայ

هف ت و خت

Որովհետեւ ու ձայնը պահլաւերէնի մէջ վ (ւ) ալ կրնայ կարդացուիլ եւ խ գիրն ալ կրնայ համարուիլ ա, պարզ է որ այս կերպով ընթերցուածը կը փոխուի 'ի واد , յորմէ هفت واد ։

Այս հանճարեղ եւ հրապուրիչ մեկնութեամբ կը նոյնանայ ուրեմն վաs ը բուխs ին [հետ եւ սա ինքը կը մնայ բուն եւ նշանակեան բառը։

Մենք Եղիշէին մէջ յիշուած Սիբուխար մեզ առաջնորդ առնելով, որ «երից որդւոց տէր» կը նշանակէ ըստ մեզ, յօրինեցինք «Եւթանբուխտ» կամ աւելի հայ ձայնիւ «եւթնաուխտ» ը որ աւելի հարազատ կը պատկերացնէ նաեւ պահլաւերէն կաղմակերպը։

---

* «Հազարաուխտ» բարդութիւնն օրինակ է։

Յաւելուած. — Մենք վերի տողերը գրած էինք երբ յետոյ աչ-քերնուս ինկաւ J. Darmesteter*ի մի հմտալից տեսութիւնը* Nöld. *ի այս Թարգմանութեանը վրայ. տեսութիւն որոյ մէջ բախտ ունեցանք տեսնել գիտնական քննադատը կատարելապէս մեր կողմը։*

Թէ՛ նիւթին աւելի լուսաբանութեանը համար եւ թէ ի յարգանս հեղինակին՝ չեմ կրնար չփոխադրել տառ, իւր իսկ լեզուաւ, իւր դա-տաստանը։

Յետ հաստատելոյ, նա ալ իւր կողմէն, նեփրկաց սխալ ընթերցումը՝ կը յաւելու.

« Je ne saurais admettre pour ce dernier mot l'explication de M. Nöldeke ; bokht, d'après lui, serait le mot ordinaire qui signifie « délivré » ; haftanbôkht serait formé à l'imitation des mots — phrases du sémitique : « *mara bokht, gcshû bokht* », et signifierait « les Sept ont délivré » ; ces Sept seraient les sept planètes ahrimaniennes, le nom d'un être démoniaque pouvant fort bien exprimer la confiance dans les forces infernales, juste comme celui d'un fidèle exprimerait la confiance dans les forces divines. Voilà une explication bien ingénieuse, trop ingénieuse, je crains. M. Nöldeke rapproche bien le nom de Sibôkht (Σεβόχθης) qui devient « les trois ont délivré » ; ces Trois seraient les trois vertus cardinales du Mazdéen : bien penser, bien parler, bien agir.

Vient malheureusement un *Cahar bokht* « les quatre ont délivré, die Vier haben erlöst », et ici M. Nöldeke est forcé d'insérer après Vier une paranthèse interrogative, welche ? qui prouve que l'élasticité des nombres a des limites.

L'explication de *Haftanbokht* nous est donnée directement par Firdousi : il signifiie « qui a sept fils » ; les dictionnaires persans donnent, en effet, un mot *bôkht* « fils », et ici on ne peut objecter l'exemple du persan vâd qui ne doit son existence qu'à une lecture fausse ; l'erreur porte sur la lecture du mot et non sur le sens même que la tradition n'a pu inventer. Ces sept fils paraissent et dans Firdousi et dans la Karnamak. Il est à peine besoin de dire que ces sept fils ne sont que des dédoublements du Ver ; il a sept fils,

c'est-à-dire qu'il est septuble ; il a sept fils comme il aurait sept têtes* ».

Այլ թէ ո՛վ եւ ի՛նչ էր այս Եւթանբուխտը, որովհետեւ պատմութեանս մէջ աւելի ծանօթութիւն մը չկայ, Ֆիրդուսիէն քաղուածօրէն կը գտնենք այս տեղ, ընթերցողին դիւրութեանը համար։

Պարսից ծոցին մօտերը Կուլարան ըսուած քաղաքին աղջիկները սովորութիւն ունէին, ամէն առաւօտ, իւրաքանչիւրն իր հետը իլ մը եւ մէկ օրուան մանելու չափ բամբակ վերցնելով, քաղաքին դուռը միանալ եւ խմբովին մօտակայ սարին ստորոտը երթալ եւ այն տեղ ուրախ զուարթ կայտռելով մինչեւ իրիկուն ուշ ատեն իլ դարձնել եւ մանած բերել տուն։ Այս աղքատիկ աղջիկներուն կերակուրներն ալ հասարակաց էր եւ բնաւ իւրք չէին զանազանուեր իրարմէ։

Նոյն քաղաքին բնակչաց մէջ Հաւթվատ անուն զուարթաբարոյ աղքատիկ մարդ մը կար, այնպէս կոչուած, վասն զի եւթն որդի ունէր եւ մէկ աղջիկ որուն կարեւորութիւն չէր տրուեր։

Օր մը որ այս այս աղջիկը, իւր միւս ընկերներուն հետ, ցերեկուան սակաւապետ ճաշի պատրաստութեամբ զբաղուած էր, ճամբու վրայ ծառէ մը ինկած խնձոր մը տեսաւ եւ իսկոյն վերցուց եւ խածաւ։ Տեսաւ որ մէջը որդիկ մը կայ թաքցած, խնայեց եւ իւր փափկիկ մատներովը կամացուկ մը առաւ զայն եւ զգուշութեամբ տեղ մը պահեց, ուտելու տալով նմա խնձորի կտորիկ մը։ Եւ ըսաւ. « Ցանուն Աստուծոյ Միոյն եւ Անզուգականին, պիտի տեսնէք թէ ես այսօր ո՛րչափ բամբակ պիտի մանեմ այս խնձորորդին աստղին բախտով »։ Ցիրաւի այն օրը ամէն օրուան կրկինը մանեց եւ մօրը բերաւ հրճուանքով։ Հետեւեալ օրը կրկնապատկեց բամբակի քանակութիւնը եւ ան ալ ամբողջովին սպառեց, աւելի շուտ քան ուրիշները։ Այսպէս, ամէն օր կրկնապատկելով աշխատութեան բաժինը, քիչ ատենի մէջ այնպիսի բարեկեցութեան հասաւ որ քաղաքին մէջ մատնանիշ եղաւ։ Հօրը մօրը խնդութեան եւ ուրախութեան չափ սահման չկար, իրենք ալ զարմանքի մէջ մնացեր էին թէ ի՛նչ է այս հրաշալեաց գաղտնիքը։ « Պարիկներու (ری) հետ ընկե՞ր եղած ես, ա՛ղջիկ, կ'ըսէին, աս ի՛նչ ձեռքի արագութիւն, ի՛նչ հնար ու ճարտարութիւն, ո՛չ, ո՛չ, աս անսովոր մարդկային կարողութենէն վեր է, անշուշտ աներեւոյթ օգնողներ ունիս »։ Սոր վրայ, աղջիկը որ մինչեւ այն օրը խնամով պահած եւ մեծցուցած էր որդը,

* Etudes Iraniennes II, 82 — 83.

բերաւ ցցուց զայն իւր ծնողացը, պատմեց եղելութիւնն եւ ըսաւ թէ — « Ահա այս է իմ գաղտնիքս, ես այս Որդին աստղը (բախտը) ինծ օգնութեան կը կանչեմ եւ անոր բախտին ու շնորհին ապաստան գործք կ'սկսիմ եւ այսպէս ալ կը յաջողիմ »։

Սկսան աւելցնել խնամք ու գուրգուրանք որդի վրայ որ հետ զհետէ կը մեծնար եւ տարապայման համեմատութիւններ կ'առնէր։ Քանի կը խոշորնար, կը փոխէին տեղը եւ աւելի լայն ու ընդարձակ պահարաններու մէջ կը դնէին, մինչեւ որ, երթալով, անհեթեթ զանգուած մը եղաւ եւ յատուկ սպասարկութեան պէտք եղաւ։

Սոյն միջոցին, այն քաղաքի բնակիչներէն զօրաւոր իշխան մը որ բոլոր այն կողմերը կը բռնակալէր, լսելով եւ տեսնելով Եւթան-Բուխտին այս յանկարծական եւ յարաճուն յաջողութիւնը՝ սկսաւ սաստիկ նախանձիլ անոր վրայ եւ զգետնել տապալել կը խորհէր զայն։ Թշնամութիւնը երկուստեք այն աստիճանի հասաւ որ վերջապէս ճակատեցան։ Յաղթեց անոր Եւթանբուխտը, խորտակեց ցրուեց անոր զօրութիւնը, վերցուց բոլոր առ ու աւարը եւ տիրեց եւս քաղաքին։ Յետոյ մերձակայ բլրի մը գագաթը ամրոց մը շինեց ապահով եւ ամրակուռ, լայնանիստ վիթխարի ժայռի մը վրայ, պատնէշներով շրջապատեալ, եւ այն տեղ փոխադրեց որդը որուն եւ յատուկ պաշտօնեաներ կարգեց որք կըհսկէին նորա վրայ ամենայն գուրգուրանօք, եւ կաթ եւ մեղր եւ եփած բրինձ կը մատուցուէր անոր հանապազօր։ Եւթանբուխտը դարձած էր իշխան մը, ունէր իւր սեփական զօրքը եւ կ'ասպատակէր Չինական սահմաններէն մինչեւ Քիրման։ Իւր եօթն որդւոց իւրաքանչիւրը տասն հազար զօրաց կը հրամայէր եւ ոչ ոք կը համարձակէր իր վրայ յարձակում գործել, քանզի որդին պատմութիւնը լսելով սարսափահար կը լինէին։

81. Բն. « Քիրմ-Խոդա » (որդան տէր), զոր աւելի ախորժ ձայնիւ ուզեցինք « Որդունի » կոչել, օգտուելով Խորենացիէն յիշուած հայ նախարարութեան մը անունէն։

82. Nöld. « Գուլարան » կամ աւելի « Գուջարան » կ'ուզէ կարդալ Տապարիի եւ Ֆիրդուսիի համաձայնութեանը յենլով. թերեւս լինի ուղիղ. բայց եւ այնպէս մենք մեր բնագիրը պահեցինք որ շատ որոշ եւ պատճառաբանեալ է։

83. Այս բառը մեր Խոստակարը «Սիաւ-Ուազուրիկ» կը կոչէ եւ դէմ կը հանէ «սփիւռք ռազուրի» ի (սպիտակ դաշտ), մինչ միւսը «սեւ դաշտ» եւ տեղւոյ անուն կը համարի։

Մենք ոչ այս ընթերցուածը եւ ոչ այս մեկնութիւնը հաւանութեան արժանի տեսանք. եւ որովհետեւ պատմական հիմ մ'ալ կուտայ Nöld. թէ ﺳﻴﺎﻩ ﺟﻮﺯﺭ ը շատ ծանօթ քաղաք մ'է որ առաջին անգամ 628-ին Հերակլէս կայսեր հետ մղուած պատերազմին առթիւ յիշատակուած է, մենք ալ վստահաբար իրեն հետեւեցանք։ Աւելցնենք նաեւ որ Խոստակարը ինքն իսկ իր ընթերցուածին վրայ չպնդեց, երբ այս խնդիրն ալ յուզեցինք մեր տեսակցութեան միջոցին։

Դիտելի է սակայն որ, ինչպէս Nold. ալ կը խոստովանի, այս համարները բաւական մութ եւ ճապաղ են, երեւի խանգարումներ կրած լինի բնագիրը։

Այս Եզգանկերան ալ որոշ չգիտցուիր թէ ո՞վ է եւ թէ ճիշտ Եզգանկ'րտ է անունը, ինչպէս կը կարդանք, թէ մի այլ ինչ, յայտնի չէ։

84. Բուն իմաստն է «կոտորած եւ անարգանք». սակայն քանի որ «սատմբակին» եւ «վէնասկարին» գրուած է բնագրին մէջ, պահեցինք նոյն ձայները, արգելք չհամարելով իմաստի փոքր խոտորումները։

85. Ահա բառ մի եւս ուր փոխանակ յարմար անյարմար թարգմանութեանց դիմելու՝ բուն խոսկանը գնելու առաւելութիւնը կուտայ մեզ մեր լեզուն։

Բառը բնագրին մէջ «վերջաւանդ» է զոր ﻭﺭﺟﺎﻭﻧﺪ կը դարձնէ Փ. Թ.ը։ Ո՞վ չտեսներ այս տեղ «վերջ» ին եւ մեր «պերճ» ին նոյնութիւնը, գիտնալով որ վ եւ պ տառերը, թէ՛ պարսկերէնի եւ թէ մեր մէջ միապէս լծորդ են եւ հետեւաբար փոխանակելի։

«Վէնդ», «վանդ» կամ «ւանդ» ածանցը որ սեփականութեան՝ ստացման գաղափար կը յաւելու, մեր մէջ շատ գործածուած չէ։ Կը յիշենք մի քանի բառեր միայն, զօ. արգաւանդ՝ դարաւանդ՝ սարաւանդ՝ շարաւանդ։ Այս կարգէ է նաեւ բարձրաւանդ որ եւ բարձաւանդակ կամ բարձրաւանդակ։

Շփոթ ըմբռնման մ'արդիւնք է անշուշտ Աւձեան բառարանին «բարձր ձայնով գրուած (քարոզ)» մեկնութիւնը, աւանդը իբր գոյա-

կան նկատելով եւ հոլովելով ալ « բարձու առանցակի »։ Զեմ գիտեր վաւերական վկայութիւն կա՞յ այս տարիճան բացորոշ հո-լովման, զոր Վեննետիկի գիտնական Հայրք պիտի լուսաբանեն անշուշտ։

Մեր համոզումն այն է որ այս տեղ ռաւանդի՝ ռաւանդութեան հետ գործ չունինք, այլ պարզապէս ռանդ անձանցականի հանդէպ կը գտնու-ինք որ, ըստ հայ լեզուի սովորութեան, ռ զօդիչով մը կապուած է գլխաւոր բառին հետ։

Արդ՝ այս հայեցուածով կրնայինք պերճաւանդ ալ ըսել, մանաւանդ որ բուն բառն ալ էր, այլ սովորական չլինելուն՝ նախընտրեցինք պեր-ճափառ ը որ բնագրէն ալ աւելի ուժգնապէս կուտայ նոյն իմաստը։ « Պերճաւանդ » ն ալ գործածեցինք սակայն ուրիշ տեղիւ։

Տարակոյս չունինք որ Ն ի մը անկմամբ նոյն ռանդ մասնիկն է նաեւ մեր ւէտ ածանցը՝ երբ կ՚ըսենք, զօ.՝ այգեւէտ, խոտաւէտ, հոտաւէտ, երանաւէտ, շահաւէտ, օգտաւէտ, եւն.։

86. Նախընտիր համարեցանք մենք Nöld. ի հետ دور կարդալ բա-ռը քան թէ մեր Ա. ին հետ گور կարդալով ծանօթ խոյին կամ նոխա-զին մի նոր կերպարանք եւս տալ, այն է՝ ցախ։

Յիշելի է սակայն որ Դասթուրը կը պնդէ իւր ընթերցուածին վրայ առարկելով թէ զենդի մէջ گور ը խոյ ալ կը նշանակէ եւ թէ կերպա-րանափոխութիւն չկայ։ Ուրեմն երկդիմութիւն չմնար։

87. Բնագրին մէջ բառը թէ՛ դշուադարկ եւ թէ՛ դշնդարկ կրնայ կարդացուիլ։ Արդ՝ « վդարկ » կամ « ուադարկ » ը իմաստ չունի, մինչ-դեռ « դշնդա(ր)կ » ընթերցման երաշխաւորող « դժնդակ » բառն ու-նինք հայերէնի մէջ, իմաստ որ տեղւոյն ալ ճիշտ պահանջածն է։ Ուս-տի Ա. ին վ տուած ձայնը Ն կարդալով՝ հաստատել կը կարծեմ բուն հա-րազատ ընթերցուածը որ է « դշնդարկ » որ բերնէ բերան խեղաթիւր-մամբ տուած է անշուշտ մեր « դժնդակ » ը։

88. Բն. « ավի վա՛գա՛նդինա » (անվնասութիւն) զոր بی گزندی կը հանէ Փ. Թ.ը։ Բառը բաղկացնող երկու տարրերն ալ կան հայերէնի մէջ. թէ՛ բացասական մասնիկն ապ, ապի, ապա (ապօրէն, ապիկար, ապաշնորհ), եւ թէ گزیدن (խածանել) ին گز (գազ) արմատը որ անհամեմատ պէսպիսութիւններով՝ յանհունս յեղաշրջուելով գեղեցիկ միավանկե-րու երկար շարք մը տուած է մ՚եզ։ Մեկնելով, զօ., « գազ » էն՝ ու-

նինք. զեզ. զեզ. կեզ. զիծ. կիծ. կիճ. եւ հարկաւ՝ զազ էն անցնելով՝ խած. խայծ. խայթ. խայս. խուր (խթեմ). խոր(եմ). խեր (խղճի խայթ). խիր (խիթեմ). եւ թերեւս ուրիշներ ալ որոյ ամենուն մէջ տիրող իմաստն է կճել՝ խեթկել՝ վիրաւորել՝ զարնել՝ մշտել։

Կը մնար ուրեմն մեզ յօդել տարերքը եւ ունենալ բնագրին « ավիվազանդ » ը մեր « ապաւազ » ին մէջ. ինչպէս արդէն ունինք բազում այսպիսի օրինակներ լեզուին մէջ. զօ. ապարան. ապածոյժ. ապաշեր. ապաժամ. եւն.։

89. Ճիշտ ընթերցմանը չեմ վստահիր այս բառին զոր Nöld. « Mahôe » կը կարդայ (?) ով. եւ մեր Փ. Թ. ը՝ ماند , բայց ուրիշ շատ կերպ ալ կրնայ կարդացուիլ. ինչպէս կը դիտէ Nöldeke 'ի ծանօթութեան։

90. Բն. « գունակ-մինու » = كنا مينو ։

« Մինու » կը նշանակէ հանդերձեալ երանաւէտ վիճակ. երկինք. որմէ « մինուան մինու » (երկնից երկինք)։

« Կունահ » ը տեսանք որ մեր « մեղս » ն է, յանցանք ամամբ։ Ուրեմն « գունակ-մինու » կը նշանակէ. երկնից դէմ մեղանչող զոր ամփոփ հայ ձայնիւ պիտի ըսենք « երկնամեղս »։

Խօսքը Ահրիմանի վրայ է որոյ սեփական մակդիրներն են գունակ-մինու. դարուանդ (մոլորեցուցիչ) եւ դրուժան։ Այս որակականները գրեթէ միշտ միայար եւ միաչար կ'երթան։ Nöld. « չար ոգի » կամ « այս չար » (esprit malin) կը թարգմանէ որ ճիշտ է։

91. Բնագրին այս բառը ուզդէշ կը կարդայ մեր Փ. Թ. ը, եւ Ugdês՝ Nöld.։ Իսկ նշանակութեան մասին երկուքն ալ համաձայն են, այն է՝ կուռք՝ չաստուած (Abgott)։

Արդ՝ որովհետեւ պհլ. բառի մը համար բացարձակ ընթերցուած 'ի բազում անկարելի է, իրաւունք կը կարծեմ, առանց երբէք հեռանալու texte էն, մի երրորդ ընթերցուած ալ ես առաջարկել, այն է՝ « առւզտաս » որ այնչափ ուղիղ եւ ճիշտ կրնայ համարուիլ որչափ միւսները։

Կը ձգեմ ուրիշ կարելի եւ ենթադրական ընթերցուածները որք տեսական (théorique) են միայն եւ գործնական հաստատիք չունին։

Ուրեմն « առւզտաս » ին վրայ միայն խօսելով, կ'ըսենք որ, տեսնելով իմաստը որ աստուածութեան վրայ կը թուալի եւ ձայնը որ

ապարիսօք շատ հեռի չէ մեր բառէն, բնականաբար մեր միտքը պիտի դառ մեր ամենակարեւոր եւ ցարդ անլոյծ մնացած « ԱՍՏՈՒԱԾ » բառը։

Համարձակութիւն չունիմ ամենեւին բացարձակապէս հաստատելու թէ սա նոյն հին « աուզտա »ը լինի, սակայն բաւական հաւանականութիւն ալ կը տեսնեմ սորա եւ նորա մէջ զոր կ'արժէ ի վեր հանել։ « Աուզտա »յէն « աստուած »ին անցնելու համար, յիրաւի, շատ խորին փոփոխութիւններու ենթարկելու հարկ կայ բառը. բաւական է գրուած տառերը միայն մի քիչ տեղափոխել որմէ կ'ելլէ « ազտուաս » որոյ համար կրնանք ըսել թէ ժամանակաւ եւ կիրառութեամբ այժմու « աստուած » ձեւն առած լինի փոխանակութեամբ Զ եւ Ս տառերու եւ վերջին ս-ի՝ ի բուն ծ հայկական. որոյ օրինակներն յաճախադէպ են։

Կրնայ եւս մտածուիլ թէ, ո՛ գիտէ, թերեւս բուն հին նախնական ձեւը մերինն է եւ պահլաւինը խանգարում կրած լինի, ինչ որ ոչ անկարելի է եւ ոչ անհաւանական։

Ուշադրութիւն կը հրաւիրենք նաեւ այն պարագայի վրայ թէ երկու կողմանէ ալ կրօնական են բառերը եւ մի եւ նոյն գաղափարը՝ յայտնող. հոգ չէ թէ մէկը իրականին ճշմարտին եւ միւսը սուտերին՝ սուտին իմանանք այսօր, հերիք է որ երկուքն ալ աստուած կամ չաստուածը կը նշանակեն։ Կրօնական վէճերու մէջ օրինակը շատ է այսպիսի հակադրութեանց ուր մէկ կողմի ճշմարիտը՝ բարին՝ ուղիղը միւս կողմի համար սուտ՝ չար՝ թիւր եղած է եւ մէկ կողմի պաշտելին՝ խնկելին՝ երկրպագելին միւս կողմին ատելի գարշելի եւ մերժելի համարուած է. վերջապէս մէկ կողմի աստուածը միւս կողմին կուռք երեւցած է։ Այս հակառակութիւնը այնչափ սաստիկ եւ խորարմատ էր որ մինչեւ իսկ գրուածոց մէջ, ինչպէս հին ձեռագիրներու եւ տիպերու մէջ կը հանդիպինք, բոլոր չաստուածներուն կամ սատանաներուն կա՛մ առաջին գիրը գլխիվայր կը դառնար եւ կամ պատիւը շրջեալ ստորեւ կը գրուէր, որ մի գուցէ ճշմարտին հետ շփոթուին։

Զրադաշտեան մատենագիրք կ'աւանդեն որ նախ քան Զրադաշտի երեւումը Արիք եւ Հնդիկք քէշով եւ դենով մէկ էին. երկնային մարմիններ եւ թանձրացեալ իրեր (կուռքեր) կը պաշտէին որոց « դեւ » անունը կուտային « աստուած » իմաստով եւ իրենք ալ « դեւեզն » կը կոչուէին, այսինքն « աստուածապաշտ » (دیوسن) ։

Յետոյ Զրադաշտը եկաւ, այն հին կրօնքին տեղ նոր մը քարոզեց, (միաստուածութիւն կ'ըսեն Փարսիք), եւ որպէս զի խտրութիւնը խոր եւ չօշափելի լինի երկու հատուածի մէջ, բանեց « դեւ » անունն ալ

իւր նախնի նշանակութենէն հանելով հակառակ իմաստով Հնդկաց սեփականեց եւ իրենը Մազդեզն կոչեց, այն է «երկրպագու Մազդայի (Ահուրայ = Որմզդի)։

Դեւ (դաեւա) ի սկզբան կը նշանակէր եւ այժմ ալ Հնդկաց մէջ կը նշանակէ լոյս, պայծառութիւն որմէ մեր « Տիւ »ը որ շատ մը եւրոպական լեզուներու մէջ ալ պահուած է եւ այս է Δευς (Դիոս)ը, Deusը, Diesը յորմէ Dieu, եւն.։ Ցայս կը յանգի նաեւ մեր « Դիք »ը, Լեզուաց մէջ մնացած հին առումներէն ալ կ'երեւայ որ « դեւ »ը սատանայ չէր ի հնումն, այլ լոյս էր, տիւ էր, աստուածութիւն (դիք) էր. յետոյ ուրեմն հակառակ իմաստին հակեցաւ եւ Ահրիմանը եւ անդնդային ոգիները նշանակեց։ Շատ հետաքրքրական է որ մեր լեզուին մէջ երկու հակառակ առումներն ալ պահուած են. թէ՛ « դեւ » (սատանայ) եւ թէ՛ « տիւ » (լոյս)։

Վասնորոյ, յաչս բանասիրի, ամենեւին կարեւորութիւն չունի թէ « աղուղաս »ը սուտ աստուած նշանակէ եւ « աստուած »ը ճշմարիտ. բաւական է որ երկուքն ալ մի եւ նոյն գաղափարը կը յայտնեն եւ նոյնիմաստ են։ Հետեւաբար, փոխանակ հակառակելու կը միաբանին եւ փաստ մի եւս կ'ընծայեն ակնարկեալ ենթադրութեան հաւանականութեանը։

Այլ թէ ինք « աղուսաս » կամ « աստուաղ »ը ի՛նչ է եւ ի՛նչպէս կը տարբալուծուի, մեր ունեցած տեղեկութիւնք չեն թոյլատրեր այժմ պատասխանել. ոչ ալ Խոստաներէն լոյս մը կրցանք առնել բերանացի եւ ոչ ալ Հիւպշմանի եւ այլ եւրոպացի գիտնոց մէջ բան մը գտանք։

92. — Մազդեզնական ըմբռնմամբ հրեշտակները երկու դասակարգի բաժնուած են. 1. Գերագոյն Ոգիք, այն է հրեշտակապետք որ Ահուրական Աթոռոյ մերձաւոր եւ անմիջական սպասարկուք են. եւ 2. ստորնագոյնք որ երկրորդական եւ պարզ հրեշտակներ են։ Առաջինները « ամշասպանդ » կ'ըսուին. երկրորդները՝ « Իզէդ » կամ « Եզդ »։

Ամշասպանդք թուով եօթն են եւ իւրաքանչիւրը բանի մը տեսուչ եւ խնամակալ կարգուած է. զօ.

Ահուրամազդ՝ մարդկային գունոց,
Բահման՝ զուարաց,
Ուրդի կամ Արդի Բեհեշտ՝ հրոյ,
Շահրիվար՝ հրահալելեաց,
Սպանդարամետ՝ երկրի,

Խորդադ՝ Ջրոյ,
եւ Ամրդատ 'ի բուսոց եւ տնկոց։

Ասոնց հետեւողութեամբ Իզեդներուն ալ չահապետական պաշտօններ յատկացած են զորս երկար եւ տաղտկալի կը լինի թուել։

93. 94. — *Ցաշտելը* (*Եշտէն*) *զոհել չնշանակեր այժմ, այլ յարդարել պատրաստել, եւս եւ արարողութիւն կատարել։ Կ'ըսուի, զօ. « Որմիզդ եշտ » (Որմզդական պաշտօն), « Սրուշ եշտ » (պաշտօն Սրուշի), « Դրուն եշտ » (պաշտօն Սեղանոյ), եւն., որպէս թէ ըսէինք մեր կրօնա-պաշտօնականով՝ « Կանոն Ծննդեան, Խաչի, Վերափոխման » եւն.։*

Իրաւ է, հիմա յագով յաշտով անարիւն ընծայաբերութիւն եւ պարզ արարողական պաշտօն մը, օրհներգութիւն մը կը հասկնան եւ բազումք կը ժխտեն ալ որ ի հնումն ալ կենդանեաց զենմամբ եղած լինի, բայց միւս կողմէն հեղինակաւոր վկայութիւնք կան որ կը հաստատեն եւ Փարսիներէն ալ ոչ սակաւ գիտնականք կ'ընդունին թէ ի հնումն արեամբ եւ զոհիւ կը կատարուէին յազ ու յաշտը, այլ յետոյ խափանուեցաւ այս սովորութիւնը։*

Խոստաեարն ալ այս վերջին կարծիքէն է եւ նա մեզ մատնանիշ ըրաւ Խուրտ-Աւեստայի հետեւեալ տողերն ուր Վռամայ պաշտօնի մէջ կը կարդանք.

*« Արեաց աշխարհի մարդիկ պէտք է որ, ի պատիւ Վահրամայ, եփեն այսինքն յաղեն ոչխար որ սպիտակ լինի կամ մի ընաիր գունով եւ կամ Հումի** վրայ գտնուող գոյներուն մէկն ունենայ »։*

Թող որ եթէ Փարսիները իրենք չխոստովանէին ալ, մեր հինգերորդ դարու մատենագիրք ա՛յնքան համաձայն եւ բացարձակ են որ այս մասին տարակոյս չեն ձգեր։

Զրադաշտական հրահանգներէն մին ալ կերակուրէն առաջ բաժ առնելն էր (واج گرفتن) *որ մի քանի պայմաններ ունէր, նախ ձեռքերը լուալ, յետոյ Աւեստայէն կարճ աղօթք մը մրմնջել* (زمزمه) , *ապա* (*եթէ թղթաւոր կամ մոմպետ է*) *ձախ ձեռքը բարսամ* (*բարսմունք*) *բռնել եւ*

---

* Ցաղ = եղն يسن զօ. մաղդեղն, դեեզն. յաշտ = եշտ يشت ։

** « Հում » մի վայրի ծառ է որոյ ճիւղերը խիտ առ խիտ հանգոյցներ ունին եղեգի պէս որոնցմէ կը շինեն տրցակներ եւ ձեռք կը բռնեն մոմպետներ աղօթքի ժամանակ։ Այս է բ ա ր ս ա մ կամ մեր բառով բ ա ր ս մ ո ւ ն ք ըսուածը։

բերանը կնքել եւ բառ չարտասանել մինչեւ կերակուրի վախճանը։ Մէ-կուն ըսել թէ «բաժ ա՛ռ» նոյն է թէ ըսուէր «Հրամէ՛, սեղան նստէ»։

Այս օրեր ձեռքս ինկաւ հմուտ բանասիրին՝ Նորայրի Բիւզանդացւոյ «Հայկական Բառաքննութիւնը» յորում բաշխ բառի առթիւ վաժխ կամ վաճ պարսկերէն աղբիւր մը կը նշանակէ յորմէ առած լինին, կ'ըսէ, մեր բժշկապետք բաշխ կամ բաշխտակ բառերը։

Մենք հայ բժշկարաններու հետ ծանօթանալու առիթ ունեցած չլինելով, չենք գիտեր թէ գիտական ինչ բառեր յօրինած յերիւրած են ժամանակի վարպետները, ուստի, ցորչափ բուսաբանական նկարագրու-թիւնը չտեսնենք, չենք կրնար որոշապէս ի վերայ կալ թէ ո՛ր բոյսին յարմարցուցած են բաշխ կամ բաշխտակը*։ Գալով վաժխ բառին՝ աս ալ անծանօթ է մեզ պարսկերէնի մէջ, թերեւս լինի վաճ կամ բաճ որ հա-յերէն բաժ է, եւ բաշխ ալ նշանակուած, հարկ՝ տուրք իմաստով։ Այս ճշմարիտ է, բայց թէ բոյս մը նշանակող واج բառ մը լինի պարսկերէ-նի մէջ, հանդիպած չենք։

Վերը բացատրեցինք թէ ինչ կ'իմացուի «բաժ առնել» ըսելով։

Իրաւ է բանաստեղծք իրենց առանձնաշնորհեալ ազատութեամբ եր-բեմն մին միւսին տեղ եւ երբեմն ալ երկուքն ի միասին գործածած են, Ֆերդուսին ըսած է, զօ.

«Ատրապաչտն Զրադաշտ կ'երթար, բաժ եւ բարսամ ի ձեռին»։

Նոյնը դարձեալ

«. . . մի մեծապարիշտ (Աստուածապաշտ) մարդ եկաւ պարտէզը, բաժ ու բարսամ ի ձեռին»։

Եւ Նիզամի

«Երբ որ սեղան նստելու ժամանակն եկաւ, աշխարհակալն (արքայն) Մովպետէն պահանջեց որ բաժ ու բարսամի արարողութիւնը կատարէ»․ իբր թէ ըսէր սեղանը օրհնէ։

Բայց ասոնք բանաստեղծական լայն առումներ են որոնցմէ նիւթա-կան ճշտութիւն չպահանջուիր։ Սա կէտը ճշմարիտ եւ հաստատեալ է որ բաժ ը բարսամ չէ։ Բարսամը նիւթական իր մը, ինչ մըն է որ քաղո-յական գործի մը՝ արարողութեան մը (բաժ) համար պէտք է, ոչ ալ անհրա-ժեշտ քանզի առանց անոր ալ բաժ կ'առնուի, ինչպէս այժմ առ հասարակ։

Գալով բարսամի թէ ի՛նչ է եւ ինչ դեր ունի, մանրամասնենք մի քիչ, քանզի կարեւոր է նոյն իսկ մեր մատենագրութիւնը ճշտիւ հաս-կընալու համար։

---

* Մեր յարգելի բարեկամ Տքթ. Արթինեան հմուտ բուսագէտը կրնայ յեղինակաւո-բար լուսաբանել այս կէտը։

Ինչպէս բանասիրաց յայտնի է, « բարսամ » եզակի ձեւով գործածուած չէ մեր մէջ, այլ միշտ «բարսմունք » յոգնակի ձայնիւ:

Թէ ի՛նչ մասնաւոր պատճառներով այսպէս էին վարուեր մեր հնում նախնիք, մեզ ծանօթ չէ: Թերեւս հաւանական թուի այն պարագային թէ որովհետեւ ոչ մի շիւղ կամ ճիւղ, այլ մի քանի ճիւղեր ի միասին մի հաւաքածոյ կազմելով կը գործածուէին, այս հաւաքական իմաստին աւելի ուշ դրած լինին:

Իսկ « բարսամ »ը, ինչպէս վերեւ (ծան. 93—4) ակնարկեցինք, Հում բուսած ծառի ճիւղերն են որ կ'ըսեն նման է گز (գազ)ի եւ հանգոյցներ կ'ունենայ: Մենք անձամբ տեսանք Դաստուրին ձեռքը մի տըրցակ, բարակ եւ նուրբ ճիւղերէ 10—15 հարիւրորդամետր երկայնութեամբ եւ հանգոյցներն ալ գրեթէ 3 հարիւրորդ իրարմէ հեռաւոր:

Այս շիղերուն յօտումը եւ մասնաւոր պահարաններու մէջ պահպանումը յատուկ արարողութիւն ունի: Դանակը* որ կը գործածուի, մի՛միայն անոր սեփական է եւ ուրիշ բանի չգործածուիր. այս դանակին կոթն ալ երկաթէ պէտք է լինի: Յատուկ աղօթքներով արարողութիւններով մովպետը նախ այս դանակը կը լուայ կը մաքրէ, եւ յետոյ կը կտրէ մատղաշ բարակ ճիւղերը, մէկ թիզ երկայնութեամբ եւ կը զետեղէ զանոնք յատուկ պահարանի (բարսամդան) մը մէջ զոր նախապէս լուացած մաքրած պէտք է լինի:

Յետոյ ամենայն զգուշութեամբ կը պահպանեն այս ճիւղերը եւ ըստ հարկին կը գործածեն: Ծիսարաններուն մէջ որոշուած սահմանուած են թէ ո՛ր պարագային քանի հատ այս ճիւղերէն պիտի առնուի տրցակ կազմուի, քանզի պարագային համեմատ թիւն ալ կը փոխուի: Եթէ Վենդիդատէն պիտի կարդացուի աղօթքը՝ 35 ճիւղ պէտք է, եթէ Աւեստայի ուրիշ Լանկաներէն՝ (համար)՝ 24, եթէ պարզ բաժի համար է՝ 4, եւն: Եւ միանգամ գործածուած բարսամը այլ եւս միւսանգամ չգործածուիր, իր զօրութիւնը կորսուած կը համարուի:

« Հում »ը չգտնուած տեղ նռնենիի կամ « գազ » բուսած ծառի ճիւղերն ալ կրնան գործածուիլ:

95 Դահակ, Զոհակ, Ջահակ, եւս եւ Աժդահակ, կամ Աշ-Դահակ, կամ Աժ-Դահա, այս ամէնը մի եւ նոյն անձը կը նշանակեն որ Աժդահակ

---

* برسم چين (բարսամքաղ):

անունով աւելի ճանչցուած է մեր մէջ։ Սորա մասին զրոյց շատ կայ եւ ամենեւին անմիաբան են հեղինակք։

Գաղղիացի Louis Dubreux իւր La Perse հմտալից գործոյն մէջ, արձագանգ լինելով տիրող կարծեաց կ'ըսէ.

« Dohac, appelé aussi Beïourasp*, était Arabe, suivant la plupart des historiens et descendant de Caïoumors. D'autres auteurs disent qu'il était Syrien et descendant de Scheddad. On a encore supposé qu'il était le même que Nemrod », (եր. 222)։

Նոյն անստուգութիւնը կը կրկնէ նաեւ Sir John Malcolm Անգլիացին՝ իւր « Պարսից Պատմութեան »ը մէջ։

« Il y a différentes opinions sur la généalogie de Zohauk, qui devient alors roi de Perse. Suivant quelques historiens, il était Arabe, mais il descendait de Kaïomurs, D'autres le font descendre de Shedad, et disent qu'il était Syrien ; on a même supposé qu'il était le Nemrod des Hébreux ». (Թրգմ. գղղ. Հատ. I. եր. 27)։

Nöldeke**, ըստ կարի համաձայնեցնելով ի բաղումս անհամաձայն երկու յոյն պատմիչները, Հերոդոտն եւ Կտեսիասը, Մեդացւոց պետութեան սկզբնաւորութիւնը կը դնէ այսպէս.

Deïocès,
Phraortès,
Cyaxarès,
Astyagès.

Մի եւ նոյն աղբիւրներէ առնելով անշուշտ, մերս Խորենացին ալ կը կարդէ.

Մարաց առաջին
Վարբակիս,
Մօդակիս,
Առտիկիս,
Դէովկիս,
Փաւորտիս,

---

* Բիւրասպ = بيوراسب (տասն հազար ձի)։ بيور ը պհլ. ի մէջ ալ Թէ՝ բեւր եւ Թէ բիւր (բու) կը կարդացուի որով կը պարզուի մեր երկու տարբեր գրութեան եւ ընթերցուածին գոյութիւնը։ Տ. Խ.

** Études historique sur la Perse ancienne.

Գղղ. Թրգմ. 1896։

Կւաքս,

Աժդահակ.

Առաջին երեք անուններն ի բաց առնելով վերջին չորսը մի եւ նոյն կը տեսնենք երկու պատկերի մէջ ալ որ նոյն ինքն է Աժդահակ Մար։

Ըստ պարսկական աւանդութեան, Զոհակը (ضحاك) մի տաճիկ (تازى = Արաբ) իշխան էր որ եկաւ Իրանու վրայ տիրեց յետ Ջամշիտի։ Երկու ուսերուն վրայ երկու ելունդներ ունեցաւ* զոր ժողովրդային երեւակայութիւնը վիշապի նմանցուց։ Նոյն իսկ իւր անունը այս վիշապանման ուռոյցէ առնուած կը տեսնենք, քանզի աժդահակ՝ թէ՛ հին եւ թէ նոր պարսկերէնի մէջ՝ ازدها կը լսուի, այն է վիշապ ինչպէս կը նկատէ Խորենացին ալ։

Արդ՝ բժիշկներէ հնար չգտնելով, Ահրիմանայ սադրանօք, կ՚ըսէ աւանդութիւնը, ամէն օր երկու հոգի մեռցնել կուտար եւ ուղեղները խղխայթեալ վէրքերուն վրայ կը դնէր։

Սպահանցի երկաթագործ մը որոյ, մի եւ նոյն օրուան մէջ, երկու որդիքը միանգամայն սպաննել տուած էր, չկրնալ հանդուրժելով դառն կսկիծին, առջեւը կապած կաշի գոգնոցով փողոցները ինկաւ եւ սկսաւ ճչել գոռալ եւ գրգռել արդէն իսկ գրգռուած դժգոհ ժողովուրդը։ Երթալով ստուարացաւ ամբոխը եւ խուժեց պալատը, սպաննեցին Կուսակալը եւ իրենցմէ մէկը տեղը կարգեցին։ Յետոյ երկաթագործի գոգնոցը ձողի մը վրայ անցընելով դրաւշ** ըրին եւ հորդյան տուին դէպի Դամաւանդ։ Գտան մեռցուցին Զոհակը եւ արքայազարմ Ֆերիդունը գահը նստեցուցին։

Նոյնը գրեթէ կը պատմէ Խորենացին իւր կուռ եւ գեղանկար ոճով։

« Բայց զի՞նչ արդեւք տարփանք քեզ Բիւրասպի Աժդահակայ փծուն եւ անճոռնի առասպելքն իցեն. եւ կամ է՛ր սակս զմեզ Պարսից անյարմար եւ անոճ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն անբանութեան, առնես աշխատ. եւ անբարի առաջնոյ նորա բարերարութեան, եւ դիւաց

---

* Sarcômes կամ carcinômes ulcérés, ըստ ամենայն հաւանականութեան։

** Այս դրօշը (درفش كاوه) այդ դէպքէն յետոյ, գանձարանը պահուեցաւ եւ ազգին պատերազմական նշանը (symbole) դարձաւ։ Ամէն իրարու յաջորդող թագաւորները նոր գոհարներ եւ թանգագին քարեր վրան կ՚աւելցնէին որով նախկին tablierի գինը անմատչելի բարձրութիւններու հասաւ։ վերջին Յազկերտի պարտութենէն յետոյ, արաբացւոց ձեռքը ինկաւ այս գանձը եւ խալիֆ-Օմառ իւր զօրականացը բաշխեց ամբողջովին։

նմա ապստամբութեան եւ ոչ վրիպեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն եւ զսաւտն. եւ ուսոյն համբուրումն, եւ անդուստ զվիշապացն ծնունդս, եւ յայնմանէ չարութեան յաճախութիւն, ծախել զմարդիկ ի պէտս որովայնի*: Իսկ ապա եւ Հռուդենայ ումեմն կապեալ զնա սարեօք պղնձիւք, եւ ի լեառն տանել՝ որ կոչի Դըմբաւընդ »:

96. Ցրաւեար կամ Աֆրասիաբ հռչակաւոր թագաւոր էր Տուրանայ (Թուրքեստան) որ երկար տարիներ անընդհատ պատերազմ մղեց Իրանու դէմ. Քաջին եւ անպարտելւոյն Ռոստամայ նահատակութիւնները սորա ժամանակին տեղի ունեցան:

97. Թէ՛ Nöld.ի եւ թէ Ս.ի մէջ տարբեր տարբեր թարգմանուած կը տեսնենք այս խօսքը, բառաքննիչներին իր ընթերցման համեմատ:

Բար դայթակղութեան, եղողները երկու բառերն են զորս N. կը կարդայ «վերճ ու կայուման» (Würde und Majestat = մեծութիւն եւ փառք կամ պերճափառութիւն). իսկ Ս. կը կարդայ. «վարզ եւ եղման» (արարք՝ գործք եւ ձեռք):

Առաջինը այն իմաստը կը հանէ թէ, որովհետեւ Եզդանը զժգոհ էր իւր մեծափառութեամբ զանոնք բնաջինջ ըրաւ: Այս տեղ, ինչպէս կ'երեւի, անկապ բան մը կայ, մի քանի հոգի կործանելու համար Աստուած իւր բոլոր փառաց ու մեծվայելչութեան կոչում ընելու պէտք մը չունէր, բաւ էր կամելը:

Ս. ը կ'ըսէ « զանոնք իրենց ձեռքով եւ արարքովը անհետացուց ». սա աւելի տրամաբանական է. բայց անկէց ալ աւելի յարմարագոյնը կրնայ մտածուիլ:

Ես կը կարդամ N.ի հետ « պերճ եւ փառք », սակայն, փոխանակ Աստուծոյ վերագրելու՝ նոյն անձանց վրայ կ'իմանամ, քանի որ նախընթաց אפשמן (զնոսա) բառ մըն ալ կայ ի հաստատութիւն, եւ կ'ըսեմ. « Եզդան զանոնք իրենց փառքով եւ պերճութեամբ երկրիս երեսէն բնաջինջ ըրաւ »: Այսով թէ՛ ընթերցուածը եւ թէ իմաստը միանգամայն կը չտկուին**:

---

* Պարսկական զրոյցը աւելի հաւանական կը թուի:

** Դասատուըը՝ որին առաջարկեցինք մեր այս հայեացքը՝ իւր կատարեալ համաձայնութիւնը յայտնեց:

98. — Nöldeke կը թարգմանէ. « որպէս թէ աշխարհ ճանչցած չլինէր զանոնք »։ Այս իմացումը չպատասխաներ գոնէ մեր օրինակին ուր խօսքը պարզ եւ մեկին կերպով

« Ինչպէս որ աշխարհի յայտնի է » ըսուած է։

99. — N. չգիտեմ ինչո՛ւ կիտադրութեամբ անցած է այս բառը որ ամէն բնագրներու մէջ « ողկոյզէ զատուած խաղողի հատիկ » նշանակուած է։

Թէպէտ յատուկ ակնարկութիւն մը չը կայ թէ թա՛ըմը կը նկատուի թէ արդէն չորցած չամչացածը. սակայն մտածելով թէ իբրեւ ընէն անջատուած հատիկները պահեստի սահմանուած լինելով անշուշտ՝ արդէն իսկ աստիճան մը չամչացած կրնային լինել. մենք ալ անորոշաբար չամիչ դրինք, առանց կարեւորութիւն տալու անկորիզ լինելու պարագային զոր խնամով ի վեր կը հանէ մեր Փ. Թ.ը։

100. — Այս բառը բնագրին մէջ է ի մօտ փակ ա ով hāvašts է որու համար Խոստաբարը « չակերտ » կը դնէ։

Նոյն միտքը կը յայտնէ նաեւ Nöldeke բառով Lehrling։

Բառին այս ընդհանուր առումը մերձեցնելով մեր այս համարին մէջ գրուած նպատակին՝ կը տեսնենք որ թերեւս անփորձ աշկերտէ մ'աւելի բանգէտ անձնուէր ընկերներու պէտք ունէր Արտաշիրը, ինչպէս « դեհկան » բառն ալ կը պարզէ։ Ուրեմն՝ հաւատարմութեան գաղափարն է այս անգ գերակշիռը՝ գործոյն յաջող ելքին համար։ Եւ ահա այս իմաստը եւ այս ձայնը կը գտնենք ճիշդ մեր « հաւատ » բառին մէջ որոյ զանազանութիւնները կը կարծենք « հաւատ »ը, « աւատը »ը եւ իրենց ածանցները։

Զգիտեմ արդեօք « կարծ՛ յանդուգն է » պիտի ըսուի եթէ քիչ մ'աւելի յառաջ մղելով համեմատութիւնն ըսեմ թէ նոյն իսկ Avesta ալ որոյ համար վճռողական բան մ'ըսուած չէ դեռ՝ նոյն ինքն մեր « հաւատ »ին կը հակի իբր « հաւատոց աղբիւր », « հաւատարան », « հաւատարան », « աւատարան », եւ վերջապէս « աւետարան », Քըննադատներուն է որոշել անշուշտ թէ ցո՛րչափ hāvasti կրնայ համարուիլ մեր այս ենթադրութիւնը որ բառից եւ իմաստից զուգակցութեան՝ անցման եւ չղթայման ա՛յսպիսի հիանալի օրինակ մը կը պարզէ մեր առջեւ։

Մեր բարեկամ Խոստաբարին ա՛յս կէտը լիովին պարզեցինք եւ առարկութեան մը չհանդիպեցանք բնաւ, այսու հանդերձ, տեսնելով

չօշափուած կէտերուն ծանրութիւնը, իրմէն ալ խնդրեցինք որ վերստին խուզարկութիւններ կատարէ այս մասին, կատարեալ ապահովութեան համար։

101.
102. } « Յազ » եւ « Ողբայիս » երկուքն ալ Աւեստական (զենդ) բառեր են։

« Յազ »ին համար արդէն բաւական բացատրած ենք (եր. 93. ծան. 93—94) թէ այժմու իմացուածով ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ տօնական աւուրց յատուկ պաշտօն՝ արարողութիւն եւ ընծայաբերութիւն երախայրեաց ըստ ժամանակին եւ եղանակին, հանդիսութիւնք որոց շատ անգամ ներկայ գտնուեցանք։

« Ողբայիս » կամ « ողբայիշ »ն ալ նոյնպէս հանդիսական աղօթք՝ մրմունջք եւ օրհներգութիւնք են որք յազէն աղօթքներու տեսական եւ արարողական ինչ ինչ աննշան մասերով միայն կը տարբերին, որչափ տուեցին դենգէտ մոպետները։

Եղիշէի մէջ « բողպայիտ » բառի մը կը հանդիպինք որ ձեռագրաց մէջ « բաշպայիտ » ալ տեսնուած է* զոր հիմ առնելով՝ Հիւպշման նպ. baza (بزه) , փազէնդ baza, պհլ. bacak (մեղք) արմատի մը կը դիմէ զոր բաղադրելով զնդ. paititi հետ (پت = զղջում ապաշաւ) կը յօրինէ bajapatiti որ պիտի նշանակէ « մեղաց քաւութիւն » (Sün densühnung**) — եւ այս ամենը՝ կատարեալ վերապահութեամբ։ ինչպէս կը յայտնէ վերջը դրած հարցականը։

Որչափ ալ խելքի մօտ ըլլայ այս լուծումը՝ մէջտ արուեստական կը մնայ եւ յետաձնար, հետեւաբար զուրկ ի հնազոյն վաւերական կիրառութեան դրոշմէ։

Այս դրութեամբ մենք աւելի յաջողագոյնը կրնայինք առաջարկել, անփոփոխ պահելով « պոզ » արմատը որ հիմնական տարրն է پوزش եւ پرزیدن ի որ Ներուել՝ թողութիւն հայցել ըսել է, որ աւելի կը յարմարի տեղւոյն քան baza որ ձայնիւ ալ կը հեռանայ, նշանակութեամբ ալ։ Բայց այս ամէնը, ինչպէս ըսինք, մերահնար եւ քմածին մեկնութիւններ են եւ ոչ իսկ ճշտիւ կը պատասխանեն տեղւոյն պահանջմանը։

Այն ձեւով որ կը ներկայանայ մեզ բառը Եղիշէի մէջ, թէ՛ ո ով

---

* Վիեննայու Հայ ձեռագրաց ցանկ Հ. Տաշեանի, յիշեալ ի Հիւպշմանէ։
** Armenische Gramm. I. եր. 122.

լինի եւ թէ ա ով, զէնդ եւ պհլ. մատենագրութեան մէջ չկայ եւ որչափ որ հարցուփորձ ըրինք փարսի գիտնականներէն, անոնց մէջ ալ այդպիսի բառի մը գոյութիւնը գիտցող չկայ։

Այլ կայ ոզբայիս կամ ոզբայիշ բառ մը որ յաճախ կը յիշուի կրօնական մատենագրութեան մէջ եւ յատուկ կանոն մ'է (tout un système) փառաբանական պաշտօնի մը եւ մասը կը կազմէ այն օրհներգութեանց որք կը յիշուին ستایش ، نیایش եւ از بایش անուններով։

Եւ ապացոյց որ այս մտօք իմանալի է բառը, պատմութեան ոգւոյն պահանջումն է։ Ուրիշ կերպով կարելի չէ այդ դրուժանին ճարը տեսնել, կ'ըսեն Բուրգ եւ Բուրգ-Աւոր եղբարք, բայց միայն ծոմտելով եւ Աստուծմէ օճան եւ օգնութիւն խնդրելով (յազ, յաշտ եւ ոզբայիս կատարելով)։ Այս տեղ « մեղաց քաւութիւն եւ թողութիւն »ը ի հարկէ անզօր եւ անիմաստ պիտի մնար։

Ուրեմն « բոզպայիս »ն ըստ մեզ, կարի հաւանականաբար, նոյն այս « ոզբայիսն »ն է, իսկ « ոզբայիս »ը կամ ուղղագոյնս « ոզբայիշ »ը զնդ. « աուզբա »ի ծնունդ կրնանք համարել որ կը նշանակէ խնդրել՝ հայցել։

103. Թուցէ ծիծաղելի երեւնայ այս տեղ մեր գործած « վերմակ » բառը, սակայն պհլ. բառին եւ մերինին նմանութիւնը ա՛յնքան փորձիչ եւ ա՛յնքան հրապուրիչ է որ կարելի չէ մին տեսնելով միւսը միտք չբերել, որչափ ալ խոտր եւ խորոց դնեն երկուքին մէջ նշանակութիւնը եւ այժմու կիրառութեան պայմանները։

Յիրաւի, բնագրին ב*...ורמ ը կրնանք ընթեռնուլ վերաւմակ, վերհամակ, վերհմակ, եւ ուրիշ շատ կերպ ալ որք սակայն lectures théoriques կուտան։ Բանաւոր ընթերցուածը վերի նշանակուածներն են որոնցմէ « վերհամակ »ը ընտրեր է Խոտաեարը։ « Իւր մարմինը Խորասանցիի վերմակով յարդարելով » կ'ըսէ բառ առ բառ բնագիրը, որ ի սովորական լեզու՝ « Խորասանցիի կերպարանք մտնել » կը համկցուի։

Մեր « վերմակ »ին հիմակուան առումը բնաւ արգելք չլինելէ զատ՝ իմաստով կը հաստատէ ալ նոյն նախնի առումը այն է ծածկոյթ, վերար-

* Պհլ. ի մէջ այս տեղ տառ մը կայ որ թէ՛ א եւ թէ ה կրնայ կարդացուիլ։

կու եւ ինչ որ վրան կ'առնուի իբր զգեստի արտաքին երեւելի մաս « վեր համակ » (pardessus)։

« Մակ » նախադրութիւնն ալ որ ունինք, որ ժամանակ մը մեծ կիրառութիւն ունեցած եւ բառից մեծ մթերք մը բերած տուած է լեզուիս, չգիտեմ ուրոյն եւ անկա՛խ մտածելու է զայն թէ նոյնպէս « համակ »ի մի համառօտեալ ձեւը համարելու է։

104. « Ապապարեմ »ը տեսանք քանի տեղ որ «(անձը) զոհել՝ զոհաբերել » ու նշանակութեամբ գործածուեցաւ։ Այս տեղ ալ բնագիրը « կենսապար » է. այսինքն՝ կենսուրաց՝ անձնուրաց՝ անձնուէր, զոր հայացնելու համար « կենապապար » կրնայինք ըսել, միացնելով պարզապէս կեանք եւ ապապարը։ Բայց ականջի պահանջն ալ ի հաշիւ առնելով յարգուեալ կեանսապար ձեւը աւելի ախորժալուր երեւցաւ մեզ, հետեւելով յայսմ, جانسپار ի որ նոյնպէս կրճատեալն է جان اوسپار ի։

105. — Բն. « պարիւար » է զոր پرور կը հանէ Փ. Թ.ը շուրջանակի նշանակութեամբ։ Մօտէն որ նայինք՝ կը տեսնենք որ սա՝ մեր « պարոյր »ն է, ճիշդ ինչպէս որ տեսանք թէ բեւր եւ բիւր մասին։ Մենք որչափ ալ մեր առաջնորդին հետեւելով « պարիւար » ընթերցուած մը տուինք, սակայն « պարեւր » ընթերցուած մը աւելի ուղիղ կը գտնենք եւ աւելի համապատասխան մեր բեւր ին՝ հանդէպ։ Այս « պարեւր »ը անցման (transition) սովորական եղանակով կրնայ «պարիւր»ը, հուսկ ուրեմն ապա « պարոյր »ը տուած լինել։

108. Բնագիրը կը դնէ שכאפת (շկապտ) որ է شكافت ի, شكافتن ի է եւ կը նշանակէ հատանել, բաժանել, հերձանել, ընդ մէջ կտրել, զատանել, անջատել, եւ այլ այսպիսի բաժանական իմաստներ։

Հայերէնի մէջ, որչափ գիտենք, միայն մէ՛կ տեղ մը գործածուած է այս բառը, Խորենացւոյն մէջ, զոր չիմանալով բոլորովին սխալ եւ հակառակ իմաստով թարգմանած են առ հասարակ։

Կը փափաքէինք որ ընթերցողը Խորենացին աչաց առջեւ ունենար ճշտիւ հետեւելու համար լուսաբանութեան այս ամենակարեւոր կէտին։

Արդ՝ յետ պատմելոյ թէ ի՛նչպէս Վաղարշակ առանին եւ քաղաքական կարգերով եւ գեղեցիկ օրինադրութեամբ պայծառացուց աշխարհը « սկիզբն առնելով ի գլխոյն իւրմէ եւ ի թագէ »։ կը յաւելու Պատմահայրը.

« Եւ գունդս եւ պահապանս գրան արքունի պատրաստէ զչորսս, զմի մի իւրաքանչիւր վառելովք, 'ի նոյն հին զարմից Թագաւորացն՝ որ ի Հայկայ, որ ընդ ժամանակս ժամանակս ժառանգութիւն ի հարանց ստացեալ գիւղս եւ դաստակերտս։ Իսկ յետ ուրեմն Պարսից Թագաւորութեանն, որպէս լսեմ, յայլոց յարուցեալ գունդս եւ Ոստան անուանեալ. ոչ գիտեմ թէ վասն սպառելոյ ազգին առաջնոյ, թէ վասն ընդդիմութեան իրիք լինելոյ՝ շկապեալ եւ ի բաց ընկեցեալ զազգն, զայլս ի տեղի նոցա յարուցին գունդս անուամբ արքունի »։

Խոր. տպագրիր Վենետիկ — 1881
Բ. Գիրք. Է. Գլ. Եր. 169։

Հանգուցեալ Հ. Խ. Սանփանէ, իւր աշխ. թարգմանութեանը մէջ սապէս կու տայ յիշեալ հատածին երկրորդ մասը.

« Իսկ այս տեղ, ինչպէս լսում եմ, պարսիկների Թագաւորութեան ժամանակ, չգիտեմ առաջին ազգին սպառելո՞ւն համար թէ մի ընդդիմութեան նպատակով միացած լինելու համար, հեռացրել են ազգը եւ նորա տեղ ուրիշ գնդեր են կազմել Ոստան անունով »։

Եր. 96։

Ինչպէս կը տեսնուի, խօսքը անիմաստ եւ անհասկանալի է. ո՞վ է միացողը, ո՞ւմ հետ եւ ինչ նպատակաւ։ Քանի որ մէջ տեղ ընդդիմութիւն մը կ'երեւի, հարկ էր, ընդ հակառակն, բաժանում յառաջ գալ եւ ոչ միութիւն, իրաց բնական ընթացքին հետեւելով։

Աւելի չօշափելի ընելու համար խնդիրը՝ յիշենք որ Խորենացւոյն պատմագրած կամ ակնարկած ժամանակը Արշակունեաց Թագաւորութիւնն արդէն բարձած էր եւ Պարսիկք իւրեանց բաժնին բացարձակ տէրը դարձած էին եւ ի ձեռն մարզպանից կը կառավարուէր երկիրը։ Որով բոլոր հին կարգ ու սարքը փոփոխութեան ենթարկուած էին եւ Տիրողը՝ կարելի եղածին չափ բուն ազգային տեղական տարրը պաշտօններէ հեռացնելու քաղաքականութիւն մը բռնած էր։ Այս հակառակութեան հետեւանօք է որ այն հին արքայական զարմէ սերեալ չորս գունդն ալ որ ի վաղուց հետէ, Վաղարշակայ կարգադրութեամբ, արքունի դրան պահապան կարգուած էին, հեռացուցեր եւ տեղը ուրիշները դրեր են։

Աւելի հաւանական կը թուի այս ենթադրութիւնը քան սպառումն այն գնդին, եթէ ժամանակին ոգւոյն եւ ձգտման միտ դնենք։

Թարգմանենք այժմ վերի հատածն իւր ամբողջութեամբ, ոչ բառացի.

« Չորս գունդ ալ արքունի դրան պահպանութեանը համար կ'որոշէ. իւրաքանչիւրը ընտիր եւ քաջարի զինուորներէ բաղկացեալ, բոլորն ալ

նոյն հին հայկեան զարմէ սերեալ եւ այլ եւ այլ ժամանակներուն գիւղերու եւ գաւառակներու մէջ եղած՝ ժառանգաբար ի նախնեաց։

Իսկ յետոյ, Պարսից տիրապետութեան ժամանակ, ինչպէս կը լսեմ, անոնց տեղը ուրիշ գիւղեր են դրեր Ռուսն անուանեալ։ Զգիտեմ այն առաջին ազգին սպառա՛ծ լինելուն համար, թէ մի հակառակութեան պատճառաւ այն ազգը ընդհատելով ի բաց մերժեցին եւ անոնց տեղ ուրիշ գիւղեր յարուցին Արֆունի անուամբ ։

Այս է ահա ճիշտ իմաստն ակնարկեալ համարին։ Այս ամէն շփոթութիւնք յառաջ եկած են « չկապեմ » բառին բուն պարսկական ծագման եւ իսկական նշանակութեան չհասկացուելէն։ Մեր այս առաջարկած ստուգաբանութեամբ թէ՛ իմաստը կ'ուղղուի եւ թէ՛ պատմական կարեւոր դէպք մը կը լուսաբանուի։

Որովհետեւ իմացած էինք թէ Հ. Խ. Սա. ի աշխ. Թարգմանութիւնը՝ Թիֆլիսի Ներսիսեան Ուսումնարանի հայ լեզուի ուսուցիչ եւ հմուտ բանասէր Գ. Սա. Մալխասեանի աչքէն անցած է, ուզեցինք յայնժամ, բարեկամի մը միջոցաւ* նոյն գիտնականին ալ կարծիքը հարցնել այս խնդրոյն վրայ։

Յարգելի գիտնականը, շնորհակալ ենք, լուրջ ուշադրութեան առնելով խնդիրը, իւր համաձայնութիւնը յայտնած էր մեզ իւր 10 յունվար 1903 թուակիր յոյժ խրախուսական նամակովը որմէ թոյլ կուտանք մեզ հետեւեալը քաղել.

« Ձեր Դեկտ. 22 (յունվ. 4) որչափ ընդարձակ նոյնչափ եւ հետաքրքրական նամակը, որի վերջին մասն ինձ էր ուղղուած՝ Գ. Համբ. Առաքելեանը ինձ տուեց կարդալու, գիտնալով որ ինձ շատ հետաքրքրական կը լինի նրա բովանդակութիւնը։

« Յայտնում եմ ձեզ իմ անկեղծ խնդակցութիւնս Ձեր ուսումնասիրութիւնների համար զէնդ եւ փէհլէվի լեզուների շրջանում, որոց գիտութիւնը մեծ լոյս պէտք սփռէ հայոց ոչ միայն լեզուի բառակազմութեան ու ոճաբանութեան վրայ, այլ եւ սովորութիւնների, պետական, հասարակական եւ ընտանեկան կազմի, հաւատի եւ հաւատալիքների, կերակրի, զգեստի, անօթի, նիւթերի, եւն. վրայ. մի խօսքով՝ մեր հին կեանքը ամբողջապէս ճանաչելու լաւագոյն աղբիւրն է հին պարսից կեանքը, որ արտայայտուած է նրանց հին գրականութեան, մանաւանդ

* Ծանօթ հրապարակագիր Գ. Հ. Առաքելեան։

փէհլէվի գրականութեան մէջ։ Ծիշտ էք նկատել, որ այդ լեզուների քաջ ուսումնասիրութիւնը ամենից աւելի մատչելի է հային քան եւրոպացւոց, եթէ հայը գոնէ մասամբ ունենայ նրանց հետաքննութիւնը եւ աշխատասիրութիւնը*։ »

Ապա մեր աշխատութեան սատարել կարող մի քանի աղբիւրներ նըշանակելէ յետոյ, աղբիւրներ որոց ամէնը ձեռաց տակ ունինք այժմ, կը յաւելու․

« Խորենացու Բ. է. հատուածի նշանակութեան եւ « չկապեմ » բառի բացատրութեան վերաբերմամբ միանգամայն համաձայն եմ Ձեզ հետ եւ շնորհակալ եմ, որ այդ՝ մինչեւ այժմ անծանօթ համարուած բառը յաջողութեամբ բացատրեցիք։ Խորենացու ձեռագիրներից ոմանք « չկապեալ »ի փոխանակ ունին « շաղկապեալ » (որին եւ հետեւել է հանգ. Խորէն Ստեփանէն)․ ոմանք էլ « նշկահեալ » (որին եւ հետեւել է Լանգլուան՝ թարգմանելով — սխալ կերպով — « ou bien par esprit d'opposition à ces familles repudiées et proscrites »)․ Էմինը խուսափելով՝ թարգմանել է․ . .** (= կամ որ եւ է ապստամբութեան պատճառով ոչնչացրուել էր)։ »

Մի քանի ուրիշ անճշդութիւններ ալ նշմարելով Խորենացւոյ նոյն հատուածին աչխ. թարգմանութեանը մէջ նշանակած էինք որոց կը պատասխանէ մեր արգոյ թղթակիցը․ այլ որք առաջիկայ խնդրոյն հետ ուղղակի կապ եւ առնչութիւն չունենալուն՝ զանց կ'ընենք։

107. Բն. אובש աշուպ (اشوب) , 'ի բայէս՝ آشفتن որ կը նշանակէ՝ աղմուկ՝ շփոթութիւն՝ յուզումն ցասումն, եւն.։

---

* Եւրոպացիք մեր վարպետներն են, առիկա անժխտելի է։ Մենք ոչ անոնց բազմակողմանի հմտութիւնն ունինք և ոչ անոնց վերլուծական միտքը և ոչ ալ դժբախտաբար հետաքննութիւնը, ինչպէս կ'ըսէ մեր յարգելի թղթակիցը։ Խորապէս համոզուած եմ սակայն թէ, գոնէ այս կարգի, այսինքն մեր աշխարհի վերաբերեալ աշխատութեանց մէջ, հմտութիւնը՝ կարողութիւնը՝ վերջապէս պատրաստութիւնը երկուստեք հաւասար ենթադրելով, հայ մը աւելի դիւրաւ և խորապէս կը թափանցէ իրաց իսկութեանը քան եւրոպացին։ Եւ ասոր ալ պատճառը հայուն աւելի ուշիմ և ընդունակ ըլլալը չէ, այլ տեղացի՝ համազանգ և համաստարը լինելն է որով շատ մը բաներ գրեթէ բնական են իրեն, առած է, լսած է, և գիտէ արդէն. մինչ խեղճ եւրոպացւոյն ամէն ինչ օտար է և նոր։

Ցան. Թ.

** Թուրքերէն։

Տարակոյս չկայ թէ սա մեր « ապշոպ »ն է, այլ թէ ինչո՛ւ մէկ պ աւելի կը թուենք մենք քան պարսիկը, կամ ա՛յն է որ աւելի նախնական ձեւի մը կը պատասխանէ մերը եւ պ ինկած է պարսիկէն եւ կամ թէ ճիշդը պարսկականն է որոյ առաջին ձայնաւորին երկարութիւնը զգալի ընելու համար երկու ա ով գրած լինին մերոնք՝ աապշոպ, ինչպէս օրինակները կը տեսնենք 'ի Նաասովն, Աքաաբ, եւն., զոր ապա դիւրին էր անիրազգած ընդօրինակողի մը « ապշոպ » դարձնել, չփոթելով երկրորդ ա ը պ ի հետ, դրչութեան ո՛ գիտէ ինչ թերութեան բերմամբ: Ի հաստատութիւն մեր այս կարծեաց՝ յառաջ կը բերենք Hubschmann-ին հետեւեալ տողերը ուր կ'ըսէ.

« Երկու ձեռագրի մէջ asop (աշոպ) տեսնուած է. եթէ ճիշդ է՝ ու-րեմն նպ. asob է âsuftan, âsubam, phl. âsop, skr. « ksobhate »:

Եթէ âpsop է ճիշդը, յայնժամ պհլ. ap-sôp մ'ընդունելու է ap կամ apa նախադրութիւնով փոխանակ a ի որ անշուշտ բնաւ ուրեք չտեսնուիր »:

Հաւանականութիւնը կը մնայ ուրեմն « աշոպ »ին, անմեկնելի մնալով պ ի մ'աւելադրութիւնն առ մեզ՝ բայց եթէ այն ենթադրութեամբ զոր վերեւ յայտնեցինք առ ի չփոթութեան մասին 'ի ապ: Տեսնենք ի՛նչ պիտի յայտնեն ձեռագրաց նոր քննութիւնք:

108. Յայտնի է որ օտար ի ձայնը մեր նախնիք յ ով առեր են, զ. Ἰακώβ ը՝ Յակոբ, Ἰωάννης ը՝ Յովհաննէս, Ἰορδανը՝ Յորդանան, Ἰησους ը՝ Յիսուս, եւն.:

Այժմ մենք այս նուրբ կիսաձայնը հագագ թաւ ի ով կու տանք. այնպէս որ յ ի եւ ի ի մէջ տարբերութիւն մը չնշմարուիր: Չենք գիտեր թէ ի հնումն ալ այս թաւ ձայնով կ'արտաբերուէր՝ թէ նախնիք աւելի նուրբ կը հնչէին եւ յետոյ թանձրանալով՝ արդի խորթ եւ անհարազատ հնչումը ստացեր է: Մեզ կը թուի թէ այս վերջին ենթադրութիւնն է ճիշդը. քանզի կարի անբնական եւ անհեթեթ պիտի լինէր, մանաւանդ թարգմանչացն նման ճշդապահ եւ ճաշակի տէր անձանց համար, նուրբ եւ թոյլ ձայն մը հաստ եւ թաւ ձայնի մը փոխել, ուր իրենց իսկ ստեղծած տառերուն զանազանութիւնը կը ներէր ամէն տեսակ ձայն նոյնութեամբ ի հայ հանելու:

Այս կարգի օրինակներէն մին ալ մեր « յաւիտեան » բառն է զոր սովորաբար կը բաղդատեն ջաւիյդ եւ ջաւիդան ին հետ: Թէեւ սխալ չէ, բայց՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ ըսած ենք, աւելի հնագոյնին դիմելու ենք մենք մեր բառերը պարսկականին հետ բաղդատած ժամանակնիս: Արդ՝

կը տեսնենք որ նոյն բառը պահլաւի մէջ իաւիտ(ակ) է զոր արաբ جاوید են ըրեր, մինչ մեր «յաւետ»ը որ եւ «յաւէժ»՝ միացեր է իւր նախնի հնութեան մէջ։

Իսկ իա ին ժ ի կամ ճ ի փոխուելուն երեւոյթները ա՛յնչափ սովորական են լեզուաց մէջ որ չարժեր խօսել։ J տառը, երբ բուն հռովմէական (լատին) շրջանին մէջ էր՝ իա կը հնչուէր անտարակոյս. եւ Jacobը «Իակոբ» էր, ոչ թէ «Ցակոբ»․ եւ Joannèsը՝ «Իոաննէս», ոչ թէ «Ժօան» կամ «Ճան», ինչպէս այսօր ալ գերմաներէնին մէջ բոլոր ժ երը ե կը հնչուին։

Լատինածին արդի բարբառներուն մէջ, սակայն, բոլոր այս իա երը ժ կամ ճ եղած են հիմա։ Նոյն փոխակերպութիւնն է որ կը տեսնուի նաեւ պ. ջաւիտ ին վրայ որ արաբականին կնիքը կը կրէ։

109. Բոլոր այս նամակին պարունակութիւնը Nöldeke տարբեր-հով կուտայ։ Երկու տարագիր եղբարք իրենց քրոջը կ'ըսեն.

«Եթէ դու մոռացար հայրդ եւ ազգականներդ զորս մեղապարտն եւ Աստուծոյ թշնամին յանդգնաբար մեռցնել տուաւ, կարեկցութիւն եւ գութ ունեցի՛ր գո՛նէ թշուառ եղբայրներուն համար որ հրապաշտից երկրին մէջ հազար տեսակ նեղութեանց եւ մտատանջութեանց եւ թըշուառութեան եւ նախատինքի ենթակայ եղած են եւ միւս դժբախտ եղբայրներուն համար զորս այն ուխտադրուժը բանդի կապանքի պատժին ենթարկած է եւ որք անհուան՝ իբրեւ շնորհքի մը կը ցանկան։ Բայց դու այս ամէնը ապախտ ըրիր եւ քու զգացումդ (սիրտդ) ուղիղ էր դէպի այն ուխտադրուժը եւ դու Աստուծմէ վախ եւ երկիւղ չունիս.

(Որպէս թէ) սպաննուած լինի այն մարդը որ այսուհետեւ կնկան մը վստահի՝ աշխարհիս մէջ։ Եթէ դու դոյզն ինչ արգահատանք ունիս մեր վրայ, մեզ համար ճար մը մտածէ՝ եւ մի՛ մոռնար վրէժը հօրդ եւ ազգականներուդ եւ մերձաւորներուդ . . . որով դու պիտի ստանաս մեծ յարգանք եւ բարձր պատիւ եւ աշխարհի միւս կանայք ալ քո այս գործովդ աւելի յարգանք եւ պատիւ ստանան»։

110. Ալիւր, ցորեն, գարի, սիսեռ եւ այլ այսպիսի ընդեղէններ բովհրել՝ աղանձել եւ շաքարի հետ խառնելով ուտելը Արեւելեայց մէջ շատ հին սովորութիւն մ'է զոր մենք ալ վայելած ենք մեր մանկութեանը եւ թէ այժմ ալ անշուշտ շատ տեղեր կայ։ Պարսկաստան, իբրեւ ճանապարհի պաշար կը բառնան՝ ոչ թէ սիրապէս անով սնունդ առնելու

համար, իբրեւ հաստատուն եւ իրական կերակուր, այլ իբր պատրաստ աղանդեր երբեմն երբեմն բերան կը նետեն ճանապարհի յոգնութեան եւ երկարատեւ նքթութեան դիմանալու համար։ Հիներուն մէջ աւելի պահուած է այս սովորութիւնը, մանաւանդ փարսիներուն մէջ որ յաւենային չարունակողքն են հին կարգաց եւ աւանդութեանց։ Այնպէս որ, քանի քանի անգամներ, մեր ալ ճանապարհորդութեանց առթիւ, մեր պատուական փարսի բարեկամները սովոր էին այս փոքրիկ պաշարներէն ուղարկել։

Բախդիարցւոց* մէջ աւելի պինդ պահուած է թէ՛ սովորութիւնը եւ թէ անունը զոր « պաստ » կը կոչեն եւ կը պատրաստեն այսպէս.

Գարին եւ ցորենը նախ կը թրջեն՝ կը հովացնեն, եւ վրայի ծանծերը կճպել մաքրելէն յետոյ կը բովհրեն եւ սանդի մէջ կը ծեծեն։ Միւս կողմէն ալ կը ծեծեն բովհրած սիսեռ կամ պիստակ կամ նուշ եւ քիչ մ'ալ շաքար։ Յետոյ ամէնը մէկ միասին կը խառնեն մինչեւ որ միայար զանգուած մը լինի, ոչ կարի չոր՝ փոշետեսակ, եւ ոչ ալ թոյլ՝ ծորական, այլ գէջ եւ կակուղ ա՛յնչափ որչափ նշի կամ պիստակի պատրաստութիւնը կրնայ ազդել։ Ապա մասնաւոր քսակներու մէջ կը դնեն եւ կըբառնան ի ճանապարհ։ Այս ամէնը նոյն իսկ իրենցմէ, բախդիարցիներէ սորվեցինք մանրամասնաբար։

Nöldeke, իւր արեւմտեայ ճաշակէն դատելով, ուտելու անյարմար կը գտնէ այս չորեղէն պատրաստութիւնը եւ կ'ուզէ բնագրին պաստ ու շաքարը որ Ֆերդուսիէն ալ հաստատութիւն ունի, ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի, պաստ ու չիր կարդալ, որպէս զի այդ փոշիացեալ նիւթերը հեղուկի մը հետ խառնուին եւ ուտուելու յարմարութիւն առնեն, ինչ որ հակառակ է թէ՛ բնագրին եւ թէ արեւելեայց այս հնաւանդ սովորութեան որ եւ զարդիս ի բազում տեղիս պահուած է, ինչպէս տեսանք։

111. Բն. כזכ « կաղկ » որ ճիշտ վերի բաղադրութիւնն է եւ զոր կը յայտնէ նաեւ մասամբ մեր « կասկ »ը։

112. Բնագրին այս זיאנכ « զիանակ » բառը Nöld. յատուկ անուն կը կարծէ, բայց համոզիչ ապացուցութիւն մը չտեսայ։ Կարծեմ թէ

---

* կէս անկախ և քաջ ժողովուրդ վաչկատուն (իլ կամ էլ) Իրաք-Արաքի ձորերը, Լորիստան։ Ասոնց լեզուին եւ սովորութեանց մէջ շատ նշմարանքներ կը տեսնուին արժանի ուշադրութեան։

պարզապէս կին ըսել է, ինչպէս մենք Թարգմանեցինք եւ զոր ապա Խօստարն ալ հաստատեց բերանացի։

113. Բն. מֹרגרזאנ որոյ դէմ կրնանք հանել մահարժան, այսինքն՝ մահապարտ։ Փարսի օրէնսդրութեան (code) մէջ այս բառը շատ կը գործածուի։

114. Բնագրին բառն է « չահ »։ Սա, իմաստին պահանջմանը եւ բառին նմանութեանը նայելով, կը կարծենք թէ մեր « չար »ն է, փոխանակութեամբ Հ-ի ի Ր. ինչպէս Սպահապետ = Սպարապետ, Շահպուհ = Շահբուր, վիհ = վիր, խոհ, խահ = խոր, եւն.

Հաւանականութիւն չունի Հիւպշ. ի վերլուծութիւնը որ չ բացասականով յն. ἄ-ριστος էն կը բերէ (ոչ լաւ), զոր, եւ ինքն ալ իբր ստոյգ չդասեր։ Յունական ἄριστος ին բուն Թարգմանութիւնը կը գտնենք առ Խորենացւոյ ի բառիս « անբարի »։

115.
116. Զատուկ, դրուժան, դրուանդ, ասոնց ամէնը, ինչպէս այլուր յիշած ենք, Չար Ոգւոյ (Ահրիմանայ) եւ ոգւոց յատուկ ածականներ են եւ կը նշանակեն ճեճզաւոր՝ խաբեբայ՝ մոլորեցուցիչ*, եւս եւ դիւր՝ կախարդ՝ հմայիչ՝ պատրող, եւն։

Որովհետեւ հպ. « դրաու »՝ « դրուխս » (دروغ = սուտ) արմատ մը կայ որ տուած է « դրաուճ » (دروج = դրուժ) եւ « դրաուճան » (دروجان = դրուժան), նոյն արմատը մենք ալ, ըստ պարսկականին, ածանցելով وند = ւանդ ով՝ ունեցանք « դրուանդ » որով եւ առ մեզ ամբողջացաւ վերի դիւանախառն չարքը։

117. Բնագիրն է « զաՙտաՙկ զաՙտակ »։ Երկուքն ալ ընդունելութիւն անցեալներ են, մին زدن էն, միւսը زادن էն։ Առաջինը կը նշանակէ զարնել, այլ նաեւ աւրել՝ ապականել՝ փճացնել**. իսկ բ. ը

---

* Աժդահակայ վրայ խօսելով « անբարի առաջնոյ նորա բարերարութեան »։

** Թէ՛ «զ ա ր ն ե լ»ու եւ Թէ՛ «փ ա տ ո ւ Թ ե ա ն» գաղափարը մեր մէջ ալ միացած կը գտնենք « Հարկանել »ին վրայ

« Այլ նորա (մեռելոյ) մարմինն հ ա ր ե ա լ իցէ »։

« Զի զնա ի հ ա ր կ ա ն ե լ ն ոչ ոք տեսանէ »։

Ոսկ. Մեկն. Մատթ. (Հատ. Ընթ.), եր. 78 — 9։

Ուր նեխութեան ապականութեան վրայ է խօսքը։

ծնանել։ Այժմ ալ, հասարակ լեզուի մէջ زده *կ՚ըսուի այն բանը որ (պտուղ, եւ այլն) աւրուած փտած է, զօ.* کرزده *(որդնահար)։ Ուստի* زاده زده *ով կ՚իմանայ նախատիչը՝ ապականեալ ծնունդ։*

Nöld. *այս ածականները բնաւ չէ յիշած, այլ պարզապէս « ծննդաւոր » ըսեր անցեր է, բնագիրը խանգարեալ համարելով.*

118. *Մեր գրած « ասպախոռ »ը ճիշդ բնագրին գործածած բառն է զոր նոյնութեամբ կը դնէ նաեւ մեր Փ. Թ. ը։*

Nöld. *դահիճի իմաստ յայտնող բառով մը կը թարգմանէ* (Scharfrichter) *եւ բնագիրը ճիշդ* אספאכור *(ասպախոռ) կարդալով հանդերձ, դարձեալ խանգարեալ կը կարծէ։*

119. *Այս բառը պհլ. բնագրին մէջ « գարիսման » է։* De Harlez-*ի ուղղագրութիւնը մի քիչ կը տարբերի մերինէն։ Նա կը կարդայ « գրութման », այլ մարթ է նաեւ կարդալ « գարօթման » կամ փաղէնդ ձայնիւ՝* garoθman, *ինչպէս կը կարդայ* Hübschmann, *եւ է զէնդ* garonmana, *նաեւ* كرزمان *եւ կը նշանակէ, Աւեստական լեզուի մէջ՝ « երկինք », մանաւանդ « երկինք երկնից » որով պհլ. մեկնիչք կ՚իմանան երանաւէտ կեանք եւ հանգստաւէտ վիճակ, անքոյթ եւ անվրդով խաղաղութիւն։ Տարակոյս չկայ որ մեր « գերեզման »ն է սա. ոչ միայն բառին նիւթական չէնքը այլ իմաստն ալ կատարելապէս կը համապատասխանէ իւր պհլ. լծորդին, յայտնելով ճիշդ այն լուին՝ անվրդով՝ խաղաղաւէտ հանգստութիւնը զոր ոչ ուրեք մարթի դտանել քան ի դիր տապանի եւ ի ծոց երկրի։*

« Եղիցի խաղաղութեամբ գերեզման նորա ».

Եսայ. ԾԷ. 2։

« Որ ննջեն ի գերեզմանի ».

Սաղմ. ԾԷ. 6։

Բայց մենք « դժոխք » բառ մ՚ալ ունինք որ գաղափարաց այս զարմանալի շարայարութեան մէջ, մեծապէս նկատողութեան առնուելու է։

« Դժոխք »ը հասարակ առմամբ, ամէն մարդ գիտէ որ « տանջանաց տեղի » մըն է։ Բայց այս միտքը նոր եւ քրիստոնէական է։ Բառին հին առումը ան չէ, « դժոխք »ով հինները ոչ արքայութիւն եւ ոչ տանջանարան հասկցած են. այլ պարզապէս անդրաշխարհեան խաղաղավայր մը, անորոշ տեղի մը, նոյն իսկ գերեզմանական անդորրութիւնը յորմէ

« դժոխք »ը հայերէնի մէջ, հիանալի յարմարադրութեամբ՝ « գերեզման » ալ կը նշանակէ։

« Կատարեցին ի բարութեան զկեանս իւրեանց, հանգստութեամբ ննջեցին ի դժոխս »։

Յովբ Իա. 13։

« Եւ արասցես ըստ իմաստութեան քում, եւ ոչ իջուսցես զալիս նորա խաղաղութեամբ ի դժոխս »։

Գ. Թագ. Բ. 6։

« Իջին ի դժոխս փառք քո ».

Եսայ. Ե. 14։

եւ այլ բազում տեղեր։

Ուրեմն, փոխանակ հակառակելու Աւետարանական գաղափարին, կը տեսնենք որ կը գրկեն մանաւանդ զիրար, «գերեզման»ը եւ «դժոխք»ը, յայտնելով մի եւ նոյն խաղաղական վիճակը։

Գաղափարաց այս քայլ առ քայլ հետեւողութենէն յետոյ չեմ կարծեր թէ տեղի մնայ այլ եւս հարցնելու թէ — « արգանդ »ի գաղափարը ինչո՛վ կը հաշտուի « գերեզման »ին հետ։

Ո՞չ ապաքէն դիր՝ տապան՝ ննջարան՝ եւ հանգստարան է սա, դիր՝ տապան եւ լռիկ անդորրավայր մ'է եւ նա։ Հանգիտութիւնը ոչ բռնի (forcé) *է եւ ոչ կարծուածին չափ հեռաւոր. մի եւ նոյն մայր-գաղափարէն մեկնելով ամենաբնական կերպով եւ սքանչելի անցումներով հասնուէր է այն գաղափարին եւս։ Այս մասին ալ պահլաւէն հեռացած կամ ետ մնացած չենք մենք. եթէ նոյն համարձակութեամբ գերեզման կոչած չենք արգանդը, յիշատակութիւններ ունինք սակայն, ուղղակի եւ կողմնակի, որ կը ցուցնեն թէ մի եւ նոյն գաղափարի հետեւած հպատակած ենք եւ մենք.*

« Լուաւ ինձ յորովայնէ դժոխոց »։

Յովն. Բ. 3։

Ո՛վ չտեսներ որ այս տեղ ճիշտ քովէ քով դրուած են « արգանդ » եւ « գերեզման », զիրենք փոխանորդող « որովայն » եւ « դժոխք » բառերով։

Այլ օրինակ ուշագրաւ.

« Ընդէ՞ր հաներ զիս յորովայնէ եւ ոչ անդէն մեռայ, եւ ական չէր տեսեալ զիս, իբրեւ զչեղեալ լինէի։ Ընդէ՞ր յարգանդէ ի գերեզման ոչ վճարեցայ»։

Յովբ. Ժ. 18—19։

Այս օրինակին մէջ ահա որովայն՝ արգանդ եւ գերեզման բառերը միահաղոյն կը պատահին, գոգցես աւելի բացորոշակի մատնելու համար տիրող եւ առաջնորդող գաղափարը։

Գեղեցիկ օրինակ մ'ալ Ոսկեբերանի մէջ կը տեսնենք ուր « արգանդ երկրի » կը կոչէ հողին ծոցը։

« Զասէ Աստուած, եթէ վասն զի ի վատութիւն հատեալ էք, չծագեմ զարեգակն, չիջուցանեմ զլուսին, կապեմ զարգանդ երկրի, ... »։

Մեկն. Մատթ. (Հատընտիր Ընթ. եր. 83։)

Բառերը արտաքին յայտարար նշաններն են գաղափարներու եւ գաղափարները, մտաց այն անճառելի եւ աներեւակայելի երագութեամբ, ա՛յնպիսի խաքուն եւ անկոխ ճանապարհներով կը վազեն կը ժամանեն միմեանց որ հետքերը նշմարելը երբեմն կարի դժուար եւ երբեմն ալ անհնարին կը մնայ։ Բայց անգամ մը որ առաջնորդող թելը՝ շօշափման կէտերը գտնուեցան, այն ատեն կը տեսնուի որ ամենէն տարանջատ, ամենէն հեռու եւ ամենէն աննմանայն կարծուած գաղափարներն ալ ա՛յնպէս իրար կ'ընդգրկեն եւ այնպէս կը միաբանին որ մի հիանալի եւ ներդաշնակ լրութիւն մը կը կազմեն։ Բայց խնդիրը այդ շօշափման կէտերը գտնելն է որ, ինչպէս ըսած ենք միշտ չյաջողիր։

120. Այս տեղ Ֆիրդուսին՝ Ֆէրադիսթանը եւ այլ պարսիկ մատենագիրք մի հետաքրքրական ծանօթութիւն եւս կը յաւելուն որ հաւանականութենէ հեռի չէ։

Խոհեմ եւ հեռատես Դաստուրը, այն վայրկեանին իսկ երբ արքայակինը իւր տունը կը տանի, ինք զինք կ'ենթարկէ վիրահատական այնպիսի գործողութեան մը որ ապագային ամէն կասկածանքէ եւ չար լեզուներէ զերծ պիտի պահէր զինք։ Եւ առ հաւատչեայն, պահարանի մը մէջ խնամով թաքուցուած եւ կնքուած, կ'առնէ կը տանի թագաւորին եւ կը խնդրէ որ յանձնուի գանձապետին որպէս զի գանձարանը դրուի եւ պահուի անձեռնմխելի զգուշութեամբ, մինչեւ ժամանակը գայ յայտնելու թէ ի՛նչ է։

Յետոյ, երբ մովպետին սպասած կէտը հասաւ եւ մանկան գաղտնիքը պարզուեցաւ, այն ժամանակ խնդրեց Արքայէն որ բերուի այն աւանդը եւ բացուի։ Թագաւորը վերջին աստիճան գոհ մնալով այս փափկանկատ զոհաբերութենէն, ուրիշ առատաձիր պարգեւներու եւ շնորհներու հետ, հրամայեց նաեւ որ արքունի դրամներուն մէկ երեսին վրայ ալ Դաստուրին պատկերը դրոշմուի, ինչպէս մինչեւ հիմա ալ կը տեսնուի այն ժամանակի դրամներուն վրայ։

121. *Բնագիրն ունի « փուշտ-ապան-սարդար » որ անշուշտ «Թիկնապահ զօրաց պետ »ն էր․ կամ պ. ձայնիւ « փուշտիպան սարդար »։*
Nöld. *« փուշտիպան սալար » կը կարդայ, ըստ մեզ՝ յանդէպս, քանզի այս վերջին ձեւը նորագոյն է եւ հնոյն աղաւաղեալը, մինչդեռ բնագիրը բուն հին ձեւով վարուած է զոր պէտք էր պահել։*

122. *Ահա բառ մը որ մեզ անհնարին յոգնութիւն պատճառեց առանց սակայն որոշ վախճանի մը յանգելու։*

*Անկէ առաջ, Արարատ ամսագրի մէջ**, *սոյն բառի վրայ տեսութիւն մ'ընելով « աւագ խորհրդական » կամ « բեմբասաց » նշանակութեամբ առած էինք, բայց այժմ, եւրոպացի գիտնոց կարծիքներն ալ առաջի աչաց ունենալով, աւելի վարանեալ մնացինք քան երբէք։*

Nöldeke *քովի « վասպուրական » բառն ալ հետ առնելով (զոր « ասպուրական » կը կարդայ)։ ասպետաց կարգի հրահանգիչ՝ մարզիչ կը համկընայ, առանց ի պատմութենէ հաստատելու թէ մի այդպիսի կարգ եւ պաշտօն գոյութիւն ունեցած լինի։*

Hübschmann *մի զինուորական բարձր պաշտօն կը կարծէ եւ պատուոյ կարգաւ՝ մովպետան մովպետի եւ մեծ սպահապետի մէջ տեղ կը դնէ. « անդարձ »ին նշանակութիւնը միշտ խրատի՝ կսակի սահմանին մէջ պահելով որ զինուորական պաշտօնի մը հետ շատ վերաբերութիւն չցուցներ։*

Nöld.*ի « ասպուրական » կարդալուն գալով, կարծեմ թէ սխալ ըմբռնման մ'արդիւնք է եւ հաստատուն հիմ չունի այդ ընթերցուածը։ Բնագիրն ամէն ուրեք բացորոշ « վասպուհարկան » եւ « վասպուհարկան »ը ամենեւին անյարմարութիւն չունի տեղւոյ եւ իմաստին. Թերեւս պատշաճագոյն ալ է։* Hübschmann *ն ալ մեզ համամիտ է յայսմ եւ « անդարձապետ »ի վրայ խօսած ժամանակը չարունակ « վասպուրական » ձեւն ի նկատի ունի եւ ոչ « ասպուրական »ը։*

Մի ուրիշ կէտ.

Nöld., *ինչպէս վերը յիշեցինք, « անդերձապետ ասպուրականաց » կ'ընթեռնու, նոյնպէս նաեւ* Hübsch. *« անդարձապետ վասպուրականաց »* (andarzapat i vâspuhrakân). *որմէ կը հետեւի թէ ազնուականք իրենց յատուկ անդարձապետ մ'ունէին։ Մեր օրինակին մէջ այդ երկու*

* 1903, *Օգոստ.—Սեպտ.*։

բառերն իրարու հետ կապելու նշան մը չկայ եւ Փ. Թարգմանութեան մէջ ալ ուրոյն եւ անջատ ըմբռնուած են یلاندرزبد و واسپورکانان ։

Մի կարեւոր կէտ եւս.

Ինչպէս վերի օրինակին մէջ կը տեսնուի, اندرزبد *ին սկիզբը* یل *բառ մըն ալ կը դնէ Փ. Թ.-ը։ Արդ այս* یل *ը ի՞նչ է։*

یل *ը գիտենք որ, պարսկերէնի մէջ, հզօր՝ հսկայ՝ կորովի, փեհլե-ւան կը նշանակէ։*

منم آن پیل ژیان و منم آن شیر یله

« Ես եմ այն հսկայ փիղը եւ ես եմ այն հզօր առիւծը » (فرهنك)։

Բայց ի՛նչ յարմարութիւն ունին այս տեղ վիթխարի զանգուածը, այս ախտանական կորովը, այս փեհլեւանական ձիրքեր ու տաղանդները, պէտք էր մի այնպիսի բառ գնել որ անդրադարձապետի դիրքին եւ պաշտօնին պատասխանէր եւ հոս է ահա հայերէնի մատուցած ամենամեծ ծառայութիւնը որ կուգայ ուղղել ընթերցուածը եւ հաստատել բառին բուն իմաստը։ Ատոր համար բաւ է այն սխալ یل *ը դեր կարդալ ինչպէս ունի հայերէնը — « դերանդերձապետ », որովհետեւ պահլաւին մէջ բառը օրինաւորապէս « եւ » ալ կարդալ կարելի է « դեր » ալ։*

Շատ անգամներ ըսած ենք եւ այս առթիւ դարձեալ կը կրկնենք որ պահլաւերէնը ուղիղ կարդալու գործին մէջ ոչ այնքան պէտք. այբուբենի ծանօթութիւնը որքան ուրիշ պայմաններու օժանդակութիւնը կարեւոր է։ Երբեմն տեղւոյն իմաստին պէտք հետեւուի, երբեմն բնակից շառաւիղներուն պէտք դիմուի, երբեմն պատմութեամբ եւ երբեմն աւանդութեամբ պէտք առաջնորդուի։

Ըստ այսմ, վերի պարագային մէջ, կը տեսնենք որ եղ lecture, *թէեւ ուղիղ, սակայն որովհետեւ պահանջուած իմաստին օտար է, միւս կողմէն տեսնելով որ մի եւ նոյն բառը ուրիշ ձայնիւ ցեղակից մի ուրիշ լեզուի մէջ կը գտնուի աւելի որոշ եւ յարմար իմաստով, բնական է որ այս վերջինին համեմատ պէտք է ուղղել ընթերցուածը։*

Խօսակարը որուն յայտնեցինք հայերէնի այս հանգամանքը յառաջիկայ դէպքի մէջ, բերկրութեամբ եւ անվերապահ ընդունեց մեր այս ցուցումը։

Ուրեմն բառը կը ներկայանայ ճիշդ այնպէս ինչպէս աւանդեր են մեզ մեր մատենագիրք, այն է՝ « դերանդերձապետ » եւ « դեր »ը, տարակոյս չը կայ որ կը նշանակէ այս տեղ « Դուռն » որպէս թէ ըսէր « Դրան անդերձապետ », ինչպէս կ'ըսուի Դրան եպիսկոպոս, եւն։ Գիտնական Հիւպշմանին ալ այս է կարծիքը։

123. *Այս բառերը ճիշդ բառական թարգմանութիւններն են պհլ. համազօրներուն, այսինքն Անխօսուն = (գունդ) այսինքն համր եւ խուլ Անասուն = պհլ. ագուբալի. ա ժխտականէ եւ զուբալ (սուն) բայածականէ որ ինքն ալ կը ծագի* کب (کو) *արմատէն։*

Անբան = نادان *բարդեալ ա ժխտականէ եւ* دان *(գէտ)է որ արմատն է* دانستن *(գիտեմ)ի, որ* raison *առմամբ մեր « անբան »ն է։*

Nöld. *այս ամէնը անբան միակ բառով առած է։*

124. *Բն. « փէր անը-խոդայ-սբուզզարէն », այսինքն՝ տիրոջը հրամանին զբօսնող։*

Զբօսնումը (سپوختن سپوز) *կը նշանակէ պ. յամել, յուլանալ։ ժամավաճառ լինել, անփոյթ՝ անհոգ լինել, թերանալ, եւն.* (Տան. · 31)*։ Այս ամէնը կատարելապէս կը պատասխանէ մեր մէջ ալ այս բառին առած իմաստին եւ գործածութեանը, քանզի ժամավաճառութենէ եւ անփութութենէ աստիճանաբար կը հասնինք անսաստելու գաղափարին։ Այլ որովհետեւ այս վերջինը, հայերէնի մէջ, տիրող գաղափարը չէ զբօսնուլին, այլ մասնաւոր աշխատութեան մը պէտք կայ, գաղափարները չզթայելով անոր հասնելու, ուստի մենք, բացայայտութեան համար, բուն բառը՝ անատեմ ը գործածեցինք բարդելով։ Ուրեմն տիրանասս ը պիտի նշանակէ տիրոջը կամքին եւ հրամանին չանսացող։*

Իսկ « զբօսանք »ը, « ալիք ծովու » նշանակութեամբ տարբեր եւ հակառակ իմաստ մը չյայտներ, այլ նոյն վերի թուարկութեան սահմանին մէջ է, զի սա ալ տեսակ մը խաղ եւ քմահաճ տարուբերութիւն եւ տատանում եւ ծածանումն է ջրոց։

125. *Մարթ էր, բնագրին բոլորովին պատկառ կալու համար ըսել. « Պերոզկերին Ատր-Շահի բաղում գոհաբանական սպաս անգարեց » որ թէեւ կատարելապէս հայերէն՝ այլ չատ խորթ եւ օտար տեսնելով զանց ըրինք։*

126. *Այս բացատրութիւնը լաւ հասկնալու համար պէտք է ծանօթանալ Զրադաշտեանց մէջ արմատացած սա աւանդութեան հետ որ ինն հազար տարուան միջոցին վեհ-դենը չորս անգամ նորոգութիւն պիտի*

կրէ։ Առաջինը Զրադաշտի ձեռքով. երկրորդը՝ « Հուշէդար » անուն անձի մը ձեռքով. երրորդը՝ « Հուշէդար-Մահ »ի ուրումն ձեռքով. իսկ չորրորդը « Սիոշանս » անուն մէկու մը միջոցաւ. եւ այս վերջին նորոգութիւնը պիտի առնէ մինչեւ Ռստախիզ ('յարութիւն) յարում قیامت պիտի լինի. այսինքն մարմինք պիտի վերանորոգին, կամ բառացի թարգմանելով՝ վերջին մարմինը պիտի զգենուն (մարդիկ)։

Այս աւանդութիւնը հաստատուած է Զրադաշտին մէկ տեսիլքին վրայ, երբ 30 տարեկան հասակին, իւրայնոց հետ Իրան կ'անցնէր, նախ քան զքարոզութիւնն։

« Հազարեակ »ով այս տեղ ճիշդ 1000 տարի հասկնալու չէ, այլ շրջան մը որ չորս անգամ կրկնուելով 9000 տարի պէտք է բոլորէ։

127. Այս հնդկաց « Դէւ » = کید իր անուան վրայ մի քիչ մթութիւն կայ. Դա մի Թագաւո՞ր էր արդեօք իմաստուն եւ կենցաղագէտ, թէ ոչ լոկ աւազակ մը, գուշակ մը, մարգարէ մը (Իսրայէլական իմացուածով)։ Եւ այս « դէւ » անունը, որով ճանչցուած է, ցեղային ժառանգակա՞ն մի անուն էր արդեօք, թէ իւր գիտութենէն՝ արհեստէն առնուած մի մակդիր։ Մեզ այս երկրորդ ենթադրութիւնը հաւանական կ'երեւի, քանզի որչափ ալ բանգէտ եւ իմաստուն լինէր Հնդկաց Թագաւոր մը, զարմանալ չպարտէր Արտաշիր իւր ակար կողմը յայտնել անոր Թագգէտայ մը, առաջարկէ մըն էր դա անշուշտ, իւր գիտութենէն հռչակ եւ համբաւ առած որուն ամենայն միամտութեամբ կրնար դիմել Արտաշիրը՝ գալոց եւ լինելոցները իմանալու համար։ Այն պարագան ալ մեր այս կարծիքը կը հաստատէ որ Արտաշիրին ուղարկած պատգամաւորը դեռ բերանը չբացած Հնդիկը յայտնեց նմա թէ ի՛նչ խնդրոյ համար եկած էր. ուրեմն հարցուկ մը, գուշակ մը, առաջահմայ մըն էր նա, եւ « դէւ » բառը, այս տեղ ալ, ինչպէս ամէն ուրեք 'ի Ս. Գիրս, կը պահէ իւր սովորական նշանակութիւնը զոր գեղեցիկ կը ճշդէ հետեւեալ համարը.

« Կոչեցէք զգէտս եւ զմոգս եւ զկախարդս ». Դան. Բ. 2։

Այս օրեր « Հանդէս ամսօրեայ »ի հին հաւաքածոյ մը բարեբախտաբար ձեռքս իյնալով ուսումնասիրութիւն մը տեսայ հոն « Նախահայերէնի

* Ասկէց ալ կը հետեւի որ Զրադաշտը ոչ թէ ինքնահնար կրօնք մը քարոզեց, այլ նորոգեց Մահաբադի վաղեմական վարդապետութիւնը, իր կողմանէ ալ ինչ ինչ աւելցնելով եւ բարեփոխելով անշուշտ։

հետքեր Զօկերէնում » վերնագրով եւ Դր. Վանցեան ստորագրութեամբ ուր հեղինակը, Ագուլեցւոց բարբառին վրայ խօսելով, ճիշտ մեր այս խնդրոյ առարկայ « գէտ » բառը քննութեան կ'առնէ եւ « գայտ » նախնական ձեւ մը կը նշանակէ։ Շատ հաւանական է որ ուշադիր բանասիրին այս տեսութիւնը ճիշտ լինի եւ « գայտ » նախնի տիպ մը ժամանակաւ ամփոփուելով արդի « գէտ »ը առած լինի. Այս կարծեաց ոյժ տալ կը թուի նաեւ այն պարագայն որ փէհլէվի դրչութեան մէջ ալ բառը ճիշտ ու ճիշտ « գայտ » է եւ ոչ « գիյտ » ինչպէս կարծեցնել կուտայ արաբացի գրչութիւնը։ Nöld. ալ մեզ հետ « գայտ » կը կարդայ, յենլով Ֆերդուսիի հեղինակութեան վրայ որ գայց ը միշտ այց ձայներու հետ կը յանգէ. ինչպէս սայտ (որս)։

Ուրեմն հաստատ ըսելու չափ հաւանական է որ բառն ի սկզբան « գայտ » էր եւ « գէտ »ը նորա մի կծկեալ տեղմեալ յետակարգ ձեւն է. որ սակայն մինչեւ ցայսօր ալ տեղ տեղ, ինչպէս ստուգեցինք, տակաւին իւր նախնի ձեւը պահած է, ինչպէս 'ի Դաշտաստան նահանգին Ֆարսի՝ ուր ժողովուրդը « գայտ » կը հնչէ եւ մեծ եւ երեւելի եւ գիտուն եւ իմաստուն կը հասկնայ։

Այս օրինակէն հետեւցնելով կրնանք նաեւ մեծ հաւանականութեամբ ընդունել թէ մեր « խէթ »ին ալ նախատիպը եղած լինի « խայթ », ինչպէս դիտել կուտայ յիշեալ յօդուածագիրը։

Աւելցնենք սակայն որ, որովհետեւ չափազանց ծանր է այս խնդիրը եւ լի հեռաւոր հետեւանօք, վասն որոյ, սպասելու է որ գաւառաբարբառներու ուսումը եւ համեմատական քննութիւնները նոր նիւթեր մատակարարեն. եթէ ոչ, այս մի քանի օրինակները բաւական չեն մի որոշ եւ բացարձակ համոզում գոյացնելու։

128. Բն. « բաղախչարհ » (թագաւորութիւն) որմէ « բաղախչա » (թագաւոր = پادشاه) որ կը յիշեցնէ անշուշտ մեր « բդեաշխ »ը՝ չնչին այլայլութեամբ։

Պէտք առարկուի թէ իմաստով տարբեր են — Մեր այժմու քաղաքական կարգաւորութեամբ եւ իմացուածով՝ այո՛. բայց երբ միտք բերենք որ այն հեռաւոր անդրպատմական ժամանակներուն ուր բառերն եւ ձայներն ա՛յն ինչ ձեւանալ եւ կերպաւորել սկսած էին, որոշ սառմներ եւ նուրբ զանազանութիւններ չէին կրնար ստացած լինել անշուշտ. Մի եւ նոյն ձայնը կարող էր շատ մը բաներու նշանակ լինել անխտիր, անոնց մէջ տեսնուած մերձաւորութեան եւ նմանութեան համեմատ

Զարմանք չէ ուրեմն որ « պատախշա » որով այսօր մենք پادشاه միայն կը հասկնանք, ամէն կարգի մեծութեան՝ իշխանութեան՝ ուանդութեան գաղափարի հետ կապուած լինի ի հնումն։

Մեր այս տեսութեամբ կատարելապէս լուծուած կը կարծենք մեր « բդեաշխ »ին հանգոյցը որոյ համար գիտնական Էմինը իրաւամբ ըսած է թէ « Այս բառի յատուկ նշանակութիւնն անյայտ է եւ որոնելու է զանգիկի մէջ, որովհետեւ հայերէն արմատ չունի եւ նորանից բարդ բառ եւս չկայ»։ Խոր. աշխ. Թարգմ.։

Ցիրուսի կը տեսնենք որ ինչպէս de Harlez եւ Darmesteter կը հաստատեն, շահին նախնական ձեւն եղած է «խշաթրա» (khshàthra) հին պարսկերէնի մէջ եւ սանսկրիտի մէջ որմէ զէնդին անցած է « խշաեաթիա » (khshàyathia), եւ սա՝ « բայդի » (païti)ի հետ բարդուելով տուած է « բայդի-խշաեաթիա » (paiti khshâyathia) որ վերջապէս փէհլէվիի մէջ եղած է բադախշահ (pâtakshah) — souverain։

Արդ՝ եթէ համեմատութեան դնենք փադիշահ ը եւ « բդեաշխ »ը, պիտի տեսնենք որ մերինն աւելի հարազատ եւ մերձաւոր է պհլ. ին։ Ցիրուսի, « բադախշահ » پادشاه լինելու համար բաւական մեծ աղաւաղութիւն կրած պէտք է լինի ատմկին բերնին մէջ որ իւ ձայնը բոլորովին անհետանայ, մինչդեռ մերինին մէջ անկորուստ պահուած է, առաւելու աննշան եղափոխութեամբ միայն որ միշտ կը պատահի նմանօրինակ դէպքերու մէջ որով խստրը սխտր կը դառնայ, դրգալը՝ գդալ, ձգեղը գցեղ. եւն.։

Աւելի աչքի հետ խօսելու համար, պատկերացնենք երկու բառերն ալ, վանելով ձայնաւորները որ չարժում տալու միայն կը ծառայեն բառերին բուն տառերին, բաղաձայններին, ինչպէս գիտենք։ Ցայնժամ կ'ունենանք

պհլ. բդխշ = հյ. բդշխ

յորում լոյսի պէս կը ցոլայ նոյնութիւնը երկու ք։

129. Մենք, նկատուած իմաստը պահելու համար, ընտել ոճով « ճակատագիր » թարգմանեցինք, սակայն բնագրին մէջ « ուարկար » կը կարդանք զոր պարզապէս եւ նոյնութեամբ اورکر կը հանէ Փ. Թ. ը։

Nöldeke այս բառը אפרין կամ אפריתכאר = افریدکار կարդալով Schöpfer (ստեղծող, արարիչ) կը թարգմանէ, սակայն հասկածանօք. քան զի ինքն ալ կը խոստովանի որ փէհլէվիի մէջ آفریدن ը գործածական չէ, այլ՝ دادن ը։

Յաւե՛լ նաեւ որ փէհլէվիի մէջ ոչ միայն բառը, այլ այս ձեւ բանին ալ գործածական չէ։ Աստուծոյ համար, փոխանակ արարիչ, ստեղծող, եւն. ըսելու, մինչ Որմիզդ կամ Դատար (دادار), Դատկեր (دادگر), եւ. կը գործածեն։

Միւս կողմանէ ալ դիտելի է որ, որչափ ալ առաձգական լինի փէհլէվի գրչութիւնը, դէ՛թ այս դէպքին մէջ անկարելի է բառը آفریدکار կարդալ, մինչ اورگر ընթերցուածը ուղղութեան եւ վաւերականութեան ամէն պայմանները ունի։

Գալով նշանակութեանը՝ ի զուր պիտի փնտռենք պ. բառագրաց մէջ իմաստ մը որ այս տեղի պահանջը գոհացնէ։ Մի միայն հայերէնը կուտայ լուծման նպաստաւոր տարրը, ընդլայնելով մի քիչ մեր «աւար»ին առումը։

Յիրաւի ի՛նչ է աւարը հայերէնի մէջ։ — Կապուտ՝ կողոպուտ (աղմա, թալան) որ սովորաբար պատերազմի դաշտի վրայ կը հաւաքուի. եւ «առ» եւ «ապուռ» ձեւերն ալ որ ունինք, ոչ այլ ինչ են բայց եթէ յեղանակաւորեալ ձեւերը նոյն «աւար»ին. առաջինը (առ) ամփոփեալ, երկրորդը ւ ի նախնական բ բուն ձայնը պահած, որ իրաւամբ ենթադրել կուտայ թէ պհլ. ի մէջ հնագոյն «աբարկար» ձեւ մըն ալ կայ կամ թէ այնպէս ալ կը կարդացուի ներկայ ձեւը։

Արդ՝ պատերազմական գաղափարները մի կողմ դնելով վայրիկ մը, ըմբռնենք «աւար»ը իբրեւ բաժանելի ինչք եւ գոյք եւ կարասի, ըմբռնում որ ոչ օտար եւ ոչ հեռի է մայր-գաղափարէն, եւ կամ նոյն իսկ պատերազմական գաղափարի մէջ մնալով ալ — քանզի ո՞չ ապաքէն բաշխ-բաժին է «աւար»ը — կը տեսնենք որ աւարակերտ կամ աւարկերը կը լինի աւարաբաշխ, աւարատու, կամ այլ ձեւով, բաշխող բարեաց, տուիչ պարգեւաց, կամ վերջապէս՝ բախտ, ճակատագիր։

130. «Դէտ» բառին վրայ մեր յայտնած կարծիքը աւելի եւս հաստատութիւն կ'առնէ այս համարին մէջ, զուգորդութեամբ «դէտ» եւ «գուշակ» երկու բառերու որ փոփոխակի միմեանց իմաստը կը լուսաբանեն։

Մեր Փ. Թ.ը երկու սխալ միանգամայն կը գործէ այս տեղ որոց երկուքն ալ մի եւ նոյն պատճառէ, հայերէն չիմանալէն, յառաջ կուգան։ Նախ սխալ կը կարդայ պհլ. բնագիրը, փոխանակ «գուշակ»ի՝ «գնչակ», երկրորդ՝ պաշտող, սպասաւորող մեկնելով «գուշակ»ը որոյ պ. յոքնակին է գուշական։ Առաջին սխալն անկեց է որ պհլ.ի մէջ

ու յայտնող նշանագիրը ն ալ կը կորգացուի։ Եթէ հ. « գուշակ » բառը ծանօթ լինէր թարգմանչին, անվրէպ ուղիղ ընթերցուածին պիտի առաջնորդուէր։ Գալով գուշակաճին պաշեկ նշանակութեանը, մի քիչ հեռաւոր եւ բանագրօսիկ կը թուի մեզ, եթէ իրաւ է որ խուշ եւ խուշիշ արմատներէն կը բերէ. այլ սակայն ջանք՝ փոյթ եւ աշխատութիւն կը նշանակեն անոնք եւ հմայութեան հետ գործ չունին։

131. Բնագրին ընթերցուածին վրայ բոլորովին վստահ չենք։ Մեր փ. առաջնորդին հետեւելով դահեկան գրինք, քանզի այս բառը ոչ միայն պարզ հասարակ գիւղացի եւ շինական մը կը նշանակէ, այլ գիւղի եւ գաստակերտներու տէր հարուստ ազնուական մըն ալ, ինչպէս Ֆերդուսիին մէջ ալ կը տեսնենք։

Nöldekeին առաջարկած lectureն ալ մի ուրիշ անյարմարութիւն կը ցուցնէ, տեղւոյն եւ պարագային նայելով։ Նա կ'ուզէ « դայեկան » կարդալ, « դայեակները փախուցած » իմանալով։ Բնաբանը սակայն առաջին ընթերցուածը կը պաշտպանէ իբր ուղղագոյն։

132. Բն. « արդիշգարան սարդար »։ Բառագիրք արդիշիր համար սիպահ եւ լաշկար կը նշանակեն անորոշաբար, որով պարզապէս զօրապետ կը լինի մեր բառը, ինչ որ անհաւանական է. քանզի յատուկ եւ մասնաւոր կարգի մը titre կը նշմարուի այս տեղ։ Nöld., ինչպէս նաեւ Sir Jöhn Malcolm « զօրաց հրամանատար » կ'ըսեն, առանց կարի ճշտելու։ Մենք կը կարծենք որ մեր « արդ » (գեղ-արդ) արմատէն կարելի է լոյս մ'առնել այս մութ բառին վրայ։ Գիտենք որ արդ(ն), գեղարդ(ն), տէգ, նիզակ, ասոնք տակաւին մեծ դեր կը խաղային այն ժամանակի սպառազինութեանց մէջ։ Թերեւս մի ուրոյն կարգ ալ տէգընկեց զօրաց կար որոյ հրամանատարին կ'ակնարկուի այս տեղ։ Ամենէն հաւանական կարծիքը ինձ այս կը թուի լինել մինչեւ ցնոր ճշտագոյնը։ Այս հայեացքով է որ « արդնաւորաց սարդար » թարգմանեցինք, իբր արդնընկեց՝ տէգընկեց կամ գեղարդակիր վաշտից հրամանատար։

133. Բառը բնագրին մէջ « անընտանեկանութիւն » է ճշտիւ զոր համառօտաբար « անընտանութիւն » ըսինք, պահելու համար պահլաւ կազմութիւնը որ է « ախիշկարի » եւ կը լուծուի

ա = մասնիկ ժխտական

խիշ = ընտանի, ազգական,

կար = կար, գործ, արարք
ի = գոյականակերտ

որով իմաստը կը լինի ընթացք մը որ հակառակ է ընտանեկան կարգաց եւ օրինաց։

134. Բն. « Ա՛ռում » որով Բիւզանդեան կայսրութիւնը կ'իմանան եւ մինչեւ հիմա ալ Օսմ. երկիրը եւ Պետութիւնը որ շարունակութիւնն է Բիւզանդեանին՝ روم կ'անուանեն եւ Թէհրանու Օսմ. դեսպանատունն ալ سفارت روم ։

135, Այս կարգադրութիւնները, այս այցելութիւնները, բոլորը առասպելական կը համարի Nöldeke, իրաւամբ։

136. « Սար-Նամակ »ը այս տեղ « վերջաբան »ի մտօք առնուած է. մենք ալ նոյնութեամբ բառը պահեցինք, քանի որ հայերէնի մէջ ալ նոյն են, միայն թէ բարդութիւնն անսովոր էր, դէթ այս մտօք։

137. Այս 4 եւ 5 համարները Nöld.ին մէջ կը պակսին. կա՛մ. այն է որ ընդօրինակողները տարբեր են, եւ կամ եթէ մի եւ նոյն անձը, մեր Ռոստոմ Մեհրաւանն է, մոռացմամբ կամ այլ պատճառաւ ի բաց թողուած է յիշատակութիւնը։

138. Այս վերջին գլուխը, ինչպէս Խոստաւարէն բերանացի ստուգեցինք, իւր օրինակին մէջ չկայ եղեր, այլ մի ուրիշ օրինակին մէջ գըտեր եւ թարգմաներ է. անոր համար Nöld.ի օրինակին մէջ ալ այս կտորը չգտնուիր։

130. Բնագրին բառը « ավիզակ » ալ « ավիժակ » ալ կը կարդացուի եւ է միջին պարսկերէնի اویژه կամ ویژه ձեւերը, մեր « վճիտ »ը որ ամէն ջինջ եւ մաքուր իրերու բնական ստորոգելին է, մանաւանդ ջրոյ վրայ խօսելով, ճիշտ այս բառն է, անցած լինելով « վէժ » եւ « վիժ » ձեւերէ որ ջրոյ հոսման ծորման գաղափարները կը յիշեցնեն։

140. Այս համարին մէջ ալ յիշուած « ապարթար »ը մի նոր հաւանականութիւն եւս կը յաւելու մեր նախընթաց տեսութեան վրայ (ծան. 31)։ Տեղւոյն եւ գրչութեան պահանջն այնպէս է որ անհնարին է

արտաքին այլապէս ընթեռնուլ քան ր ով, վասն զի քովի բառերուն հետ, բառ արտաբերելուն ատեն, մի նոյնատառ եւ նոյնաձեւ չորս պէտք կարդալ. բոլորն ալ նոյն գիրագրական թար մանրիկով յօրինուած. « դատար » կամ « դաթար », « ադարթար », « ավզունիթար », « դաչթար »։ Զայնից այս միայօրէն եւ միանուագ գաչնակցութեան մէջ յայտնի է որ « ադարթա »ն մը լորէ խանգարում յառաջ պիտի բերէր։

141. Բնագիրը կը դնէ « ավէ-դուման » որ ի նորն եղած է يكان զոր հայացի « ադադուման » կրնանք ըսել, իբր *անճռկթիչ* *անկապակամ*՝ վասան, եւ առանձնելով մի քիչ՝ *անկեղծ*. *անկարծ*, հաւատարիմ։

142. Բնագրին մէջ յայտնի չէ այս բառը, վասն որոյ մեր Փ. Թ.ն ալ ձեռնպահ գտնուած է։

143. Այս երեք սուտթիւնները Զրադաշտական գրոց մէջ յաճախ կը պատահին եւ միշտ մի եւ նոյն կարգաւ. « մենեչնի », « գուբեչնի » « կուննեչնի » (խորհուրդ՝ բան՝ գործ) որք երեք հիմնական առաքինութիւնք են Դենի Մազդեզանց։ Այս բառերուն վրայ դժ* (دش) մասնիկը դալով՝ ի հակառակն կը միտեցնէ իմաստը, ինչպէս دش منشی (չար խորհուրդ), دش گویشی (չար բան), دش کنشی (չար գործ. զորս հայացնելով ըսինք մենք *դժխոհութիւն* *դժխօսութիւն* եւ *դժգործութիւն*։

Այս դժ մասնկան՝ պահլաւերէնի մէջ ունեցած յաճախ եւ յայտնի գործածութիւնը դադրած է հիմա նոր. ի մէջ բացի այն հնուց մնացած բառերէն որոնց մէջ ընկղմած թաղուած մնացած է, զ.օ. دشنام թշնամ[անք]. دشمن (թշնամ-ի**)։ Այժմ. ասելի بد բառով կը ձեւացնեն յատութեան զաղափար յայտնելու համար եւ կ'ըսեն بدکام (վատակամ***) փոխանակ

---

* Որ ՝ դած ՝ի պէտալն է. համանայն հայ լեզուի ալ ու ալ փոփոխուած բառերը կը ձգեն զայն բարդութեան մէջ։

** Ըստ օրէնի, « թշնամ » ին մը կ'ազատուէր, ստուգաբանութիւնք ճիշտ ասլու համար, քանզի « մամ » (من) որոյ զէնդ ձեւն է « մայնիու » մ ա ր դ կը նշանակէ, որով փոխէնք « դուշման » եւ այժմու دشمن ը կը լինի չ ա ր մ ա ր դ։

Մեր մէջ. առաւելա եւեւասադութեամբ կամ ակզափոխութեամբ, նոր խմասներով նոր բառեր կազմուելուն միակ օրինակը չէ այս, բազում այլոցմէ ձեւեր անդր ը որ երենց ակզբերը պիտի նշանակուին։

*** Գհլ.ի մէջ « վատակամ » ալ կայ. ինչպէս նաեւ դ ժ կ ա մ ա կ

دشکام ըսելու որ ոչ նուազ օրինաւոր եւ վաւերական է, համազօր ունենալով, առ մեզ՝ « դժկամ »ը։ Նոյնպէս بدمنش կ'ըսեն, փոխանակ دشمنش ի։ Իսկ սա իւր համանիշն ունի ի « տուշ-մա°տ » որուն կը պատասխանէ մեր « դժ-միտ »ը։

Մենք մեր լեզուին անգնահատելի ընդունակութենէն օգտուելով՝ բոլոր այս բառերը դժ մասնիկով պահլաւաբար հանեցինք ի հայ, որով, ինչպէս նախապէս ըսինք, ոչ խորթ եւ ոչ օտար նոր բառեր ծնունդ առին, ըստ օրինակի անոնց որ կային արդէն, դժգոհ, դժկամակ, դժխեմ, դժպատեհ, դժպհի, եւն.։

ԾԱՆՕԹԱԳՐԵԱԼ ԲԱՌԵՐ

ՆՈՐԱԿԵՐՏ ԲԱՌԵՐ

ԲՆԱԳՐԻՆ ԱՅՆ ԿՏՈՐՆԵՐԸ ՈՐ ՀԱՅԵՐԷՆՈՎ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԵՑԱՆ

		Պատմ.		Տան.
		Եր.	Հ.	Հ.
1	Այգուն . .	4	1	5
2	Աւար . . .	28	1	129
3	Գէտ . . .	28	Գլ.	127
4	Գուշակ . .	28	2	130
5	Դերանդերձապետ .	26	9	122
6	Դժնդակ . .	19	3	87
7	Եթէ . . .	10	15	51
8	Եւթանրուխտ . .	16	Գլ.	80
9	Հեռի . . .	15	2	77
10	Մեծասար . .	10	12	48
11	Պայման . .	8	21	42
12	Վասպուրական .	6	6	28
13	Վիր . . .	14	12	72
14	Փառք . . .	12	14	58

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Գործոյս տպագրուելէն վերջը աչքիս հանդիպած մի քանի նոր ծանօթութիւններ։

« Որգոն » էջ 39.

Եւսեբեայ Քրոնիկոնին մէջ գրուած կայ. « Ի Դանիելի պատմութիւնսն զնաբուքոդոնոսորայ պատմի, թէ գիտրդ եւ որգունակ անկաւ ի մտաց »։

Հատ. Ընթ. Հ. Թ. Թ. էջ 346.

Ուրեմն մեր « Որգոն »ը որ որգոյն է յորմէ որգունակ, կարծուածին պէս նոր եւ պիտակ ալ չէ եւ թերեւս ուրիշ տեղեր ալ կայ գործածուած, այս եւ ասոր մօտ ձեւերով։

« Դատախարակ » էջ 68.

Հ. Ղ. Ալիշանն ալ այս բառին նոյնութիւնն ընդ دستار ի գիտած եւ նշանակած է իր « Հին հաւատք Հայոց » հմտալից գործոյն մէջ (358 եւ 466) ուր Մազդեզանց կրօնից եւ ծիսից վրայ ընդհանրապէս լաւ եւ ճիշտ խօսուած է եւ շատ մը բառերու վրայ ալ սուր եւ քաջ վերլուծութիւններ կը տեսնուին։

Այս կարգէ են, զօ.

« Ուրու » (ծան. էջ. 70)

բառին վրայ յայտնած գաղափարները որք լիովին կ'ընդգրկեն իմինները, նոր ապացոյց մ'ալ աւելցնելով շարքին վրայ « Օրիորդ »ը զորմէ կ'ըսէ թէ ի ձեռագիրս տեսնուած է « Ուրուորդ », որով տարակոյս չմնար թէ սա ալ մի եւ նոյն ծագումը կը մատնէ, այն է « Ուրու »ն որոյ աղընթեր իրաւամբ կը դնէ նաեւ « Հուրի »ն։

Դիտել կուտամ միայն թէ. ինչպէս ինքը պատուական Հեղինակն ալ զգացած է, մեր « Ուրու »ն فروه ի հետ գործ չունի որոյ հանդէպ կրնանք հանել մեր « Հրաւէր »ը, իբր նուաճումի պատգամաբեր, միով բանիւ նուաճեալ՝ մեր սրտի խմացուածով։ Եւ մինչեւ հիմա Պարսկաստանի Ֆարս նահանգին մէջ, Շիրազէ մի քանի փարսախ հեռի, Պերսեպոլսայ հռչակաւոր աւերակաց մօտ (զոր անձամբ այցելեցինք) Սիւանդ անուն գիւղ մը կայ ուր մինչեւ հիմա գիւղացւոց բերնէն فروه կը լսուի հրեշտակի տեղ, ինչպէս հաղորդեց ինձ բարեկամներէս մին, Ֆուրսաթ անուն Շիրազցի գերահռչակ գիտնականը։

« Աւեստա » (ծան 99)

Աստ ալ քով դնելով « հուաւսի բան՝ » Հ. Ալիշանը ճիշտ ու ճիշտ ի վեր կը հանէ այս երկու ձայներուն արմատակցութիւնը։ Եթէ մէկ մ՚ալ յառաջ մղէր զննութիւնը, անոնց վրայ պիտի աւելցնէր անշուշտ չարքին միւս այլազանութիւններն ալ, այն է՝ հուաւս, ուաւս, ուես յորմէ եւ ուեստաւան։

« Անոյշ », « անուշակ »
(ծան. 70)

Աստոնց ընտանեկցութիւնն ալ ճիշտ կ՚ըմբռնէ Հ. Ալիշան, երանական տեղի, արքայութեան վայելք, եւն. խմանալով որ բառին բուն զանգիկ ու պանծալուրիկ խմաստը կը շօշափէ, այն է, ինչպէս տեսանք, անմահութիւն՝ անախտականութիւն եւ անանց եւ անվերջ երանութիւն։

Կան ուրիշ համեմատութիւններ ալ զորս մի առ մի թուել տեղւոյս սահմանը չներեր։

« Վաժի » (ծան. 94)

Այս օրեր واژغ բառ մը տեսայ برهان ի* մէջ որուն համար մութ բացատրութեամբ մը կ՚ըսէ « Այն մասը որ արմաւի ծառէն կը կտրեն եւ անով որթատունկերը կը կապեն »։ Ակնարկութիւն է սա անշուշտ

---

* Գտնուած պարսիկ բառագրոց մէջ ամենէն յարգին, թէպէտ եւ Պարսիկներ մինչեւ հիմա, արդի ոճով, լիակատար եւ գոհացուցիչ բառագիրք մը չունին։

դրախտաբուծական մի սովորութեան որ ինձ անծանօթ լինելուն չեմ կրնար տիրապէս ըմբռնել թէ ի՛նչ է եւ ի՛նչ մտօք իմանալի։ Եթէ այս է մեր բժշկարանաց գործածած բառը. դարձեալ խնդրական կը մնայ Հին հեղինակներէն կարելի է լոյս մ՚առնել։

Վերջակէտս չ՚դրած՝ սա ալ արժան կը համարիմ յիշել որ իմ յաճախակի տեղափոխութիւններուս եւ պարագաներու աններող հարկին տակ աշխատութեանս կրած անպայման ընդհատումներուն պատճառաւ, չեմ կրցած, գործոյս մէջ, տեղւոյ եւ ժամանակի եւ մինչեւ իսկ ոճոյ միութիւն պահել։ Եւ որովհետեւ բուն էականին հետ վերբերութիւն մը չունէին, ընթերցողին ազնուամտութեանը թողուցի ուղղել մտովի այս կարգի թերութիւններն ուր ուրեք որ նշմարուին։

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ք

ԷՋ	ՀԱՄԱՐ	ՏՈՂ	ՍԽԱԼ	ՈՒՂԻՂ
ԺԲ		28	յաջողելով	յաջորդելով
Ի		29	չսեփականելու	սեփականելու
3		2	Արտաշիրի	Արտաշրի
4	1	1	»	»
»	10	Ծան. 1	այգուն	այգուն
6	3	2	ձիավարութեան	ձիավարժութեան
8	21	4	անգար է	անգարէ
8	Ծան. *****		(مکارتی)	(کامکارتی)
18	2	1	Միհրգրժութիւն	միհրդրժութիւն
19	3	2	ցած	Ցուցած
»	»	3	արտաշիր	Արտաշիր
32	5	1	արգ աւորաց	արգնաւորաց
34	1	2	գործեց*	(տող 9) բաժնեց*
50		11	գիմում	գիտում
63	49	6	դանեկաե	գանեկան
69		2	չաւակէնրո	չարունակէ
70		19—20	بو يد انوشه	انوشه بو يد
74		8	գ ղափարը	գաղափարը
79		14		67
81	Ծան.	4	յորումը նդարձակ	յորում ընդարձակ
91		7	կայ	չկայ
94	Ծան.	1	յեղինակաբար	հեղինակաբար
107	109	9	ահուան	մահուան
109	114	8	անբարի	անբարի*
115	124	16	ծա անուամբ	ծածանուամբ
120	131	2	գանեկան	գենկան
121	135	1	այցելութիւննեոը	այցելութիւնները
122	143	5	منسى	منشى